

BOCSI VERONIKA

A felsőoktatás értékmetszetei

A MAGYAR NEVELÉS- ÉS OKTATÁSKUTATÓK
EGYESÜLETÉNEK KÖNYVSOROZATA

hera.org.hu

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Fehérvári Anikó
Forray R. Katalin
Janesák Csaba
Kozma Tamás
Németh István
Polónyi István
Pusztai Gabriella

© Bocsi Veronika, 2015

© ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, 2015

BOCSI VERONIKA

A felsőoktatás értékmetszetei

Ú·M·K
Budapest, 2015

A MAGYAR NEVELÉS- ÉS OKTATÁSKUTATÓK
EGYESÜLETÉNEK KÖNYVSOROZATA

hera.org.hu

Lektorálta Kozma Tamás és Pusztai Gabriella
Nyelvi lektor Dér Csilla Ilona

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Nemeskéry Artúr
Borító és tördelés Rácz György

Készült a HTSART nyomdában
Felelős vezető Halász Iván

ISBN 978 963 287 077 9

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
1. DEFINÍCIÓS KÍSÉRLET, AVAGY MI REJTŐZIK AZ ÉRTÉK FOGALMA MÖGÖTT?	11
1.1. AZ ÉRTÉKKUTATÁS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN	11
1.2. AZ ÉRTÉKFOGALMAK ÉS METSZÉSPONTJAIK	13
1.3. AZ ÉRTÉKEK MŰKÖDÉSÉRŐL ÉS FUNKCIÓIRÓL	20
1.4. A KULTURÁLIS BEÁGYAZOTTSÁG PROBLEMATIKÁJA	22
1.5. KELETKEZÉS ÉS ÁTADÁS	25
2. ELMÉLETEK ÉS ELMOZDULÁSOK	29
2.1. A MODERNITÁS HATÁSA	29
2.2. A KÉSŐMODERN KOR ÉRTÉKKONFLIKTUSAI	33
2.3. A SZEKULARIZÁCIÓ ÉS AZ ÉRTÉKEK VILÁGA	38
2.4. EGYÜTT VAGY KÜLÖN-KÜLÖN? A KOLLEKTIVIZMUSRÓL ÉS AZ INDIVIDUALIZMUSRÓL	41
3. AZ OPERACIONALIZÁLÁSI KÍSÉRLETEK ÉS A MÉRÉSEK EREDMÉNYEI	46
3.1. MIT ÉS HOGYAN MÉRÜNK?	46
3.2. AMI A PREFERENCIÁK MÖGÖTT TALÁLHATÓ – A MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK RENDSZERE	53
3.3. KITEKINTÉS A NEMZETKÖZI ÉS AZ EURÓPAI TRENDEKRE	59
3.4. ÉRTÉKPREFERENCIÁK MAGYARORSZÁGON	64
4. A MUNKAÉRTÉKEK VILÁGA	71
4.1. A MUNKA MINT ÉRTÉK	71
4.2. A MUNKAÉRTÉKEK FOGALMA ÉS A PREFERENCIÁK SAJÁTOSSÁGAI	78
4.3. MUNKAÉRTÉKEK A FELSŐOKTATÁSBAN	84
5. A FELSŐOKTATÁS AZ ÉRTÉKKUTATÁS SZEMSZÖGÉBŐL	89
5.1. AZ OKTATÁS, A TUDOMÁNY ÉS AZ ÉRTÉKEK ÖSSZEFONÓDÁSA	89
5.2. A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK VILÁGA – A TUDOMÁNY ÉRTÉKEI?	95
5.3. A HALLGATÓK PREFERENCIÁI A KORÁBBI VIZSGÁLATOK TÚKRÉBEN	102

6. A HALLGATÓI PREFERENCIÁK RENDSZERE A DEBRECENI EGYETEMEN	108
6.1. KIKET VIZSGÁLUNK?	109
6.2. AZ ÁLTALÁNOS PREFERENCIÁK RENDSZERE	114
6.3. AZ ÉRTÉKEK ÖSSZERENDEZŐDÉSE	126
6.4. A TOVÁBBTANULÁS ÉS AZ EREDMÉNYESSÉG ÉRTÉKALAPJAI	130
7. A MUNKAÉRTÉKEK RAJZOLATAI	135
7.1. LÉTFENNTARTÁS ÉS ÖNKITELJESÍTÉS, AVAGY A HALLGATÓI MUNKAÉRTÉKEK SÚLYPONTJAI	135
7.2. SZOCIÁLIS, KOMFORTOS, HATÉKONY ÉS BALANSZÍROZÓ, AVAGY A MUNKAÉRTÉKEK FAKTORAI AZ EGYETEMEN	145
7.3. MUNKAÉRTÉKCSOPORTOK A CAMPUSOKON	151
8. BEZÁRKÓZÁS VAGY ESÉLYEGYENLŐSÉG? AZ AKADÉMIAI ÉRTÉKEK VIZSGÁLATA	157
8.1. A FELSŐOKTATÁS HALLGATÓI SZEMMEL	158
8.2. A FELSŐOKTATÁS-KONCEPCIÓK MINTÁZATAI	168
8.3. A HALLGATÓI KLASZTEREK ÉS A TANULÁSI ASPIRÁCIÓK	174
9. KONVERGENCIA VAGY DIVERGENCIA?	180
10. ÖSSZEGZÉS	188
HIVATKOZOTT IRODALOM	193
FÜGGELÉK	204

Bevezetés

Munkánk során arra vállalkozunk, hogy az értékek világának és a felsőoktatásnak a kapcsolatát egy kvantitatív hallgatói vizsgálat során tárjuk fel. Tesszük mindezt azért, mert az oktatás (s benne természetesen a felsőoktatás világa is) értéktelített jelenségnek tekinthető. A hallgatói életvilág, az oktatói kultúra, s nem kevésbé az egyetemek és a főiskolák szervezeti keretei kimondva-kimondatlanul magukban rejtik az egyes cselekvések és jelenségek értékítéleteit, a célok elérésének helyes és elítélt módjait, befolyásolják a lehetséges alternatívák közötti választásokat. Fontos ugyanakkor leszögeznünk, hogy ennek a három szférának az értékrendszerei sok esetben nem egy irányba mutatnak, sőt, akár ellentétes pályákon is mozoghatnak. Munkánkban a hallgatói értékvilágok három szegmensét fogjuk megvizsgálni: egyrészt az általános preferenciák rendszerét, másrészt a munkaértékeket,¹ harmadrészt pedig az akadémiai értékek területét.

Az ifjúsági életszakasz az érték kutatások szemszögéből nézve kitüntetett periódus. A preferenciák rendszere ekkor még képlékenyebb rajzolatokat mutat, miközben bizonyos életkörülmények (például a félfüggetlen lét vagy a társas kapcsolatrendszerek kiterjedt volta) a fiatalok gondolkodási struktúráit olyan jelenségek felé lökik, amelyek a hedonista vagy a posztmaterialis jelzőkkel jellemezhetők leginkább. Természetesen nem tekinthetünk el a magyar társadalom gondolkodásának főbb sajátosságaitól sem, amelyek a vizsgálatok tanúságai alapján materiális és szekularizált jegyeket mutatnak, s mindehhez a mikroközösségi kapcsolatok kiemelt fontossága társul (Füstös és Szakoleczai 1999, Keller 2009). Kérdés azonban, hogy az ifjúság gondolkodásának a jegyei hogyan illeszkednek a felsőoktatás világához. Az értelmiségi lét, s ehhez kapcsolódva a középosztálybeli mentalitás bizonyos elméleti modellek szerint ugyanis sajátos életvezetést és sajátos logikát kíván (Bourdieu 1978, Riesman 1983). A felsőoktatás eltömegesedésével az intézmények korábbi meritési bázisa átalakult, s a kibővülő rendszerben az oktatói gárda rekrutációja is újszerű metódusokat mutat. Úgy véljük tehát, hogy az elmúlt két évtizedben mindezen trendek a felsőoktatásban tanulók értékpreferenciáinak kutatását indokoltá teszik.

Elemzésünk másik terepe, a munkaértékek világa szervesen épül rá egyrészt az alappreferenciák rendszerére (gondoljunk például a segítő szakmák etikai kódexeire), másrészt pedig komoly felsőoktatásbeli beágyazottságot mutat.

---

¹ A „munkaérték” kifejezés alatt a munkához való viszonyt, annak célját, s a munka világában optimálisnak vélt magatartásmódokat értjük, s nem a közgazdaságtan területén használt kategóriát.

A munkaértékek átadási mechanizmusainak egy része ugyanis az egyetemek és főiskolák látens vagy manifeszt céljaihoz kapcsolódik, és a szakmai gyakorlatok, illetve az egyes tudományterületekkel való megismerkedés során is rögzülhet. Az értékek Schwartz (2003) által szerkesztett kétdimenziós modellje alapján egyértelműnek látszik a kapcsolat az egyes motivációs típusok és a különböző szakmacsoportok között. Mindeközben arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a továbbtanulási döntések egy előzetes munkaérték-szelekció alapján már szűrik a hallgatókat – s teszik mindezt úgy, hogy ezek a preferenciák a társadalmi rétegződésbe is be vannak ágyazva. A családi háttér ezáltal indirekt formában képes a karrierutak kijelölésére.

Elemzésünk harmadik szegmensét a felsőoktatási intézmények és az értékek kapcsolata képezi. A különböző egyetemkonceptiók, a felsőoktatásban lejárvó változások (Kozma 2004, Veroszta 2010) más és más itemeket és beállítódásokat tolnak előtérbe vagy szorítanak háttérbe, s a kialakuló eltérések a differenciálódó felsőoktatás (elitintézmények, „közösségi főiskolák”, egyházi felsőoktatás stb.) különböző szegmenseiben is megragadhatókká válnak. Az intézmények pályáját a piaci trendek is egyre inkább befolyásolják (Bok 2003), amelyek a kutatások logikáját és célrendszerét szabják majd át, s kiszakítják az egyetemeket a korábbi, a társadalomtól gyakorlatilag szeparált világából. Magyarországon az utóbbi évek csökkenő hallgatói létszámai sok esetben megváltoztatják az intézmények cél- és eszközrendszerét, s a változó körülmények az oktatás-kutatás értékátalakulását is magával hozzák. Másik oldalról, tehát az ifjúság szemszögéből nézve fontos azt is látnunk, hogy az életpályák kiszámíthatatlanná válása (Kohli 1990) és a munkaerő-piaci egyenletlenségek minden bizonnyal más elvárásokat ébresztenek az intézmények és az egyes szakok irányában.

Fő kérdésselvetésünk arra vonatkozik, hogy a különböző preferenciaterületek összekapcsolódnak-e. És ha igen, akkor milyen mintázatokat rajzolnak ki. Az értékek operacionalizálásának az egyik fő problémája a fogalom túlzottan absztrakt jellege, amely egy esetleges vizsgálat esetében kevés támpontot ad a kutatás alanyai számára. Ha a kontextuális keretek az egyes itemek kapcsán pontosabbak, és jobban körülírják a jelenséget, akkor ugyanis az eredmények is mások lehetnek. Erre a problémára mintegy megoldásként már léteznek olyan értékesztek és kutatási módszerek, ahol a környezeti kontextusra jóval nagyobb hangsúlyt fektetnek. Ha áttekintjük az általunk vizsgálni kívánt három területet, akkor azt kell mondanunk, hogy a munkaértékek és az akadémiai értékek szférái jóval megragadhatóbbnak, értelmezhetőbbnek tűnnek, mint az általános értékpreferenciák rendszere. Ha az eredmények arra utalnak, hogy a pontosabb kontextus másfajta értékválasztásokat generál, akkor az operacionalizálás kapcsán felmerülő ezen problémafelvetést jogosnak kell tekintenünk.

Az értékutatások elméleti keretei során találkozhatunk azzal a problémakörrel, amely a vallott elvek és a gyakorlatok, illetve a viselkedés közötti distanciákat taglalja. S bár az idevágó kutatási eredmények nem egyértelműek, kijelenthetjük, hogy a két terület között nem figyelhető meg tökéletes együttjárás, s bizonyos érték központi szerepe nem jelenti automatikusan az arra irányuló aktusok elvégzését is (Bardi és Schwartz 2003). Ha ezt a logikát továbbvisszük,

s mindezt a saját kutatási területeinkre szűkítjük le, akkor azt kell mondanunk, hogy a munkaértékek és az akadémiai értékek általunk használt kérdéssora jóval közelebb helyezkedik el a magatartásbeli elemekhez és cselekvési aktusokhoz, míg az általános preferenciák sora inkább Rokeach (1973) felosztására utalva célértékeknek tekinthető. Az esetleges kimutatható distanciák tehát az elméleti keretek ezen pontjával is kapcsolatban állhatnak. Kérdés tehát, hogy a vallott értékek párhuzamba állíthatók-e például munkaerő-piaci magatartásformákkal, ha a tartalmuk (pl. a szociális beállítottság) hasonló.

Szintén a kontextuális meghatározottsághoz, illetve a magatartásbeli elemek meglétéhez kapcsolódhat az a problémafelvetés, amely az értékelés mechanizmusához, az egyes tartalmak „jó” és „rossz” voltaához kapcsolódik. A társadalomtudományok objektív szemszögéből nézve (egyfajta Weber-t idéző megértő attitűddel felvértezve) azt kell mondanunk, hogy az egyes értékterületek csupán az adott kulturális közeg kontextusában minősülnek jónak vagy rossznak. Az értékek „mögöttes tartalma” objektíven, az adott kontextuson kívülről nézve nem minősíthető. Elég, hogyha például a Schwartz-féle értékterekre (2003) gondolunk, amelynek nincsen magasabban pozicionált oldala, csupán olyan, amely például a modernizáció folyamatában előtérbe kerül. Ha életünket bizonyos vezérlő elvekre fűzzük fel, akkor azonban az egyes értékek megítélhetők egy bizonyos mércével, Ezen kívül a külső kulturális környezet is támogathat bizonyos viselkedési és gondolkodási formákat. Abban az esetben azonban, ha elemzésünk másik két fő területére irányítjuk figyelmünket (tehát a munkaértékekre és az akadémiai értékekre), láthatjuk, hogy az elvárt viselkedési módok és vezérlő elvek jobban meghatározhatók. Az intézmények (oktatási intézmények, munkahelyek) kijelölhetnek normatív értékeket, amelyek az adaptációt és az egyéni karriereket, valamint a hierarchiában történő elmozdulást befolyásolhatják. Kérdés, hogy a társadalomtudományok objektívebb értékfelfogása milyen távolságban helyezkedik el az intézményi értelmezésektől. Belehelyezhetők-e egy olyan szervezeti kontextusba ezek a keretek, ahol az egyéni viselkedésnek, s olykor a gondolkodásnak is szigorúan preferált és szankecionált formáit várják el az egyes személyektől. A probléma légtisztább formájában talán a tudományosság értékeágyazottsága és az iskola konformabb életvilága közötti távolságban ragadható meg. Itt ütközhet egymással leginkább az értékek két, egymástól igen távol eső felfogása, tehát a normatív és az objektív forma. Mindennek hatására megfogalmazhatjuk az egyik legizgalmasabb kérdést: vajon mennyire illeszthetők be a tudományos logika értékei az oktatás különböző intézményeinek falai közé?

Hogy mindezekre a kérdésekre választ kapjunk, a „Higher Education for Social Cohesion. Cooperative Research and Development in Cross-border Area” című HURO-kutatás² hallgatói adatbázisát használtuk fel, amely mind az általános értékpreferenciák, mind a munkaértékek, mind pedig a felsőoktatással kapcsolatos beállítódások területéhez kapcsolódóan tartalmazott kérdésblokkokat. A kutatás a Partium területének magyar és román felsőoktatási intézményeire fókuszált, ugyanakkor a kvantitatív vizsgálatban egy kisebb almintával a kárpát-

---

2 Regisztrációs szám: HURO/0901/253/2.2.2. Vezető: Prof. Dr. Kozma Tamás.

---

aljai főiskolások is képviseltették magukat. Ebből választottuk le a Debreceni Egyetem diákjait.³ S bár tudjuk, hogy a kapott eredmények nem általánosíthatók, hiszen az egyetem hallgatói sajátos szociokulturális háttérrel bírnak, amelyek mind regionális, mind pedig a képzéshez kapcsolódó okokkal magyarázhatók, reményeink szerint a kapott adatok segítségével közelebb kerülünk legfontosabb kérdéseink megválaszolásához.

---

3 N = 1118. Erre a lépésre azért volt szükség, mert a két ország munkaerő-piaci helyzete, felsőoktatási intézményrendszere komoly mértékben eltér egymástól. Elemzésünk kereteibe már nem fért volna el mindezen területek beemelése, hiszen az eltérő preferenciák magyarázatakor ezeknek a struktúráknak a vizsgálata is szükséges lett volna. A kari bontás a magyarországi alminta más intézményeiben (Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Nyíregyházi Főiskola) pedig olyan alacsony elemszámokat eredményezett volna, amelyek a további vizsgálatot már nem tették volna lehetővé.

1. Definíciós kísérlet, avagy mi rejtőzik az érték fogalma mögött?

Jelen fejezet célja, hogy elhelyezze az értékek kutatását a társadalomtudományok palettáján, majd kísérletet tegyen arra, hogy összefoglalja a különböző definíciók lényegi elemeit, eltéréseit és azonosságait. Kitérünk még az értékek társadalmi, környezeti és biológiai beágyazottságára, sajátosságaira, funkcióira, átöröktetési mechanizmusaira, illetve az emberi viselkedéshez fűződő viszonyára. Fejezetünkben arra is vállalkozunk, hogy a meglévő, magyar nyelven is olvasható szakirodalmi forrásokat a kurrens nemzetközi elméleti keretekkel és megközelítésekkel bővítsük ki.

1.1 AZ ÉRTÉKKUTATÁS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Az értékek kutatása interdiszciplináris területnek tekinthető, hiszen a társadalomtudományok szinte mindegyike használja a fogalmat, s az egyes tudományterületeken a saját definíciókhoz szervesen illeszkedő empirikus kutatások is megjelennek. Az eltérő tudományos logikák azonban eltérő értékkezeléseket eredményeznek, s a kirajzolódó eredmények túlfelül szerteágazók. A különböző tudományok – jegyzi meg Hitlin és Piliavin (2004) – gyakran ignorálják egymás kutatási eredményeit, amely azt eredményezi, hogy a kirajzolódó kép egyrészt kevés koherenciát mutat, másrészt pedig az empirikus eredmények és a teoretikus keretek közötti komoly hiattal is számolhatunk. A problémát sok esetben nem csupán az elemzések szerteágazó volta, hanem az értékutatások alapjainak „repedései” eredményezik. Nehézséget okoz, hogy egy olyan jelenségről beszélünk és kutatjuk azt akár kvalitatív, akár kvantitatív eszközökkel, amelyet gyakorlatilag nem lehet megfigyelni. Az egységes fogalmi keretek hiánya az operacionálizálás problematikáját hívja életre. Mindeközben az értékeknek a viselkedést befolyásoló erejéről, funkcióiról való elképzelések, és az azokhoz kapcsolódó empirikus eredmények korántsem egységesek. Megnehezíti a vizsgálódásokat az a tény is, hogy az értékeket gyakran más, szociálpszichológiai jelenségekkel is összemossák (például attitűdök, normák, személyiségjegyek), illetve az értékek univerzális tartalmairól is komoly vita folyik (Hitlin és Piliavin 2004). Hankiss (1976) az értékutatások egyik nehézségét abban látja, hogy az értékek fogalma, tartalma és a saját preferenciák jellege a kutatási alanyok számára sem ismert, illetve a szerző jelentős distanciát lát a viselkedés, illetve a gondolkodás

sémái között, amelyek eltérő, kétfelé húzó értékrendszerekkel ruházzák fel az egyéneket. A hagyományos empirikus kutatási eszközöket felhasználva – véli Hankiss – a gyakorlatban megvalósuló, viselkedésre fókuszáló értékek rejtve maradnak. Feltehetjük tehát a kérdést, hogy érdemes-e kutatnunk azt, amit egyáltalán mérni tudunk, ha a konkrét szituációkban történő viselkedésnek a gondolkodási sémák nem egyértelműen feleltethetők meg. Az értékek, írja Csepeli (2005), lényegében bizonyíthatatlanok és verifikálhatatlanok.

A mérési és teoretikus nehézségek ellenére az értékek egyfajta konvergenciapontot képeznek a társadalomtudományok rendszerében, s a különböző humán tudományok kulcsfogalmaként definiálhatók (Váriné 1987). A fő kutatási kérdések, amelyeket Hitlin és Piliavin (2004) három pontban foglal össze (mit értünk az értékek fogalma alatt, honnan eredeztethetők, illetve hogyan működnek), minden humán tudomány számára alapvető fontosságúak. A diszciplínák eltérő logikája azonban eltérő megközelítési módokat eredményez. McLaughlin (1992) a közgazdaságtannal kapcsolatban jegyzi meg,⁴ hogy annak definíciója a szociális cserék során felhasznált értékeken alapul, míg a pszichológia főleg az individuális szintekre fókuszálva elemzi az értékek működését, s a vizsgálatok körét legfeljebb kisebb társadalmi csoportokra terjeszti ki (Bugán 1994). A szociológia gyakran ignorálja a szociálpszichológia kutatási eredményeit, míg a pszichológia sok esetben az értékek aszociális aspektusát hangsúlyozza, és a makrotársadalmi összefüggések szerepét – amelyek pedig elvitathatatlanok – figyelmen kívül hagyja (Hitlin és Piliavin 2004). Az egyes tudományok, tudományterületek között sincsen egyetértés olyan lényeges kérdésekben, hogy az értékek milyen mértékben tekinthetők absztrakt koncepcióknak (Evans 2007), illetve szubjektív vagy objektív szinten értelmezhetők és kutathatók-e (Ortmayr 2008). Az értékek institucionalizálódása szükségessé teszi a szervezeti kereteknek a koncepciókba való beemelését (az értékátadás és a bensővé tétel folyamatában, akárcsak a szocializáció egészében, egyre fontosabbá válnak a formális keretek), míg az a tény, hogy az értékek a kultúra szférájától elválaszthatatlanok, az antropológia eszköztárát teszi szükségessé, és a Geertz-féle (1994) „sűrű leírás” metódusa felé mozdítatja el a kutatások egy részét (Evans 2007).

Míg a múlt század hatvanas éveitől a fogalom csupán szórványosan bukkan fel a különböző humán tudományok területén, addig az utóbbi évtizedekben az értékutatások igazi felfutása tapasztalható, amelyek mögött nagyrészt az operacionalizálás újszerű módozatai és a nemzetközi összehasonlító értékutatások állnak. A megközelítések és a vizsgálódások számai azonban még a fokozottabb érdeklődés ellenére sem érnek össze, sőt, olyan tudományok emelik be a kutatások újabb aspektusait, mint a humán-etológia vagy az evolúciós pszichológia (Bereczkei 2009, Csányi 1994). Váriné (1987) az utóbbi évek felfutásának a negatív aspektusait is megragadja, és felhívja a figyelmet arra, hogy a teo-

4 A közgazdaságtan értékfelfogásáról egy hasonlóan utilitarista álláspontot mutat be Warren, McGraw és Boven (2011) tanulmánya.

retikus munkák nem tudnak lépést tartani a metodológiai újítások és kutatások tempójával és eredményeivel.

1.2. AZ ÉRTÉKFOGALMAK ÉS METSZÉSPONTJAIK

A filozófiában az értékek világának két alapvető megközelítési módja létezik, ez pedig a szubjektív és az objektív megközelítési forma. Míg az előző tagadja az értékek objektív létezésének tényét, és azt, hogy a világ „építményében” ezen tényezők szerepet játszanának, a második értelmezés, amely a racionalista filozófusok örökségének nyomán fejlődött ki, feltételezi, hogy az értékek tényként foghatók fel, és a világ struktúrájának szerves részét képezik (Orthmayr 2008). A szociológia, a szociálpszichológia és az antropológia nézőpontjából szemlélve a hangsúly, ha nem is minden esetben, az objektív olvasatra helyeződik,⁵ de legalábbis egy köztes mezőben helyezkedik el. Ha ugyanis az értékek világát egy olyan mezőként fogjuk fel, amely az emberi viselkedés kereteit jelölheti ki (ha nem is egyértelműen), akkor objektivitás bizonyos szintjének beemelése nélkülözhetetlenné válik. A társadalomtudományok emberképei, amelyek kiindulópontjait minden esetben a közösségekbe többé-kevésbé beágyazott ember képezi, feltételezi az individuumok viselkedésének valamilyen közös törvényszerűségét. Csepeli (2005) úgy véli, hogy az értékek valóságosságát az adja, hogy létrejöttük után viszonylagos önállóságra ébrednek, s egy köztes teret képeznek – társadalmilag konstruált valóságként – az egyének és a cselekedetek között. A két szféra közötti köztes állapotot, egyfajta hídjelleget hangsúlyoz Váriné (1987) is, amikor arról ír, hogy a fogalom az objektíven létező valóságmozzanatok, illetve a szubjektív emberi viselkedés keveréke. Munkánkban, mivel leginkább a szociológia eszköztárával és logikájával dolgozunk, az értékek objektív olvasatára helyezük a hangsúlyt, ugyanakkor bizonyos jelenségek kapcsán (működés, funkciók, elszajátítás stb.) utalunk a szubjektív értelmezési lehetőségekre.

Az értékek megközelítésének lényegi elemét képezi a kollektív és az individuális szféra közötti átmenet. Az előbb említett objektív aspektus makroközösségi beágyazottsággal bír, miközben a konkrét hatások (például a választások, viselkedésre gyakorolt hatás) individuális szinten is megjelennek. A keletkezés társas viszonyai és eredete azonban a megközelítések többségében adott. *„Az értékek nem mások, mint intézményi kontextusban fellépő kollektív preferenciák, melyek éppen azon a módon, ahogyan keletkeztek, vezérlik ezt a kontextust”* (Varga 2003: 180). Az érték fogalma sok esetben azokban a koncepciókban is, ahol a hangsúly a viselkedési imperatívuszokkal kapcsolatos, a makroközösségi jegyekből eredeztethető – például Kluckhohn és Strodtbeck (1961) munkájában is ezt látjuk. A makrotársadalmi jelleget erősíti az a tény is, hogy az értékek fogalmában generációk hosszú sorának tapasztalatai és világlátása sűrűsödik össze. Benne foglaltnak a korábban már bevált célelérési metódusok, szelektált

⁵ Az értékszociológia bizonyos irányzatai éppen amellet érvelnek, hogy az értékek csak a közösség szintjén léteznek, úgy is értelmezhetők, így kutatásuk az egyes individuumok szintjén nem vezet eredményre (Füstös és Szakolezai 1999).

és eredményes viselkedési formák. A makroközösségi beágyazottság hangsúlyozása az objektív értelmezés lehetőségét hordozza magában.

Abban, hogy az értékek normatív hatással rendelkeznek, a normatív állásfoglalások eredete pedig a közösség biológiai, túlélési és együttélési feltételein nyugszik, a legtöbb definíció egyetért (pl. Hankiss 1977, Schwartz 2003). Schwartz modelljében az értékek öt lényeges formai sajátossága⁶ a közösségek túlélési szükségleteiből formálódik ki, míg a Hankiss által idézett modellben a jelzőrendszerek magasabb szintje a társadalmi tudat fokozatát jelenti, ahol a közösség szempontjából releváns jelenségek, kontextusok kognitív értékelése zajlik. Ugyanakkor, ha az értékek egy bizonyos élethelyzetre való reakcióként (is) jönnek létre, akkor közösségspecifikus jelenségekként értelmezhetők, így sajátosságaik csak az adott társadalomra lesznek jellemzőek. A mára már klaszszikussá vált Kluckhohn és Strodtbeck-féle megközelítésben (1961) a társadalmak limitált számú kihívásokkal néznek szembe, amelyekre azonban variábilis és igen eltérő megoldások léteznek. A közösségekben kikristályosodnak azok a célelérési, túlélési módok, amelyek a leginkább preferálnak tekinthetők, miközben a társadalmakban a többi metódus is fellelhető, ugyanakkor ezek kívánatos volta eltérő elfogadottságot mutat (Hills 2002). Az értékek és a közösségek fennmaradása közötti kapcsolatot Bugán (1994) is elemzi, aki szerint az értékek működésének folyamata két részre bontható: egyrészt olyanokra, amelyek a biológiai-érzelmi egyensúlyra vonatkoznak, illetve olyanokra, amelyek a környezet kontrolljára irányuló cselekvésekhez kapcsolódnak. Az értékek és a szükségletek kapcsolata is összefüggő konstellációra utal: Koivula (2008) áttekinti a két terület nagyobb elméletekben való összefonódását. Super (1995) szerint az értékek gyökerei a szükségletekből eredeztethetők, és ezáltal a túléléshez kapcsolódnak. Kluckhohn (1954) arra utal, hogy az értékek szükségleteket elégíthetnek ki és blokkolhatják azokat, új szükségletek életre hívására is képesek, de gyakori az értékeknek a Maslow-piramissal való összekapcsolása is. Roakeach (1973) arról ír, hogy a szocializáció tulajdonképpen a szükségleteknek az egyéni szinten értékké való transzformálódása. Roberts és Robins (2000) az emberi személyiség motivációs rendszerének a részeiként ír az értékekről. Lát-hatjuk tehát, hogy fontosak a biológiai-környezeti alapok, az értékek ugyanakkor összességében tanult és nem veleszületett diszpozícióként értelmezhetők (Ester, Mohler és Vinken 2006).

Az értékfogalom központi magvát képezi még az értékelés mechanizmusa. A jó és rossz közötti választás a minőség fogalmához kapcsolódik, s egyfajta primer kategóriának tekinthető az értékek világában (Bugán 1994). Az értékelés mind a célokat, mind pedig a célelérési metódusokat szelektálni fogja, s ezáltal válnak az egyéni cselekedetek is megítélhetőkké. Értelemszerűen minél tradicionálisabb egy társadalom, az ítéletek annál szorosabban mozdítják el az egyes személyeket a normakövető, konform magatartás irányába, és ezekhez fognak tapadni a pozitív értéktartalmak is. A kapcsolat azonban kölcsönös is lehet, hiszen

⁶ Ezek később kerülnek ismertetésre.

a szelekció a társadalmi valóságot is konstruálhatja. Az értékelés mechanizmusa Csepeli (2005) szerint ahhoz kapcsolódik, hogy az ember az őt körbevevő rendezetlen valóságot a kultúra által létrehozott értékek segítségével rendezi el.

Az értékek definícióinak további közös jellegzetessége a társadalomba való beilleszkedés és az ahhoz való alkalmazkodás hangsúlyozása, amely mind a közösséget, mind pedig az egyént egy kívánatosnak tartott végállapot felé mozdtítja el. Ennek alapjait közös tapasztalatok képezik, és egyfajta közmegegyezés-ként értelmezhető. Első pillantásra logikusnak látszik az a kijelentés, hogy az eltérő történelmi-gazdasági szituációkban működő társadalmak felhalmozott tudásának és az ebből levont közmegegyezéseknek különbözőknek kell lenniük, míg a hasonló helyzetek hasonló normatív tartalmakat alakíthatnak ki.⁷ A komparatív vizsgálatok, különösen pedig a kultúranropológusok kutatásai azonban rámutattak arra, hogy hiába fedezhető fel az azonos szükségletekből eredő gyökerek, az egyes értékek értelmezése gyökeresen eltérő lehet; a különböző társadalmi-történelmi szituációk átszínezhetik az egyes, az értékutatásokban is szereplő itemeket. Az értékek normatív funkciója ettől függetlenül mindig adottnak tekinthető, és jelentősen növeli a közösségek fennmaradásának esélyeit. Egyfajta adaptációs mechanizmus részét képezik tehát (Koivula 2008), amelynek segítségével a közösségek tagjai azonos kulturális kódokban gondolkodnak és hasonló módokon cselekednek annak érdekében, hogy azonos célokat érjenek el. Az egyének értékfejlődésében a közösségek visszaigazolása is kulcsfontosságú mozzanatot képez, hiszen a bizonyos viselkedésekre adott reakciók megerősítése arra is szolgál, hogy az illető interiorizálja az adott mechanizmust.

Az értékek fogalmának pontosításához át kell tekintenünk még azoknak a sajátosságoknak a sorát, amelyeket a különböző koncepciók a fogalmi tisztázáskor még megemlítenek. Koivula (2008) pszichológiai alapokból kiinduló munkájában olvasható, hogy az érték a szociális kogníció legmagasabb szintjeként értelmezhető, miközben az egyén kognitív és affektív hitrendszerében is fontos szerepet kap, s közvetlen kapcsolatban áll a selfről alkotott koncepcióval. Rokeach (1973) szerint az egyének identitásában kiemelkedő szerepet játszanak bizonyos, a többitől sokkal centrálisabb helyzetben lévő értékek. Több közelítés a magatartás komponens fontosságát hangsúlyozza (Feather 2003, Kluckhohn és Strodtbeck 1961, Rokeach 1973, Schwartz 2003), más elképzelések pedig erős érzelmi beágyazottságra utalnak (Koivula 2008, Váriné 1987), mintegy eltávolítva a kialakuló értékrendszereket a racionális építkezés jegyeitől. Több esetben is felmerül egy olyan olvasat, amely bizonyos vallásszociológiai elméletekkel is egybees, miszerint az értékek az egyéni élet értelemmel való megtöltésében is komoly szerepet játszanak (Váriné 1987).

A fogalmi tisztázások természetesen csoportosíthatók azáltal, hogy az egyes szerzők hogyan is tekintenek az értékek jelenségére, tehát mennyire ruházzák fel azokat konstans és univerzális jegyekkel és tartalmakkal. Vinken, Soeters és

---

⁷ Hankiss ugyanakkor ír a társadalmi értékelőrendszer diszfunkcióiról is, a torzító hatásokról és a téves értékelési folyamatról (amely a szubjektív rendszerek egyik természetes velejárója) (Hankiss 1977).

Ester (2004) ebből a szempontból a különböző koncepciókat három csoportba sorolja, azaz megkülönböztet posztmodern, partikularista, valamint dimenzionalista perspektívát. A posztmodern megközelítés szerint az értékek hibridek és fluid jellegűek, tehát komoly változékonyságot mutatnak, s már nem korlátozzák, befolyásolják azokat sem a tradíciók, sem pedig az egyes kultúrák. Az egyének játékterei kitágulnak, s az individuumok nagyfokú értékkonstruálásának lehetünk tanúi.⁸ Ezen opció szerint az operacionalizálás komoly kihívást jelent. A partikularista megközelítés tartalmaz egy többé-kevésbé egységes rajzolatot, ugyanakkor a kutatások homlokterébe inkább speciális értékterek kerülnek (például a munkaértékek), mivel a magasabb összefüggések meglétét ez a koncepció nem valószínűsíti. A dimenzionalista elképzelés feltételezi az univerzális minták és tartalmak meglétét, s lehetővé teszi a komparatív vizsgálatok lefolytatását. Az alfejezetben ismertetésre kerülő elméletek dimenzionista jellegűek, és saját kutatásunk logikája is ehhez a paradigmához illeszkedik. Fontos leszögezni azt is, hogy bár az egyes elméletek között átfedések mutatkoznak, azok teljes mértékben nem feleltethetők meg egymásnak.

Az érték fogalma már korábban is felbukkant a társadalomtudományok területén. Váriné (1987) szerint az elinduló kutatásoknak négy fő esapásiránya volt: a kultúranropológiai és személyiség-lélektani iskolához kapcsolódó elemek (ide sorolhatók például az antropológia nevelési elveket, viselkedést is átfogó vizsgálatai), az elvont, analitikus sémák kidolgozásai (például Parsons [1937] értékelmélete), a kultúrközi vizsgálatok (például Kluckhohn és Strodtbeck [1961] kutatásai), valamint a szociálpszichológiai kísérletek. Több olyan kutatási területet is találni ezekben az évtizedekben, amelyek nem kimondottan az adott szegmenst vizsgálták, hozzádekaik azonban jelentős mértékben hozzájárultak az értékutatások szemléletmódjához, eredményeihez – ilyen például Mannheim (1969) nemzedéki elmélete.

A vizsgálódások első igazi mérőöldkővét az Allport és Vernon-féle, először 1931-ben publikált, 45 ítemet tartalmazó értékeszt jelenti, amelyhez teoretikus alapok is kapcsolódnak. Allport, Vernon és Lindzey (1960) az értékeket motívumokként, illetve értékelő viselkedésként írják le, amelyeknek hat fő típusa van: teoretikus, gazdasági, esztétikai, szociális, politikai illetve vallási. Az elkövetkező évtizedek fontos viszonyítási pontjává válnak Kluckhohn munkái, amelyek az 1940-es évek végétől látnak napvilágot, s leginkább a funkcionalista antropológiai jegyeit viselik magukon. A legtöbbször idézett definíció szerint az értékek egyfajta vágyott állapotra vagy dologra vonatkoznak, amelyek befolyásolják ezek elérési módjait, a cselekedeteket és a hozzájuk kapcsolódó jelenségek értelmezését. Az így kirajzolódó mintázatok tartósak, s mind az egyéneket, mind pedig a csoportokat jellemzik. Az értékek gyökerei a közösség szabályaihoz, tapasztalataihoz vezetnek (Kluckhohn 1954), s az egyén viselkedését egyfajta kulturális imperatívusként vezérlik (Lesthaeghe és Moors 2002). Kluckhohn és Strodtbeck

⁸ A posztmodernnek az értékutatásokra gyakorolt hatását többen is úgy jellemzik, hogy szinte ellehetetleníti a mérések lehetőségét, s messzemenően kérdőjelezi meg az elmúlt évtizedek nemzetközi összehasonlító kutatásainak eredményeit (Esther, Braun és Vinken 2006).

(1961) úgy véli, hogy a társadalmaknak több alapvető problémára kell reflektálniuk (az időhöz való viszony, a térhez való viszony, kapcsolat az ember és a természet között, az egyének másokhoz való viszonya, a viselkedés fő motivációja, illetve az emberi természetről való vélekedések), s az erre adott válaszaik variábilisak ugyan, de nem véletlenek. Kutatásaik terepét öt etnikai vagy vallási csoport összehasonlítása képezte (például navahó indiánok, mormonok), s vizsgálódásaik során interjúkat, s „real life” szituációk elemzéseit használták fel.

Rokeach (1973) kapcsán nemcsak az egyik leggyakrabban használt definíciót kell megemlítenünk, hanem a fogalom határainak a pontosítását is, hiszen először ő választotta el egymástól az attitűdöket és az értékeket. Az attitűdök változatosabbak, nehezebben megragadhatók, s a viselkedést is kevésbé jelzik előre.⁹ Az értékek kevésbé számosak (a Rokeach-féle értékeszt például 36 itemet tartalmaz), s tartós hiteket, viszonyulásokat jelentenek, amelyek az életvitelre, illetve a létezés végállapotára vonatkoznak, ugyanakkor a konkrét szituációkon túllépnek. Itemsora két alapvető részből áll: az instrumentális, illetve a terminális értékekből. Mind a két csoport társas, illetve személyes alcsoportokra bontható: szociális eszközértékek például a társas viselkedés értékei (segítőkézs, udvarias), míg a személyes kategóriába a logikus sorolható. Szociális célérték a társadalmi elismertség, míg a kellemes élet személyes jellegű item. Az értékek Rokeach felfogásában centrálisak vagy periférikusak lehetnek, ezért a teszt során mind a célértékeket, mind pedig az eszközértékeket rangsorolnia kell a megkérdezettnek. Az egyes itemek struktúrákba rendeződnek, s a struktúrák rendszerben hatnak az egyénre. Rokeach a vizsgálatait során hét faktort azonosított, többek között a kielégülés közvetlenségét (ennek egyik ellenpontja például a hedonista életfelfogással egybeeső izgalmas élet iteme), a szociális biztonságot vagy a belülről és kívülről vezérelt faktort. Leasterhage és Moors (2002) úgy véli, hogy Rokeach értékfogalma kevésbé determinisztikus, mint Kluckhohn definíciója, inkább választási lehetőségeket kínál fel az egyének számára, s magán viseli a fenomenológia jegyeit is, hiszen a cselekvések értelmét az egyes egyének társítják az adott akcióhoz, s nem a kultúra rögzült elemei töltik fel azt jelentéssel. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az egyes értékek tartalma ebben a megközelítésben univerzálisnak tekinthető, azaz a nem színezi át az itemek értelmezését például az eltérő kultúrkörhöz való tartozás.

Az utóbbi évtizedekben az értékek kutatásának jelentős felfutása tapasztalható, s e mögött a hullám mögött komoly mértékben Schwartz elmélete, illetve az erre ráépülő empirikus kutatások állnak. Schwartz (2003) az értékek öt formai sajátosságát emeli ki. Eszerint fogalmakról vagy hiedelmekről beszélünk, amelyek a lét kívánatos végállapotaira vagy kívánatos viselkedésekre vonatkoznak, túlnőnek specifikus helyzeteken, a viselkedést, valamint az események szelkcióját és értékelését vezetik, továbbá viszonylagos fontosságuk szerint rangsorolódnak. Schwartz hangsúlyozza, hogy az értékek kapcsán nem tárgyak belső

---

⁹ Rokeach (1968) a hitek, az attitűdök és az értékek összefonódását is tárgyalja, amelyek komplex, ámde összefüggő rendszert alkothatnak. Az értékek átalakulása – véli a szerző – a hitek rendszerét is megváltoztathatja.

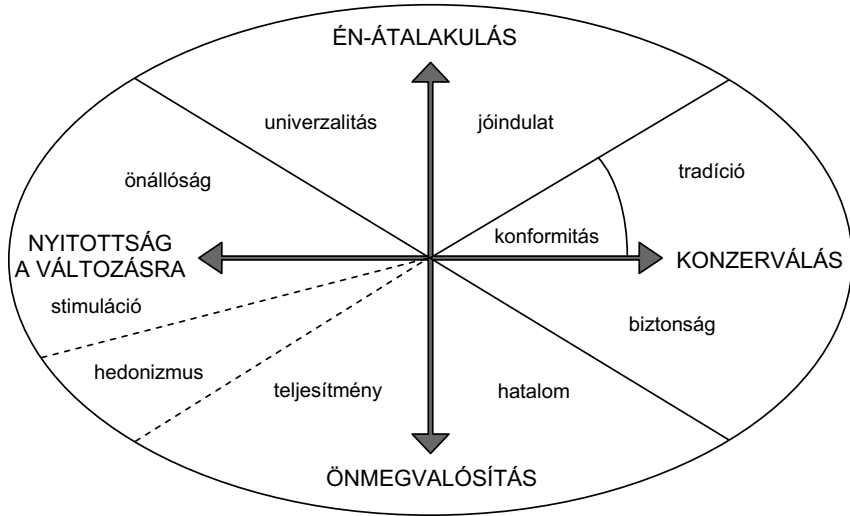
értelmezéseiről beszélünk, hanem inkább kritériumokról, amelyek alapján az emberi viselkedés kiválasztása megtörténik, s mások viselkedését is ezek segítségével ítéljük meg. Elsődleges tartalmuk annak a céltípusnak vagy motivációs tartománynak a segítségével ragadható meg, amely az adott értékhez kapcsolható. Az emberi léthez három univerzális feladat illeszthető. Elsőként azok a szükségletek, amelyek a biológiai szervezetet jellemzik, másodsorban azok, amelyek a szociális interakciók összehangolásából eredeztethetők, illetve beszélhetünk még a túléléshez kapcsolódó szükségletekről. Schwartz az így kiformalódó alapokon először nyolc, majd tíz motivációs típust különített el. A motivációs típusok több értéket fognak össze, tehát az értékek egyfajta régióját jelentik (1. ábra). Ezeket 57 item segítségével képezték (Schwartz Value Survey), majd később egy asszociációkon alapuló módszert fejlesztettek ki (Portrait Value Questionnaire). A motivációs típusok fontossága azonos, tehát nem találkozhatunk a centrális és perifériális értékek elkülönítésével. A modell alkalmas a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokra is, bár Schwartz nem az egyes értéktartalmakat tekinti összevethetőkné, hanem a mögöttük meglévő motivációs típusokat.¹⁰ A modellben egymás mellé kerülő motivációs típusok a gondolkodási struktúrákban is közeli pozícióban találhatók, míg a távoli elhelyezkedés az értékek egyfajta ellentétére utal. Fontos megjegyezni, hogy az egyéni értékek (például hedonizmus, teljesítmény, stimuláció) a közösségi spektrummal átlalában helyezkednek el. A szomszédos motivációs típusok konfliktusgeneráló képessége gyengébb, s minél távolabb helyezkedik el egymástól két terület, az ellentétek kialakulása annál valószínűbb. Megnevezhetünk olyan értékpárokat, amelyek a legtöbb kultúra esetében együttjárnak, ilyen például a hatalom és a teljesítmény, a teljesítmény és a hedonizmus, vagy a tradíció és a biztonság motivációs területe. S léteznek olyan szférák is, amelyeknek a szembenállása szintén átlépi a közösségek határait, ilyen az önirányultság viszonya a konformitáshoz,¹¹ a tradícióhoz és a biztonsághoz, vagy az univerzalitás és a jóindulat pozíciója a teljesítményhez és a hatalomhoz képest. Az így kirajzolódó rendszerrel a vizsgált társadalmakat modellezni lehetett. (Bizonyos esetekben egy tizenegyedik típust is identifikáltak, amely azonban nem tekinthető egyetemesnek.) A Schwartz-féle motivációs típusokat az első ábra ismerteti.

A Hofstede nevéhez köthető elméletben és a hozzá kapcsolódó empirikus kutatásokban az egyéni cselekedeteket is befolyásoló értékek a mentális programokhoz kapcsolódnak, amelyek alapvető forrását a nemzeti kultúrák képezik. A nemzeti kultúrák szerkezeti modelljét az ún. hagyománydiagram adja, amelynek központi magja az értékek világa, s ezen kívül a rítusok, a hősök, illetve a szimbólumok helyezkednek el, a különböző szférákat pedig a gyakorlatok sávja köti össze (2. ábra). Az értékek ebben az értelmezésben általános tendenciákat jelölnek, amelyek alapján bizonyos tulajdonságokat, kontextusokat magasabban pozicionálunk és inkább elfogadunk, mint másokat. Egyfajta „nyíllal ellátott érzel-

¹⁰ Mind a Rokeach-tesztrel, mind a Schwartz-féle metódusokkal nyert kutatási eredményekről egy későbbi fejezetben számolunk be.

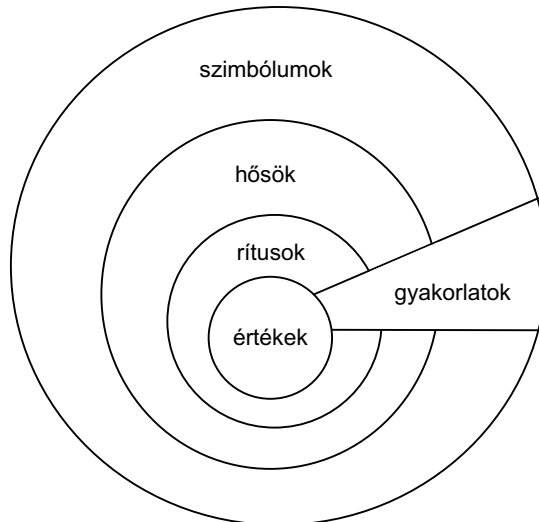
¹¹ Ez utóbbi értékpárnak a szembenállása a gyermeknevelési elvek esetében is vissza fog köszönni.

1. ábra Schwartz modellje az értékek kétdimenziós teréről Keller (2008b) alapján

mekről” beszélhetünk tehát, amelyek a korábban már bemutatott értékelés funkciójában segítenek bennünket. A nemzeti kultúrák a Hofstede-féle értelmezésben a környezeti körülményekbe beágyazottak (például az éghajlatba), arra egyfajta reakcióként jönnek létre, s adnak válaszokat olyan problémákra, mint az egyenlőtlenségekhez való viszony, a nők és a férfiak társadalomban betöltött szerepei, az egyén és a társadalom közötti kapcsolat, a bizonytalanság és a kétértelműség kezelése, illetve az időhöz való viszony (Hofstede és Hofstede 2008).

2. ábra. A nemzeti kultúra hagyomadiagramja Hofstede és Hofstede szerint Hofstede és Hofstede (2008) alapján

Láthatjuk tehát, hogy az értékek definícióinak több közös magja is van, ugyanakkor a konkrét értelmezések már eltérőek lehetnek, és a hangsúlyok is máshová helyeződnek. Eltérő véleményekkel találkozhatunk az univerzalitás mértékében, a közösséghez fűződő szálak erősségében és más aspektusokban is. Az egyes definíciók csoportosítására és árnyaltabb megközelítésére találhatunk példát a nemzetközi szakirodalomban (például Cheng és Fleischmann 2010, Hitlin és Piliavin 2004, Koivula 2008), terjedelmi okokból azonban munkánkban ez a terület már nem képezheti a részét.

1.3. AZ ÉRTÉKEK MŰKÖDÉSÉRŐL ÉS FUNKCIÓIRÓL

Ha áttekintjük az értékek működésével kapcsolatos elméleteket, leszögezhetjük, hogy azok hármass tipológiában helyezhetők el: egyrészt megemlíthetjük azokat az teóriákat, amelyek kollektív szinten modellezik a működési mechanizmust, az olyan írásokat, amelyek a működés síkját a kollektív és az individuális szinteken vizsgálják, illetve az egyéni szférák vizsgálatát. A rendelkezésünkre álló szakirodalom alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a rendszer-szintű működéssel kapcsolatos elemzések köre tekinthető a legszűkebbnek.

A kollektív, rendszerszintű modellek leginkább az antropológia és a szociológia logikájának feleltethetők meg, s ezen értelmezés szerint az értékek funkciója a közösségek fennmaradásában gyökerezik, tehát a közös célok és célélvárási módok kialakításában. A kiválasztott értékek köre a funkciójukat tekintve racionálisnak mondható abból a szempontból, hogy a makroközösségek érdekeit szolgálják. A Hankiss (1977) által ismertetett jelzőrendszerszint-modellben a köztudat információszerzési, feldolgozási és értékelési mechanizmusainak működése kollektív logika alapján történik, még akkor is, hogyha a társadalmi tudat bizonyos szegmensei között eltérések is vannak (később ezek az eltérések, ellentmondások egyfajta, a közösség által szentesített módon szelektálódnak és kiválasztásra kerülnek). A társadalmaknak a szükséges információk beszerzéséhez a megismerő és értékelő rendszerek működésére van szüksége, s a feldolgozásuk után születnek meg az értékítéletek és az adekvát cselekvések. Más alapokról indul ki, de keretei miatt szintén ebbe a csoportba sorolható Mosevici (2002) társadalomlélektani elméletének egyik eleme, amelyben a fennmaradás záloga a szélsőségek kiszűrése és a legkevésbé vitatott értékek elfogadása. Ez a metódus a konfliktusok minimalizálását eredményezi. Feather (2003) az értékeknek egy olyan csoportjáról beszél, amely a társadalmak kollektív tapasztalatain nyugszik.

A kollektív és az egyéni értelmezés közötti kapcsolatot olyan elméletek jelentik, amelyben az értékek individuális szintű működésének eredményei a közösség szintjén is megragadhatók, vagy pedig a közösség által elfogadott értékek működésének személyes hozadéka van. Bugán (1994) szerint az értékek fontos funkciója, hogy az egyének számára a társadalomhoz való alkalmazkodást lehetővé tegyék. Ehhez még azt fűzhetjük hozzá, hogy az interiorizálás révén az ekképpen kialakuló alkalmazkodást a személyek nem kényszerként fogják meg-

élni. A közösségi működés szabályait, mások megítélésének közös kódjait az értékek magukban foglalják, s működésük a tradicionális társadalmak esetében értelemszerűen fogja előtérbe helyezni a korábban már ismertetett Schwartz-féle modell jobb szegmensét, amely a tradíciót, a biztonságot és a konformizmust foglalja magába. Ha a logikánkat megfordítjuk, és a közösen elfogadott értékek individuális eredményeit nézzük, eljuthatunk a társadalmi identitás és a nemzeti identitás problematikájához. Az identitás mintegy predeterminálja a pszichológiai tárgyak értékelését és megítélését, az ennek az eredményeit tükröző válaszokat (Pataki 2004), miközben elhelyezik az egyén saját magáról alkotott percepcióját a társadalom keretein belül (Pataki 1982). A környezetünk értékeivel való azonosulás a komfortosság és az otthonosság érzetét eredményezi, megerősíti a valahová tartozásunk tényét.¹² Az etnikai és nemzeti identitás jelensége szintén vizsgálható az értékek fogalmának felhasználásával. Eriksen (2011) szerint jól ismert tény, hogy a különböző etnikai csoportoknak eltérő az értékrendjük és a prioritásaik rendszere. A magyarországi nemzetkép- és nemzetkarakterológiai jellegű kutatások is tartalmaznak bizonyos értékmozzanatokot (Hunyady 1996, Hunyady 2001, Köpeczi 1995), ugyanakkor a nemzetkarakterológiák segítségével feltárt kognitív rajzolatok az értékutatások eszközeivel általában nem igazolhatók.

Az értékek individuális működésével leginkább a szociálpszichológia és a pszichológia foglalkozik, ugyanakkor a szociológia egyéni szinteket vizsgáló elemei is érinthetik a területet. Az elméletek fő esapásiránya az értékek és cselekvések közötti kapcsolatokat vizsgálja, s ebbe a csoportba sorolhatjuk például Weber (1987) cselekvéseméletében az értékracionális cselekvés tiszta formájában meg nem jelenő típusát, míg az utóbbi évtizedek talán legnagyobb hatású munkái Feather (2003) nevéhez köthetők. Láthattuk, hogy az értékdefiníciók szinte mindegyikében megtalálható volt a viselkedés alakításának a ténye – abban azonban már nincsen egyetértés, hogy ez a folyamat pontosan hogyan is játszódik le (ha lejátszódik egyáltalán). Schwartz és Bilsky (1987) arról ír, hogy az értékek a viselkedést és a szelektálást is alakítják, s a centrális pozíciójú célok erőteljesebb, tervezésre irányuló motivációt hoznak létre, miközben a tervezés megemeli a valószínűségét a célvezérelt viselkedésnek is. Schwartz (2004) az értékek és az akciók között négy fázist ír le, amelyeknek része például az aktiválódás, a bizonyos cselekedetek privilégiumának a kialakítása vagy a tervezés befolyásolása is. Feather (2003) szerint az értékek valenciával, tehát felszólító erővel ruházzák fel az eseményeket és tárgyakat. Ennek ellenére a cselekvésig való elmozdulás nem egyszerű ok-okozati döntés, hanem egyéni kalkuláció eredménye is, amit a szerző „várható érték-elméletnek” nevez. A közösség tagjai eszerint mérlegelnek: felméri a már említett valenciákat, de számolnak a végrehajtás sikerességének esélyével, s a lehetséges kimenetek pozitív és negatív hatásaival is, majd azután döntenek. Nem azonos azonban az aktiválódás esélye

---

¹² Ezzel a jelenséggel, tehát az értékek okozta diszkomfortosság jelenségével, majd az azt követő idomulás fázisával hozható kapcsolatba az a jelenség, amikor a megváltozott környezetben való lét az értékpreferenciák átalakulását is eredményezi.

sem: az erőteljesebben vallott értékek könnyebben működésbe lépnek, s bizonyos kontextusok is elősegíthetik egyik vagy másik érték viselkedésre ható, cselekvéseket kiváltó hatását. Hitlin és Piliavin (2004) az értékek hatásának feltételeként három tényezőt neveznek meg: egyrészt annak stabil megalapozottságát az egyén kognitív struktúrájában, másrészt azt a tényt, hogy a hosszú távú memóriából kelljen aktiválni, illetve azt, hogy a személy az adott szituációban az értékek által motivált cselekvést releváns és előnyös végkimenetelként értelmezze.

Bardi és Schwartz (2003) egy empirikus vizsgálat során arra a megállapításra jutottak, hogy nem minden érték és viselkedési aktus között található kapcsolat: a tradíciók és a stimuláció területén például erős, míg a biztonság és a teljesítmény kapcsán gyenge összefüggést mutattak ki. Arra is felhívták a figyelmet, hogy egy adott viselkedést több érték is kiválthat, s az értékeken kívül még más tényezők is alakítják az emberi cselekedeteket. Az értékek erős aktiváló erejét a csoportnyomás sem tudja csökkenteni minden esetben, sőt, a nagyon erős közösségi ellenérzés a személyes értékeket magasabb szinten aktiválja.

A pszichológiai vizsgálódások egy másik szála az értékek intrapszichikus szintjére utal. Ennek a folyamatnak a kiindulópontja szintén az egyén, pontosabban szólva az egyéni észlelés, amelynek a működését az értékrendszerek módosítani képesek egyfajta szelekció segítségével. Az értékek így egy bizonyos társadalmi valóság képét idézhetik elő (Bugán 1994). Mindez rokonítható a szociológia életvilág kategóriájával vagy a fenomenológiai szociológia logikájával is. A kommunikáció és a társas kapcsolatok során ugyanakkor értékeket is teremtünk, s a meglévőket is reinterpreáljuk, amely folyamat visszairányul a társadalomra (Chuah 2010).

Láthattuk tehát, hogy a szakirodalom az értékek működésének több irányát, szintjét és jelenségkörét is tárgyalja, ugyanakkor az eredmények, ha sok esetben egybe is csengenek, nem erősítik meg egymást feltétlenül. A működéssel, illetve a cselekvések kiváltásával kapcsolatban általánosnak tekinthető az a vélemény, hogy a pontos hatásmechanizmusok még nem ismertek – ilyenek például az értékek és a cselekvések közötti kapcsolatok is. Le kell még szögeznünk azt is, hogy bár hangsúlyoztuk az értékek környezetbe való beágyazottságát, az egymásra hatás ezzel ellentétes irányban is működhet, tehát a vallott értékek is képesek a társadalom alrendszerének az alakítására. Ide illeszkedik Weber (1982) elképzelése a protestáns etikáról, de hasonló logikával dolgozik Fukuyama (1997) is, csak a vizsgálódás helyszínét ez utóbbi esetben a keleti gazdaság és kultúra összefüggései jelentik.

14. A KULTURÁLIS BEÁGYAZOTTSÁG PROBLEMATIKÁJA

Csányi (1994) a biológia és a kultúra koevolúciója kapcsán ír olyan biológiailag meghatározott tulajdonságokról, amelyeknek magas szintű megjelenése kizárólag az emberi társadalmakra jellemző: ezek a szocialitás, a tárgyak kedvelése, valamint a szabálykövetés mechanizmusa. A csoporttársadalmak „magasabb” fokán és az emelkedő lélekszámmal a társadalmak összehangolásának egyik

alapvető egységéivé az ideák válnak. Ilyenek lehetnek a legendák, az eredetmítoszok, a vallás, az értékek és a normák. Ezen szféra egyrészt a közös identitás alapját képezve meghúzza a csoport határait, másrészt pedig összehangolja a különböző élettereken szükséges szabályokat és követelményeket. Az ideák a társadalmak fennmaradását szolgálják, így létük kiemelkedő fontosságú. Nem meglepő tehát, hogy ezek generációk közötti átadása a csoport szempontjából kitüntetett területet képez. A követendő életmódminták, a normakövető magatartás ösvénye, az erkölcsök és a szabályok mind-mind ezer szállal kapcsolódnak a kultúra egészéhez, s ezzel együtt az adott kultúra által képviselt értékekhez is. Váriné (1987) az értékmegőrzés egyik fő területeként a kultúra szellemi szféráját jelöli meg, amely például a vallás, az erkölcs vagy a művészetek segítségével képes ellátni ezt a feladatot. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szociológia kultúrafogalma, amely a világban való tájékozódást teszi lehetővé, sok esetben egybecseng az értékfogalommal – láthattuk, hogy bizonyos koncepciók lényegi elemét képezi a világ rendezetté tétele. Az értékek és a kultúra elválaszthatatlanok, írja Swidler (idézi Lee 2005), hiszen a kultúra az értékeknek és a gyakorlatoknak a kombinációja.

Az értékrendek kulturális beágyazottsága egyértelmű jelenségnek tekinthető, bár ennek a szférának a hatását természetesen más tényezőkkel való együttállásában kell vizsgálnunk (pl. modernizáció, egyéni és situációs kontextusok, adott történelmi helyzet). A kulturális alapelvek rögzítik a közösség együttéléséhez, fennmaradásához illeszkedő normákat és értékeket. Ugyanakkor az a tény, hogy ezek pontos tartalmi keretei hogyan alakulnak, már más adottságoktól is függ. A különböző adottságokhoz való alkalmazkodás eredményeit a kultúra, a vallás és a hagyományok világa is jelentősen át tudja színezni.

Kapitány és Kapitány (1996) nézőpontja az egyes kultúrák szegmált megközelítését adja. Szerintük a kultúrák különböző – akár földrajzi, akár más értelemben elkülönített – rétegei sajátos értékrendekkel bírhatnak, de ezeket a szerzőpáros nem tekinti kizárólagos értékrendszereknek egyrészt az adott társadalomban (ezek további rész-kultúrákra bonthatók), másrészt pedig kizárólagosságuk az egyénre nézve sem működik. Ezen rész-kultúrák között átjárás, konfrontáció valósítható meg, valamint kölcsönös hatások érvényesülnek, a fő ütközési pontok pedig többek között a következő területeken ragadhatóak meg: az életmód, a tárgyakhoz való viszony, a metakommunikáció jellegzetességei, az emberi kapcsolatok világa, valamint az értékrendszerek.

Az erkölcsi rendszerek, szabályok működése fontos szerepet játszik az adott társadalmak integrált működésében. Az erkölcs, lévén hasonló funkciókkal bíró jelenség, az értékekhez szorosan kapcsolódó szférának tekinthető. Nem véletlenül írja Ossowska (1973), hogy az erkölcs vizsgálata csak úgy lehetséges, ha az adott társadalomban elfogadott értékrendszereket is elemezzük. Az erkölcsi elvek háromféle válfajához (egyéni boldogságra vonatkozó szabályok együttese, egyéni tökéletesség valamilyen mintáját közvetítő szabályok együttese, valamint az emberi együttélést biztosító erkölcsi szabályok) könnyedén odailleszthetjük az értékrendbeli megfelelőjüket is. A morális fejlődéshez kapcsolódó elméletekben, például a Kohlberg-féle modellben is megtalálhatjuk az

értékek nyomait – a gyermek morális fejlődésének negyedik szakaszában a makroközösség felé irányuló törődés, bizalom jelenik meg (Gibbs 1992), amely bizonyos értékitemekkel cseng egybe, valamint a jó és a rossz megtanulása és felismerése az értékelési mechanizmus kifejlődését is jelenti.

Az értékutatások egyik érdekes szeletét a gyermeknevelési elvek terepe képezi. Szabados (1995) kiemeli, hogy ezen rendszert három tényező befolyásolja: a hagyományok, az attitűdök, valamint az aspirációk rendszere. Ha belegondolunk, ezen rendszerek mindegyike mélyen beágyazott a kultúra dimenziójába – hiszen még a látszólag attól legtávolabb álló szféra, az aspirációk világa is a kulturális kódok által kijelölt mozgástérben konstruálódik. A gyermeknevelési elvek feltérképezésére irányuló vizsgálatokban megragadhatóak az ideálisnak vélt közösségbeli viselkedések szabályai (pl. udvariasság, mások tisztelete), a létfenntartással összefüggő tényezők (kemény munka), a gyermekek számára kijelölt életutak, és az ezek elérésével összefüggő elvek (vezetőkészség, határozottság) is (Füstös 1986).

A különböző kultúrák empirikus összehasonlításának talán legelterjedtebb eszközei az értékutatások által használt komparatív metodológiai eljárások. Az összehasonlító értékutatások alapegységeit képezhetik a különböző kultúrkörök (pl. Hofstede és Hofstede (2008), illetve Morris (1956) kutatásaiban, Huntington (1998) civilizációs elméletében), az egyes országok (pl. World Values Survey esetében), vagy az egyes országokon belüli csoportok is. Az összehasonlító vizsgálatok során használt nagyobb egységeket azonban nem szabad homógen tömbökként kezelnünk: a „keleti” társadalmak például igen eltérő preferenciajegyekkel bírhatnak (erről bővebben: Friedman 2000, Svensson 2000). Amikor Keller (2009) egy tanulmányában az európai értékrend jellegzetességeit kutatja, akkor szembesülnie kell Kelet-Európa eltérő értékrendszereivel. A társadalmi rétegződés is átstínezi az egységesnek látszó kulturális tömbök értékpreferenciáit. Látnunk kell azonban azt is, hogy a civilizációk, kultúrák T. Kiss (2008) szavaival élve egyfajta „teljes totalitásként” működnek, így az értékpreferenciák kutatása csupán azoknak egy jól megragadható szeletét adja, legálábbis abban az esetben, ha elfogadjuk a kapott eredményeket.

A vallás szerepe az egyes kultúrkörök, országok, társadalmi rétegek értékrendszerének szempontjából alapvető fontosságú. Földvári (2009) egyik kutatásának hipotézise éppen az, hogy a vallás és az értékek egymást átfedő jelenségekként értelmezhetőek, ezért a szerző valószínűsíti, hogy a különböző vallási és értékrendi minták együttjárnak. A kultúraközi összehasonlító vizsgálatok eltérő eredményei mögött igen sok esetben a vallás értékalkító szerepét sejtik – nem véletlen, hogy például a nyugati individualizmus a weberi protestáns etika talaján bontakozott ki, míg pl. a Schwartz-féle nemzetközi összehasonlító vizsgálatban a kínai minta sajátos jegyeit Zhi Gang (1990) a buddhizmus, a taoizmus és a konfucianizmus együttes hatásával is magyarázza. Ez a kapcsolat igaznak tekinthető még a szekularizációs folyamat figyelembe vételével is, hiszen a vallásos értékek interiorizációja akár attól függetlenül megtörténhet (ezen értékek nagy része kulturálisan is rögzített). S bár a társadalmi és a gazdasági átalakulás a vallásos hitet, értelmezéseket és gyakorlatokat átformálta, valamint

az egyéni szintű vallási építkezést valószínűsíti az értékek világában, a vallásos értékek tartalma mégis stabil és lassan változó halmazként írható le (Földvári 2009).

1.5. KELETKEZÉS ÉS ÁTADÁS

Az értékszociológiai elméleteknek kikerülhetetlen részeit képezik azon elemek, amelyek az értékvilágok konstruálódásának folyamatát kívánják nyomon követni vagy feltérképezni. A hazai szakirodalomban ennek talán az egyik legalaposabb logikai láncát Hankiss (1977) vázolta fel, aki a társadalmi tudat szintjét egy olyan rendszerszintként írja le, amely rugalmas, széles bázison nyugszik, a valóságot a társadalom szempontjából érzékeli, valamint a jelenségekre adekvát reakciókat ad. Az így megfogalmazódó válasz kontrollálja az egyéni viselkedéseket úgy, hogy egyfajta szabályrendszert ír elő, amely ugyanakkor a közérdeket is szolgálja. A szabályrendszerek kiterjednek a mindennapi együttélés területére, a gazdasági tevékenységekre, valamint a gondolkodás struktúráira (ide tartoznak a különböző eszmerendszerek is). S bár ezen szférák tartalmazhatnak elmentmondásokat, ezek feloldása egy jól működő rendszerben megtörténik, s a társadalmi tudat közös logikára épülő rendszere összefoglalja, rendszerbe szervezi a közösségek működését.

Schwartz (2003) már említett elméletében az emberi létezés három univerzális feladatörára minden egyénnek és társadalomnak válaszkesnek kell lennie – ezek a biológiai szükségletek, a szociális interakciók összehangolása, valamint a túlélés kérdésköre. Láthatjuk tehát, hogy az értékrendszerek kifomálódásának helyét az elméletek egy jelentős csoportja a biológiai, a környezeti, valamint a közösség túléléséhez szükséges igényekből eredeztetheti,¹³ amelyeket a kultúra már korábban ismertetett rétegei is tovább színeznek, alakítanak, s ezen tényezők bonyolult konstellációja eredményezi az egymástól eltérő rajzolatok kialakulását.

A kifomálódó értékrendszereknek az egyének szintjén is rögzülnie kell. Boudon tipológiáját, amely az individualitás szintjére vonatkozik, Berta (2010) ismerteti. Eszerint az értékbefogadás egyik módja az abszolút értékekhez kötődik: ezeket nem szükséges bizonyítani vagy magyarázni, hiszen befogadásukat a hithez kapcsolódó motívumok segítik. Más elméletcsoportok a környezet tagjaitól vagy a referenciacsoportoktól kiinduló visszajelzéseken alapulnak, s a pozitív visszaesatolások során kialakuló interiorizálódást feltételeznek. Az értékτανulás racionális magyarázata a mérlegelő, leginkább a „homo oeconomicus” emberképhez illeszkedő választásokra vonatkozik, a funkcionalista modell pedig úgy véli, hogy az ésszerű, szükségszerű elemek preferenciákba való beépülése sokkal nagyobb valószínűséggel történik meg. Láthatjuk, hogy az itt ismertetett

---

¹³ Hankiss (1977) a magasabb rendű értékek kapesán, amelyek az alapszintű, tehát a létfenn-tartáshoz kötődő értékektől elkülönülnek, jegyzi meg, hogy azok milyensége függ a létfenn-tartás körülményeitől, a hiányokra és bőségekre irányuló reakcióktól.

értékmagyarázatok az értékek más és más tulajdonságaira helyezik a hangsúlyt: a funkionalista elképzelés például a környezeti beágyazottsággal mutat nagyobb rokonságot, míg a visszaesatoláson alapuló modell a közösségek belső koherenciáját erősítő elképzelésekhez kapcsolódik.

Az értékek tanulásának folyamatában hasonló mechanizmusok játszanak szerepet, mint a viselkedési, gondolkodási elemek elsajátításában. Kiemelkedő fontossággal bír az azonosulás és a mintakövetés, amely az első életévekben leginkább a családhoz kapcsolódik, valamint a kívülről érkező megerősítések is fontosak lesznek. Ennél aktívabb folyamat meglétét hangsúlyozza Berta (2010), amikor arról ír, hogy az értéktanulás során a kognitív erőfeszítések is fontosak. Az egyén tehát mérlegeli, szelektálja az őt ért hatásokat. Érdeemes bele gondolni, hogy a referenciacsoportok kiválasztása is egyfajta értékek közötti választást feltételez.

Schwartz (2003) elméletében az értékek tanulása egyszerre tartalmaz aktív és passzív elemeket: az uralkodó csoportnormákat ugyanis véleménye szerint a saját tapasztalatainkkal együtt tesszük belsővé. A modern érték kutatás egyik képviselője, Zavalloni (idézi Váriné 1987), az értékek konstruálódásának folyamatában nem passzív befogadást és mintakövetést feltételez, s ezt a kijelentést különösen igaznak véli a kisgyermekkorot követő életszakaszokban. Hangsúlyozza azt is, hogy az átadásra kerülő minták rajzolata sem egységes, folyamatosan változik.

Ha a szocializáció során az egyén kulturális kódokat is elsajátít, akkor a kultúra elsajátításának a terepei egyben az értékek megismerésének a terepei is. A szocializációs színterek mindegyikén értékátadás és értéktanulás is zajlik, tehát a formális intézményekben, a munkahelyeken és a kortárs csoportokban. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy a közvetítésre kerülő értékrendszerek össze is esengenek. Hogy az egyes értékrendszerek milyen mértékben konvergálnak, az valószínűleg változott az elmúlt évszázadok során, ugyanakkor – mutat rá Weber (1982) – már a középkori Európa különböző társadalmi csoportjai is eltérő etikai rendszerekkel, és ezáltal eltérő ethoszokkal rendelkeztek. Az értékek pluralizmusa a huszadik század második felétől minden bizonnyal tovább erősödött.

Az értéktanulás egy olyan folyamat, amely a gyermek centrális kapcsolataiban létrejövő minősítések sorozataként értelmezhető. Ilyen centrális minősítéseket hordozó közösségnek számít a család, az iskola vagy más nevelési színterek is. A családon belüli értékvilágok nagymértékben konvergálnak, a szülők közötti eltérések általában csekélynek tekinthetők (Bugán 1994). A tanulási folyamat nem mentes hullámvölgyektől sem: a minősítésekkel való megismerkedés, azok feldolgozása „értékbizonytalanságokat” okoz,¹⁴ amelyek azonban az értéktanulás egy normális kísérőjelenségeként értelmezhetőek. A Piaget-féle formális műveletek szakaszának ebben a folyamatban kulcsfontosságú a szerepe (Bugán 1994), s az identitás kikristályosodásakor, kiforrottabb arculatának rögzülésekor bizonyos értékek centrális helyzete, előtérbe kerülése szintén elengedhetetlen.

14 Bugán (1994) nemcsak az értékek területén feltételez értékbizonytalanságot, hanem úgy véli, hogy azok minden specifikus viselkedésformában ott rejtőznek. Ugyanakkor közös elemként tartalmazza a minősítéseket, a belső adaptációt, valamint a belső környezet és a külső környezet interakcióját.

Az értékek családon belüli átadásának vizsgálata során szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy annak szociokulturális pozíciója befolyásolja a nevelési folyamat egészét, s annak száalai egy összefüggő rendszert alkotnak. Ebben a rendszerben a preferenciák csupán egyetlen vonalat képviselnek. A vizsgált elemek fontos tulajdonsága az összetartás: az értékek, a gyermeknevelési elvek és a gyakorlatok ugyanis összefüggő rendszert alkotnak (Tudgė, Hogan, Snezhkova, Kulakova és Etz 2000). S a folyamatot, még ha annak nem is egyértelműen determinisztikus az eredménye, megragadható jelenségként kell kezelnünk. Az utóbbi évtizedek családkutatásainak egy száala éppen ezt a problémakört járja körül; s az ide kapcsolódó kutatások leginkább a Kohn által felállított transzmissziós hipotézishez kapcsolódnak. Ebben egyrészt a státus értékekre, nevelési értékekre és gyakorlatokra kifejtett hatása szerepel, másrészt pedig tartalmazza azt a feltevést, hogy a kialakuló rendszereket a következő generációk többé-kevésbé át fogják venni (Yi, Chang és Chang 2004, Aavik, Aavik és Kőrgesaar 2006).

Váriné (1987) úgy véli, hogy az értékek átadása különbözik a racionális megismerés eredményeinek az átadásától, ugyanis nincsen rá elkülönült esztorna (a tudományos élet és az oktatási rendszer hivatott átadni a racionálisan megszerzett információkat). A szerző ugyanakkor arról ír, hogy az intézményeken belül léteznek nyíltabb és rejtettebb értékközvetítő csatornák, ahol ez a folyamat mégis megtörténhet. Ehhez annyit fűzünk hozzá, hogy a racionalitás az értékeknek egy bizonyos spektrumához fokozottabban kapcsolódik, amely a tradicionális gondolkodási struktúráktól távolabb esik, s ebben az értelemben inkább egy másik logikával, értékesoporttal történik a megismerkedés a különböző oktatási intézmények keretein belül. Mivel a racionalitás felé való elmozdulás az értékrendszerekben a modernizációval párhuzamosan zajlik (Inglehart 2008), így azt is látnunk kell, hogy a folyamattól távolabb eső társadalmi rétegek értékrendszere, gondolkodása az oktatási intézményekkel sem azonos irányba mutat.

A kortárs csoportok növekvő befolyásoló ereje leginkább az ifjúsági életszakasz kezdetétől játszik kiemelkedő szerepet, s ekkortól figyelhetjük meg a negatív azonosulást is: ebben az esetben az értékek individuális konstrukciója során a viszonyítási pontot az képezi, amihez nem akarunk hasonlítani. A mannheimi (1969) generációs elméletet továbbgondolva, vagy akár Mead (1974) kofiguratív társadalomtípusát magunk elé képzelve (ahol a tanulási folyamat lényeges iránya az egyes kohorszokon belül, és nem az idősebbektől vagy a fiatalabbaktól kiindulva zajlik) azonban azzal is számolnunk kell, hogy ahol lehetőségessé válik, ott a saját norma- és értékképzés folyamata a fiatalabb koresoportok esetében konstataálható jelenség. Ennek hatására a generációs törėsvonalak is élesebbek lesznek. Az is egyértelmű ténynek tűnik, hogy az ifjúkor felé haladva lesz egyre nagyobb esélye az egyéneknek arra, hogy a kibocsátó család értékvilágától távolabb eső szegmensekkel is megismerkedjenek, vagy akár a különböző értékek ütközésére is sor kerüljön. Az új szocializációs környezet eltérő értékvilágához a belépő tagok előbb-utóbb idomulni kezdenek a konfrontáció elkerülése végett (Koivula 2008). Hankiss (1976) az eltérő értékvilágok miatt kialakuló konfliktusok

---

fontossága mellett érvel, hiszen ezek véleménye szerint az identitás és az énazonosság kialakulásának fontos lépcsői.

Ha az elmúlt bő két évtized magyar ifjúságának trendjeiből indulunk ki, kijelenthetjük, hogy a tényleges felnőtt szerepek gyakorlása és a szülői háztól való elválás későbbre tolódott ki. Mindez az eltérő értékrendszerekkel való találkozás kezdő dátumát tolhatja ki, vagy annak lehetőségeit csökkenti. Az ifjúsági életszakasznak ez a félfüggetlen jellege minden bizonnyal a materiális gondolkodás halványabb megjelenését eredményezi. Az új szocializációs környezetek hatása, valamint az adaptációs mechanizmusok az ifjúkor lezárulta után is hatnak, még ha a csoporthoz tartozás érzésének a kényszere, az azonosulás vágya a felnőtt életszakasz jegyeiből adódóan halványabban is jelenik meg. Az eltérő környezeti értékekkel való azonosulás (például egy megváltozott politikai környezetben) azonban maga után vonhatja az értékrendszerek „korrekcióját” is. Az itt ismertetésre kerülő elméletek megerősíthetik Hankiss (1976) azon véleményét, hogy az életpályák a felnőttkor életszakaszában is eredményezhetnek olyan szituációkat, amikor a kinyíló vagy beszűkülő perspektívák, életcélok átstrukturálhatják az értékek rendszerét. Başaran (1992) az értékpreferenciák megváltozása kapcsán az oktatás, a különböző intézmények, illetve a technikai környezet változásának fontosságát emeli ki. Az értékek tanulásának időszaka tehát átöleli az egész szocializációs folyamatot, ugyanakkor a változás esélyei a felnőttkori életszakaszban már mérsékeltebbek. A tanulási metódusokban kulcsfontosságúak az intézmények, amelyek az értékek ütköztetésének terepeként is leírhatók.

Munkánk első fejezetében arra vállalkoztunk, hogy interdiszciplináris alapokból kiindulva megközelítsük az értékek fogalmát, igyekezzünk ismertetni a leggyakrabban használt definíciókat, feltárni a működésüket, kulturális beágyazottságukat és a szocializációs folyamathoz irányuló illeszkedésüket. S ha az így kirajzolódó kép meglehetősen szerteágazó is, s teljesnek nem nevezhető, azért reményeink szerint kellő alapot nyújthat az elkövetkező fejezetek értelmezéséhez és felépítéséhez.

2. Elméletek és elmozdulások

Jelen fejezet célja az, hogy áttekintsük azokat az változásokat, amely az elmúlt évszázadok során alapjaiban változtatták meg a gondolkodási struktúrákat, és ezáltal az értékrendszereket is. Az itt bemutatásra kerülő folyamatok és hangsúlyeltolódások segítségével tudjuk majd megmagyarázni, tágabb keretek közé helyezni empirikus kutatásaink eredményét. A fejezet az alábbi problémakörök bemutatására fókuszál: a modernitás és a posztmodernitás értékháttere, a szekularizáció folyamata, valamint az individualizmus és a kollektívizmus tengelye. Az Inglehart nevéhez köthető, posztmaterális gondolkodással kapcsolatos elmélet, valamint a fogyasztói társadalom értékalapú megközelítése is kifejtésre kerül.

2.1. A MODERNITÁS HATÁSA

A modernitás előtti életvilágok és értékek rendszerének komolyabb ismertetésére jelen írás a terjedelmi keretek miatt vállalkozik, azonban azt meg kell említenünk, hogy bizonyos, leginkább a mentalitástörténet talajából kiinduló munkák közelebb hozzák a középkori Európa gondolkodásának főbb jegyeit. Imhof (1992) az egyén közösségben való feloldódását is elemzi az „Elveszített világok” című írásában, Huizinga (1979) pedig az érett középkort megvizsgálva kitér a társadalmi egyenlőség, a szépség vagy a mindennapi cselekedetek vallásos értékháttérére. Sz. Jónás (2010) bizonyos, a modernitásban hangsúlyossá váló preferenciák eredetét vezeti vissza a XII. századi gondolkodásig, mikor arról ír, hogy a világi érdeklődés fellendülése, a természet tanulmányozása alakítja ki a tudás magasabb pozícióját a középkori gondolkodásban, s ez később a racionális logika és az ésszerűség felértékelődéséhez vezet. A középkori ideálokkal és a preferált értékekkel kapcsolatban pedig azt jegyzi meg, hogy az akkori ember vágyott tulajdonságai a szentek életrajzaiban és személyiségjegyeiben kristályosodnak ki. A szerző szintén ezekre az évszázadokra helyezi a társadalom jobbításának erényként való megszületését, amely a világ felé fordulással egészül ki (például ez látható Szent Erzsébet legendájában), illetve a munkához való viszony átalakulását is, amely lassan az értékek létrehozásának az eszközévé válik. A számunkra fontos momentum az, amikor Sz. Jónás arról ír, hogy a tudás felértékelődése és a racionalitás igen hamar az egyetemi polgárok a gondolkodásában is megjelenik. A tradicionális társadalmak egyik fő sajátosságaként említhetjük még az abszolút értékekben való gondolkodást (Kapitány és Kapitány 1983),

amelyek mind a eselekedeteket, mint az egyes jelenségeket egyértelmű helyen pozicionálták a jó és a rossz végpontjaival jellemezhető tengelyen.

Ahogy a középkor életvilágának alaposabb feltérképezése, úgy a modernizáció folyamata, az ipari forradalom forгатókönyvei és az életmód megváltozása sem képezheti írásunk részét. Arra ugyanakkor utalnunk kell, hogy a környezeti tényezők és a kultúra szférája egymással szorosan összekapcsolódnak, s noha látjuk a két terület hasonló irányú elmozdulását, a kiinduló pontok meghatározásában már nem lehetünk biztosak. A megváltozó értékpreferenciák, bizonyos életvezetési elvek hangsúlyossá válása szépen illeszkedik például a megváltozott munkavégzés körülményeihez (elég, ha a gyári munkarendben a Ford-féle mozdulatelemzéses technikára gondolunk (Kuczi 2011)), a gazdasági élet átalakuló szerkezetéhez, miközben a gyökerek a középkori Európa gondolkodásához nyúlnak vissza. Láttuk, hogy a tudás felértékelődését Sz. Jónás (2010) a XII. századra helyezi, s azt is tudjuk, hogy a racionális gondolkodás megjelenését, az önkontroll erősödését és az állandó tudatosságot (amely szöges ellentétben állnak a Huizinga (1979) által leírt viselkedési formákkal)¹⁵ Weber (1982) a kolostorok középkori világában véli felfedezni. A két elképzelésben közös, hogy azok a jegyek, amelyek később dominánssá válnak a modernizáció során, a korábbi évszázadokban csupán zárványszerűen bukkannak fel, s a társadalom szűkebb, többnyire elzárt szegmenseiből kiindulva nyernek egyre nagyobb létjogosultságot. A változások kiindulópontja mindkét elképzelés esetében az egyház bizonyos részterületeihez kapcsolódik, ami ugyanakkor nem meglepő, hiszen a gondolkodásnak a középkorban alig volt olyan szegmense, amely más logika alapján vagy más alapokból kiindulva szerveződött volna meg. Keller (2008b) azt írja, hogy a modernitás az a folyamat, amelynek következtében a tradicionális társadalom széthullik. Ez rámutat arra a számunkra fontos tényezőre, hogy azok a közösségi szálak, amelyek korábban elhelyezték az egyént a társadalom szövetében, szertefoszlottak. Az urbanizmus egy új típusú életmódot hívott életre (Wirth 1973). S a metropolizsok kutatása, ha nem is minden esetben tárgyvilágosan és prekoncepciók nélkül történt is meg, rámutat arra, hogy a közösségi beágyazottság eszökkenése az egyének szintjén nyilvánvaló folyamattá vált ezekben az évszázadokban. Korábban elemeztük a környezeti feltételek, a közösségi beágyazottság és a normakövetés elvárásainak értékpreferenciákra gyakorolt hatását – ebből kifolyólag látnunk kell azt, hogy a modernizáció okozta változások nem tévútnak nevezhetők, vagy eltérésnek a korábbi, szervezsebb társadalomképtől, hanem sokkal inkább a változásokhoz logikus módon történő alkalmazkodásnak, megoldáskeresésnek. Ezeket az összefüggéseket azonban további tényezők is alakítják, így a folyamat értékpreferenciákra gyakorolt hatásai, ha azonos irányokba mozdítják is el a különböző közösségek gondolkodását, eltérők s nem pontosan megjósolhatóak lesznek.¹⁶

¹⁵ Az önkontroll és a tudatosság előtérbe kerülése Elias (1987) civilizációelméletében is megjelenik.

¹⁶ Triandis (2003) arra hívja fel a figyelmet, hogy az értékek összekapcsolódása máshogyan történik meg a modernizáció különböző fokain: például a teljesítményelv a gazdaságilag hát-

Weber (1982) az értékpreferenciák átalakulásának az egyik első, szemléletes leírásaként egy XVIII. századi Benjamin Franklin-írást említ, amelyben egy szigorú, „etikusan rendezett életszabály” kerül bemutatásra. Ebben az aszketikus életvezetés a munka újszerű felfogásával társul, s a hivatástudat, a kiválasztottság és az öncél elemei keverednek benne. (A középkor munkafelfogásának ettől eltérő vonásairól Sz. Jónás (2010) is beszámol.) A protestáns aszkézis magas fokú önkontrollt, tervezettségét és állandó tudatosságot igényel, s alapjait Weber (1982) a protestáns vallások eltérő tanaira alapozza. A következmények pedig – mintegy megfordítva a marxi logikát – a gazdaság alrendszerét is képesek alakítani. A kialakuló új munkarend minden bizonnyal az egyének gondolkodására is vissza fog hatni, tehát az értékeknek és a gazdaságnak egy oda- és vissza hatása alakul ki, amely a társadalmak egyre szélesebb rétegeit éri el, és lassan a gondolkodási struktúrákat is megváltoztatja. A gyári munka új rendje, amely a tradicionális életvezetés szempontjából nehezen értelmezhető, és csak hosszabb átállási periódus után sajátítható el, a pontosság és a racionalitás felértékelődését eredményezi. Mindez kiegészülve a középkor végétől, kora újkortól megfigyelhető ok-okozati összefüggésekben való gondolkodással, kritikai attitűddel és a kreativitás értékeivel kifejleszti azt a sajátosságot, amelyet Spengler a nyugati civilizáció alapkövének tart. „*A fausti feltaláló és felfedező teljesen egyedülálló jelenség. Akaratának őszereje, vízióinak világitó ereje, gyakorlati gondolkodásának acélos energiája azok számára, akik idegen kultúrákból néznek át rá, egészen kísérteties és érthetetlen – nekünk mindez a vérünkben van*” (Spengler 1995:719).

Korábban már említettük, hogy a modernizáció a hagyományos közösségek szálait többé-kevésbé szétszakítja. Ugyanakkor nemcsak ezek alakítják majd át a társadalomról alkotott képet, hanem a struktúráról, rétegződésről alkotott felfogások is változnak. A premodern társadalmak „rétegzett társadalmak” (Heller és Fehér 1993), amelyben a kiinduló életesélyeket a csekély mobilitás miatt a születési pozíció alapjaiban határozza meg. A státuszok értékekkel kapcsolódnak össze, s ezek az önértékek a tradicionális társadalmakban nagy különbségeket, de leginkább stabil rajzolatokat mutatnak. A különböző rétegekből érkezők „értéke” eltérő, s ennek a felfogásnak a megkérdőjelezése nehezen fér bele például a középkor gondolkodásába. A felvilágosodás következtében széles körben megjelenik az egyenlőség eszméje, ami rendkívül újszerűnek hat, s szembemegy a korábbi évszázadok társadalomfelfogásával. Különösen kedvező fogadtatásban részesül mindez az Egyesült Államokban, ahol a társadalom összetétele és a tradicionális, középkori formák hiánya különösen adaptálhatóvá teszi ezeket az elképzeléseket. A hierarchiák mentén kialakuló törésvonalak és az emberi egyenlőség az összehasonlító kultúrakutatás mai sodrában is megjelennek – elég, ha a Hofstede nevéhez köthető hatalmi distancia indexére gondolunk (Hofstede és Hofstede 2008). Az egyenlőség értéke a szocialista ideológiában is kiemelt pozíciót

---

rányos helyzetű országokban nem kapcsolódik a jólét szférájához. Máshogyan értelmezik a siker definícióját is. A hangsúly az előbb említett országokban az emberi kapcsolatokban megfogható sikerélményt jelenti, míg Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban leginkább anyagiakban mérhető fogalomná válik.

foglalt el, s ennek hatása a magyar értékstruktúrákban a mai napig érezhető. Az egyenlőség felé való elmozdulás azért is különösen fontos számunkra, mert a korábbi gondolkodási struktúrák a tekintélyek elfogadásának irányába mutattak, s a modernizáció ennek a beállítottságnak a kizárólagosságát megszüntette. A modernitás kiemelt értékének számít még a szabadság is, amelynek megnövekedett fontossága összefonódik a XVIII-XIX. század történelmével, miközben a fogalom a politikában, a kultúrában és más alrendszerekben is értelmezhető. A szabadság iteme ezen a módon összekapcsolódik az individuum döntési és választási jogkörének a kibővülésével, a közösségek által rögzített életvezetési elvek alóli kibújás lehetőségével, vagy azzal a ténnyel, hogy a moralitás szigorúan vett közösségi keretei elhalványodni látszanak.

Heller és Fehér a modernitás logikájáról azt írja, hogy egy olyan funkcionális munkamegosztáson alapul, ahol az egyének értékét az intézményekben betöltött funkció adja, s feltételezi, hogy a „*homo oeconomicus a homo sapiens egyetlen és legfontosabb funkciója*” (Heller és Fehér 1993: 28). A piac, amelynek felsőoktatási vetületét egy későbbi fejezetben fogjuk tárgyalni, áthelyezi az értékvilágok súlypontjait egy, a Schwartz-féle logika alapján teljesen ellentétes szegmensbe, tehát a teljesítmény területére, míg a funkciókhoz kapcsolódó egyéni értékek a mobilitási lehetőségekkel karöltve az önkiteljesedés területét erősítik meg. A modernitást mozgató attitűdesoportot a versenyképesség, a tökéletesség utáni vágy, az ambíció, az individuum és az elégedetlenség mozgatja (Heller és Fehér 1993). Az így kirajzolódó új, munkához való viszony akár a gépek és a gyárak analógiája is lehetne, s hogy mindez nem csupán kényszerként élhető meg, arra a Riesman-féle belülről vezényelt embertípus utal, amely a kapitalista gazdaság viszonyaihoz sikeresen adaptálódó egyének korrajza (Riesman 1983). Tiles és Oberdiek (1995) logikája is ehhez hasonló: arról írnak, hogy a gondolkodás a XIX. közepén változik meg, amikor is a kapitalizmus racionalitásához igazodik, míg a hatékonyság felértékelődése annak hatására történik meg, hogy az a gépek területéről az emberi szférába helyeződött át.

A kiformalódó új értékrend a nyugati civilizáció terméke, s hatását még abban az esetben is kifejti más területeken, ha nem történik meg az elemeinek a teljes adaptációja. Inkább bizonyos mozzanatok átvétele történik meg, keveredve az induló adottságokkal, vagy ez az értékrendszer mint viszonyítási pont jelenik meg az adott közgondolkodásban (akár negatív színben is feltüntetve). Keller (2008b) arról ír a modernizáció értékekre gyakorolt hatását elemelve, hogy már nincs értelme a modern-tradicionális ellentétpárnak, hiszen nincsenek már olyan társadalmak, amelyek tradicionális keretek között volnának értelmezhetők, csak olyanok, amelyek megakadtak a modernizáció zsákutcájában. A sajátos kényszerpályákból, perifériális vagy félperifériális pozíciókból eredő modernizációs forgatókönyvek sajátos jegyeket mutatnak (Szűcs 1983), amelyek egyéni, a folyamat fősodratól eltérő értékjellegzetességeket termelnek ki.

2.2. A KÉSŐMODERN KOR ÉRTÉKKONFLIKTUSAI

Fontos leszögezünk, hogy jelen fejezetben nem célunk mélyebb teoretikus elemzésbe bocsátkozni az alfejezet címében említett fogalmak tartalmáról és pontos definíciójáról, csupán röviden szeretnénk felvázolni azokat a trendeket, amelyeket az előbb említett jelenségek az értékpreferenciák területén generáltak. A különböző szerzők (Beck 2006, Hankiss 1999, Heller és Fehér 1993, Inglehart 1997) egyetértenek abban, hogy a modernizációs forгатatókönyv utolsó pár évtizede külön szakaszt képez, még ha ennek tartalmi jegyeiben az egyes elemzők más és más jellemzőket emelnek is ki. A posztmodern, a posztmateriális, a globális vagy éppen a fogyasztói társadalmak emberképe eltérő, s különböző hangsúlyokkal jellemezhető. Az eltérések egyúttal a modernitás emberképétől is elválnak, hiszen mind a stabil értékhatárok, mind pedig a gazdaság és a mentalitás egymást erősítő beállítottságai eltűnni látszanak. A kérdés csupán az, hogy miféle új struktúrák megszilárdulását, megjelenését és terjedését hozták magukkal a legutóbbi évtizedek. Látnunk kell azt is, hogy az értékpreferenciák változása, ahogyan a modernitás esetén is, nem csupán a gazdaság szférájába van beágyazva (s itt különösen a posztfordi elemek terjedésére vagy a globális gazdaság alapvetéseire gondolunk), hanem a társadalmak kapcsolati és kulturális jellemzőibe is, s meg kell jegyeznünk, hogy ezen kívül a megváltozott gondolkodási struktúrák és a politikai ideológiák is alakítják a különböző társadalmi alrendszerket.

A posztmodern az átfogó elméletek és nagy narratívák „halálával” az értékek rendezettségét és készen kapott voltát is megkérdőjelezi. Az a kiábrándultság és szkepszis, amelyet a diskurzus magában hordoz, semmissé teszi nemcsak a tradicionális társadalmak domináns értékeit, hanem elsodorja a modernitás emberképének racionalitását és tervezett világát is (Lyotard 1993). A társadalom fragmentációjával együttjár az értékrendszerek koherenciájának szétöregedése, a „domináns” értékrendszerek mellett a szubkulturális beállítottságok fókuszba kerülése is. Sőt, ha a posztmodern tudományelméleti hatását nézzük, láthatjuk, hogy érték koncepciója annak fluid és változékony tartalmi jegyei miatt operacionalizálási és értelmezési nehézségeket okoz (Esther, Mohler és Vinken 2006). Ha a diskurzus jegyeit az értékátadás folyamatához és a szocializációhoz kapcsoljuk, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy annak létjogosultsága megkérdőjeleződik – különösen, ha a hagyományos, sok esetben formális közegben lezajló folyamatokra gondolunk. Beck (2006) úgy véli, hogy a modernitás új szakasza nem tekinthető értékalapú integrációnak, ugyanakkor a közösen érzékelt veszélyek és averziók révén mégis működőképes rendszert jelent. Inglehart (1997) az értékek területén a modernizációhoz a racionalitást és a teljesítménymotivációt kapcsolja, ennek a társadalmat és a cselekvéseket magyarázó ereje azonban a modernitás új szakaszában megszűnik. A kérdés csupán az, hogy akkor vajon milyen preferenciákat és beállítottságokat hoz magával a posztmodern gondolkodás.

Inglehart (1997) szerint a posztmodern a személyiség, az önkifejezés fontosságát eredményezi, s ennek alapjai a jóléti társadalmakba vannak beágyazva. (Ez egybeeseng a Maslow-piramis alapkoncepciójával, tehát azzal, hogy a magasabb

rendű szükségleteket az alacsonyabb rendűek után igyekszünk kielégíteni.)¹⁷ A Schwartz-féle modell során láthattuk, hogy mindez a hedonizmus és a stimuláció irányába történő elmozdulást feltételezi, tehát a modernizáció, majd a posztmodern az óramutató járásával azonos irányban történő haladást fog eredményezni.¹⁸ Az előbb felvázolt jelenség egybeesik azzal a korábban már említett ténnyel, hogy a modernizáció az individuum fontosságát húzza alá, s a közösségi lét erodálódását eredményezi. Az önkifejezés magában hordozza az egyediség jegyeit, a különbözőség vágyát, a megismételhetetlenség érzését, amelyek azonban a szigorú társas kontroll és az előre megszabott viselkedés világába gyakran nem férnek bele. Az önkifejezés értelmét bizonyos esetekben éppen a normaszegés adja – elég, ha az ifjúsági szubkultúrák világára gondolunk. A hedonizmus, amelynek itemei mind a Rokeach-, mind pedig a Schwartz-féle tesztekben megjelennek, logikájában eltér a középkori Európa értékvilágától, lévén szigorúan evilági és jelenre koncentráló jelenségről beszélünk. A posztmodernitás az olyan ideáltipikus emberképpel, mint a Riesman által megrajzolt, belülről vezérelt embertípus, szintén ellentétes. Összekapcsolódik viszont azzal a jelenséggel, amely a szabadidő jelenségét az ipari társadalmakban életre hívta, s amely a munkacentrikus életforma ellenpólusaként a szórakozást emelte piedesztálra, s kitermelte annak intézményes és gépesített formáit, az arra irányuló igényt, valamint a tömegkulturális műfajokat. Fontos azonban látni, hogy ennek a folyamatnak a fő bázisa nem az elit vagy a középosztály talaján formálódik ki. (Gondolatmenetünk itt ér össze Hankiss (1999) Proletár reneszánsz című munkájával.)

A hedonizmus jelensége a fogyasztói társadalom fogalmához is kapcsolódik, s az ennek segítségével modellezett emberkép kitüntetett terepét képezi a kapitalizmus-kritikáknak. (Azt azonban megjegyezzük, hogy a fogyasztói társadalom mozgatórugói nem teljesen individuálisak, hiszen a státuszszimbólumok birtoklásának és felhalmozásának a motivációi nem pusztán az élvezet által vezéreltek, hanem olyan értékitemekhez is kapcsolódnak, mint a társadalmi elismertség a Rokeach-tesztben. A fogyasztás kultuszának egy bizonyos szegmense egészen biztosan leírható az olyan közösségekben is, amelyek posztmodern jegyekkel nem igazán jellemezhetőek, hanem inkább a korábban ismert Hankiss-féle kapitalizáló társadalmak felhalmozó attitűdjére épülnek.) A jelenség összekapcsolódik az individualizmussal (Hankiss 1999, Lash 1984), s összességében gyengébb vagy erősebb negatív felhangot kap. A szakirodalom a motivációk között az önmegevalósítást, az elismertséget és az egyéni kiteljesedést nevezi

17 Hankiss (1977) úgy véli, hogy a történelem folyamán három egymást követő értéktípus alakul ki. Az első felépítése az alapvető értékek hiányát és a létbizonytalanságot úgy ellensúlyozza, hogy a létezés értékét leszorítja, s magasrendű kultuszok irányába mozdítja. Ezután a kapitalizáló társadalmakban a felhalmozás lehetőségével a létfenntartó értékek kultusza válik jellemzővé, majd a biztosabb körülmények között az önkiteljesedés jelenik meg fő orientációként. Ebben az elméletben láthatjuk a létfeltételek hatását az egyes stációk leírásakor és magyarázatokor, ugyanakkor nem kapcsolhatjuk szigorúan a modernitás utáni érához, lévén az önkiteljesedést erőteljesen a munka jelenségéhez illeszti

18 A kérdés csupán az, hogy el fogjuk-e érni újra ezen mozgás révén a tradicionális értékeket.

meg,¹⁹ de a jelenséghez kapcsolhatja a „magasabban” pozicionált elfoglaltságok hiátusát is, míg más esetekben az utilitarizmus jelenségét illeszti a fogyasztói kultúrához (Nili, Delavari, Tavassoli és Barati 2013). Kasser (2005) arról ír, hogy a fogyasztói magatartás feltétele az egyéni bizonytalanság, amely a személyeket a vásárlói mentalitás felé fogja mozdítani; a bizonytalanság pedig a komplex, mindenre választ adó értékterek halványodásából is eredeztethető. Fontos látni, hogy a fogyasztói civilizáció jellegzetessége annak tömeges és a társadalom alsóbb rétegeit is magába foglaló volta.²⁰ Talanov (2012) orosz egyetemistákat vizsgáló longitudinális kutatásában arra az eredményre jutott, hogy a személyes fogyasztási értékek fontosságának megnövekedése azzal is jár, hogy a civil állásfoglalások, illetve az emberi kapcsolatok háttérbe szorulnak. Hankiss (1999) egy újszerű magatartásvilághoz, életcélszisztemhez kapcsolja a jelenséget, de fontos megjegyezni, hogy nem kezeli azt az emberek mindennapjait tökéletesen kitöltő vezérlő elvként. Magyarozatként elsősorban az értékekkel kapcsolatos válságtudatot nevezi meg, amely az abszolútumok eltűnésében gyökerezik, s az egyéneket magára hagyja a döntéseik alkalmával és a célok kiválasztásakor. S itt a kör bezárult, hiszen újra elérkeztünk a posztmodern értékek egyik fő sajátosságához.

A korábban leírt jelenségekhez kapcsolható, de annak pontosan meg nem feleltethető a posztmaterális értékek kategóriája, amely Inglehart nevéhez kapcsolódik. Inglehart (2008) az elmúlt évtizedek összehasonlító vizsgálatainak az adatsorait elemezte, s állapította meg azt a tény, hogy erőteljes értékváltás zajlott le. Itt nem pusztán arról van szó, hogy az egyének az életkoruk előrehaladtával egyre materálisabbak lesznek, hanem arról, hogy az emberek gondolkodása az életkortól függetlenül az ún. posztmaterálisabb beállítottság felé mozdul el. Fontos leszögezni, hogy ebben az esetben az autonómia és az önkifejezés értékelődik fel, s ennek megnyilvánulási formái az egyéni élet szinte minden szférájában megragadhatókká válnak: tehát a politikában, a szexualitásban, a nemi szerepekben, vagy a vallás és a szabadidő területén. A beállítottság kialakulásában Inglehart két lehetséges magyarázatot nevez: egyrészt a szűkösségi hipotézist, amely egybeeseng azzal, amit korábban Maslow vagy Hankiss kapcsán hangsúlyoztunk (tehát a létfeltételek milyensége megszabja a célok és a vágyott értékek rendszerét). Inglehart ugyanakkor ezt kiegészíti azzal, hogy nem pusztán a környezeti adottságok számítanak, hanem a szubjektív jóllét és biztonság is, amelyet az ellátórendszer milyensége és a stabil életkörülmények érzete is alakít. A szerző másik magyarázatként a szocializációs hipotézist nevezi meg. Itt Inglehart kiegészítése arra vonatkozik, hogy kiemelkedően fontos az, hogy a szocializáció időszakában az adott kiscsoport gazdasági helyzete hogyan

---

19 Ezzel ellentétes vélemények is ismertek. Karikó (2005) például a konformitás jelenségét kapcsolja a fogyasztói kultúrához. A kérdés csupán az, hogy az egyén kiteljesedése mások által megírt és átvett forgatókönyvek és fogyasztási szokások alapján történik-e meg, vagy önálló választás és döntés eredménye.

20 E ponton akár a tömegkultúra jelenségével is párhuzamot vonhatunk: ott a művelődésnek egy új arculatát hívja elő, hogy a korábban attól elzárt rétegek is hozzáférnek bizonyos tartalmakhoz. Itt pedig olyan társadalmi csoportok kezdenek javakat felhalmozni, amelyeknek korábban a létfeltételek előteremtése is gondot okozott.

alakul, ugyanis az interiorizált értékeket nagymértékben befolyásolja a generációk pillanatnyi feltételrendszere is. A longitudinális adatsorok elemzése során Inglehart saját, valamint szerzőtársával írott tanulmányában (Inglehart 2008, Inglehart és Wenzel 2005) ügyelt arra, hogy az elmozdulást megkülönböztessék az életeklus hatásától. Arra az eredményre jutottak, hogy a posztmaterialis értékek terjedése Európában nyilvánvaló tény,²¹ de a nemzetközi szinten is megragadható válik a materializmustól való elszakadás, amelyet azonban az időről időre fellépő gazdasági recessziók tompítanak. Inglehart és Baker (2000) később pontosítottak az elméleten, és úgy vélték, hogy a posztmaterializmus felé történő elmozdulás egyértelműen a gazdasági fejlődéshez kapcsolódik, a forgatókönyvei azonban eltérőek lehetnek. A piaci mechanizmusok előremozdítják például a racionalitás és a tolerancia értékeit, de a folyamatot a nemzeti karakterek és a kulturális zónák átszínezik. Az átrétegződés kihat az életeklushatásra is: Inglehart és Wenzel (2005) a generációk kapcsán arról ír, hogy az ezredforduló után a 35. életév, amely korábban a materializmus irányába mozdította el a középkorú korosztályt, már nem érvényesül.

Inglehart kutatási módszerének és eredményeinek a kritikái is ismertek: Delhey (2009) módszertani hiányosságokat sorolt fel, valamint a fogalom túl széles alapokra helyezésével sem értett egyet. Szerinte a posztmaterializmust elegendő volna csupán az értékek szintjén értelmezni, s nem kellene bevonni a gazdaság vagy a politika alrendszerét. Amellett érvel, hogy a jóléti társadalmakban az emberek a gazdaság szempontjából ugyanolyan materialisták, mint eddig.

A korábban ismertetett, modernizációt követő trendek és a posztmaterialis beállítottság esetében több közös pontot is láthatunk. A környezeti feltételek alakító hatása vagy a változások iránya is hasonló rajzolatokat mutat, ugyanakkor azt is látni kell, hogy a fogyasztói társadalomhoz képest a posztmaterializmus sokkal kevésbé megosztó jelenség, s az egyéni autonómiák és a szabadság is nagyobb hangsúlyokat kapnak benne. A legfontosabb eltérés azonban az, hogy a szakirodalom a fogyasztói társadalmat sokkal inkább a materializmussal kapcsolja össze (Kocsis 2002, Talanov 2012).

Alfejezetünk legvégén a globalizáció szempontjából szeretnénk röviden felvázolni az értékpreferenciák átalakulását. Ennek első lépéseként a nemzet kategóriájának értékolvasatát tekintjük át, majd utána a globalizáció hatásait igyekszünk áttekinteni. A nemzeti identitás fontos funkciója a valahová tartozás élménye, tehát a selfen belül egy azonosulási, valamint egy ellenazonosulási folyamat zajlik (Csepeli 2006). Fontos momentum a világ rendezetté tétele is – a csoportok közötti viszonyok a hozzárendelések következtében válnak értelmezhetővé, még ha a kapott eredmények objektivitása megkérdőjelezhető is. A nemzeti és etnikai identitás kialakulása a politikai szocializáció más szegmenseihez hasonlóan már koragyermekkorban rögzül, s annak mélyebb, nehezen megváltoztatható rétegei közé sorolható. A nemzeti jelleg kutatása azonban számos problémát vet fel: Rákos (2000) szerint a jelenség maga agyonvitatott, szövevényes

21 Itt az 1970 és 1997 közötti Eurobarometer, valamint a World Value Study negyedik és ötödik hullámának eredményeit illesztette össze (Inglehart 2008).

és zavaros, gyökerei pedig irracionálisak. Eriksen (2011) szerint, akinek főbb elemzési terepét Észak-Európa, valamint a fejlődő országok képezik, az etnikai identitások hangsúlyozása inkább politikai eszközként értelmezendő, mintsem egy kívülről jövő fenyegetésre adott válasznak. Ezeknek kialakulásában, rögzítésében a tömegoktatás is fontos szerepet játszik, hiszen a kategorizált csoportok többségével az egyének személyes kapcsolatokat soha nem teremtenek. A nemzeti identitások így tulajdonképpen konstruálható felületnek minősülnek. A nemzeti sztereotípiák rögzülése és funkciói a Kruglanski (2005) által is megrajzolt zárt gondolkodás fogalmát idézik elénk, amely lehetővé teszi a gyors döntéseket, viszont gátolja az empátiát, s a hierarchiákban felülre elfogadó, alulra pedig elutasító attitűdöket eredményez. A szerző szerint a zárt gondolkodás összefonódhat etnocentrizmussal, dogmatizmussal, és a kisebbségekkel szemben intoleranciát indukálhat. A nemzeti kategóriák fokozottabb használatát a romantika, valamint a nacionalizmus születése hozta magával, tehát a történelem során relatíve új jelenségnek tekinthető. A globalizáció, amelyet gyakran a világ hálózatokba rendeződéseként definiálnak, két módon hathat (és minden bizonnyal mind a két módon hat) a nemzeti érzelmekre: egyrészt a tágabb hálózatok irányába történő elmozdulást valószínűsítheti, másrészt pedig eredményezheti mintegy ellenpontként a lokális értékekhez való fokozottabb visszanyúlást, annak erőteljesebb beépítését az identitásba. Esther, Mohlen és Vinken (2006) a globalizáció kapcsán jegyzik meg, hogy nem tudni, hogy az az értékek területén konvergálást vagy divergálást fog-e eredményezni, még akkor sem, ha az ún. davosi kultúra sajátos értéktartalmakkal is jellemezhető, s a migráció hatására az eddig egységesebbnek tűnő nemzeti-országos kulturális keretek és kódok szétszakadozni látszanak. A szerzők úgy vélik, hogy a globális változások az önreflexivitás és az antropocentrizmus értékeit teszik fontosabbá. A Kendall, Woodward és Skrbis (2009) nevéhez köthető munka a kozmopolita lét elemzését tartalmazza, s annak az értékrendszerekre gyakorolt hatását is érinti. Az ilyen életmódot élő egyének globálisan, és nem nemzeti szinten kapcsolódnak saját osztályukhoz, s az ingroup-mentalitás erodálásának erőteljes jegyeit viselik magukon. Fő vezérlő értékeként a szerzők a racionalitást és a hatékonyságot nevezik meg, amely a más kultúrák elemei irányába történő nyitottsággal, illetve azok átvételével járnak együtt. A kozmopolitizmus alapjait a szerzők a kapitalista gazdasággal hozzák összefüggésbe, s láthatjuk, hogy a fő vezérlő értékek is (racionalitás, hatékonyság) inkább a modernitáshoz kapcsolódnak, bár azok a tolerancia és a nyitottság értékeivel egészülnek ki.

A globalizáció másrészt a lokalitások mint viszonyítási pontok felértékelődését is eredményezheti, mintegy ellenreakcióként a kialakuló újszerű viszonyokra (Petrás 2005). Ennek az lehet az oka, hogy a globális gazdaság és kultúra önmagunk pozicionálásához túl kevés támpontot ad, hiszen az egyéneknek nincsen rálátásuk a tágabb kontextusokra, s nem érik el a globális kapaszkodókat. Ha e szerint a logika szerint gondolkodunk, a nemzeti kategóriákkal kapcsolatos itemeknek, amelyek az értéktesztekben szerepelnek, az utóbbi két évtizedben magasabb skálaértékeket kellene produkálniuk Magyarországon. Fontos azonban látni, hogy a nemzeti hovatartozás és identitás kérdésköre a huszadik

század során jelentősen átpolitizálódott, és az ahhoz való viszonyt más feltételek és adottságok is formálják. Valószínű, hogy ez a két alternatíva egymás mellett zajlik – a társadalom eltérő rétegeit eltérő mélységekben és módokon érintve.

Alfejezetünket azzal a gondolattal zárhatjuk le, hogy a modernitást követő évtizedek értéktrendjeiről eltérő forogatókönyvekkel rendelkezünk, amelyek esetén ugyanakkor közös elemet képez az elmozdulás gazdasági beágyazottsága. Az egyetemek világában az itt felsorolt irányok mindegyike megtalálható, hiszen a campusok a hedonizmus, a fogyasztói kultúra, a kozmopolitizmus vagy éppen a nemzeti identitás felerősödésének éppen úgy teret adnak, mint az önkifejezés értékeinek.

2.3. A SZEKULARIZÁCIÓ ÉS AZ ÉRTÉKEK VILÁGA

A szekularizációval kapcsolatos fogalmi vitákra jelen írásunkban nem szándékozunk kitérni, ugyanakkor be szeretnénk mutatni röviden az értékek és a vallás összekapcsolódási pontjait, illetve bemutatjuk a szekularizáció gondolkodási struktúrára gyakorolt hatásaira.

Az értékek világa a vallás definíciós kísérletei során rendre felbukkan, de találkozhatunk az értékek fogalmával azoknak az elméleteknek a jelentős részében is, amelyek a vallások kifermálódásának magyarázatát keresik (Hamilton 1998). A vallás elválaszthatatlan az erkölcsi szabályoktól, ezen szabályok szakralizálásától, a követendő és elítélendő értékek rendszerétől, az elvárt magatartásformáktól, a társadalmak-közösségek összerendezésének igényétől, a szankciók különböző típusaitól, és ezáltal a közösségek fennmaradásának igényétől. A vallások által nyújtott világmagyarázatok, rendezési elvek és az emberi élet nagy kérdéseire adott válaszok sajátos értékrendszerek pályáin mozognak, és mintegy ernyőként borulnak (a történelem folyamán igen sokáig szinte hézag nélkül) a társadalmak különböző alrendszerei felé – hasonlóképpen a civilizáció már említett „teljes totalitással” jellemezhető kategóriájához. Bár az egyes vallásszociológiai megközelítések a vallás integráló erejéről eltérőképpen vélekednek, valamint az individualizáció és a szekularizáció folyamata a korábbi elméletek újragondolását vagy korrigálását is eredményezte, a vallások értékrendszereinek közösségi beágyazottsága, cselekedeteinek rituális, de a hétköznapi emberek szintjén primer emberi kapcsolatokat eredményező jellege a legtöbb esetben adottnak tekinthető, és az értékek világában jelenleg is megragadható jelenség.

Mivel empirikus elemzésünk következő szakaszában ezeket a problémaköröket próbáljuk körbejárni (egyrészt a felekezeti tagolódást, másrészt pedig a szekularizáció és az individualizáció folyamatát vesszük górcső alá). A protestantizmus különböző irányzatainak megszületése Weber (1982) szavaival élve nem a gazdasági jelenségek oka, hanem bizonyos mértékig annak következménye volt. A sajátos gazdasági pozíciók különböző etikai rendszerek kialakulását eredményezték, így a protestantizmus életvezetése és értékrendszere a katolicizmus érzületetikájához, a munka értéksemlegesebb voltához, a világrend tagolódásával együttjáró eltérő feladatrendszerekhez képest teljesen más életutat és

magatartásmódot kínált a hívek számára. A protestantizmus, különösen annak kálvini irányzata, az evilági aszkézis megvalósításával az életvezetést racionális rendszerré szervezte, amelynek alapjai többek között a munka hivatásként való értelmezése, egy, a katolicizmustól eltérő Isten-ember kapcsolat, a racionális gondolkodás, a precizitás, a pontosság és a mértékletesség voltak. A későbbi empirikus kutatások azonban Weber gondolatmenetét nem tekintik pontosan bizonyíthatónak (Hamilton 1998). A magyarországi felekezetek eltérő értékrendszereire irányuló nem túl számos kutatásban sem egyértelműek az eredmények: a weberi eltérések a katolikusok és a protestánsok között hol a katolicizmus (pl. a világ harmonikus és jóságos voltába vetett hit, derűlátás: Kamarás 2007), hol pedig a protestantizmus viszonylatában voltak megragadhatók (pl. a munka kiemelkedő szerepe, anyagiasabb attitűdök, hasznosság-tudat fontossága: Boesi 2011).

Halman és Pettersson (2006) úgy véli, hogy a szekularizáció az a folyamat, amelynek során a vallás folyamatosan veszít irányadó szerepéből. A szerzők Ingelhartot idézve helyezkednek arra az álláspontra, hogy a gazdaság és a szociális biztonság növekedése ebbe az irányba mozdítja a társadalmakat. Ettől függetlenül a spirituális és transzcendens elemek az emberi gondolkodás alapjait képezik, noha ennek formális keretei veszítettek fontosságukból.

Logikailag szintén ide kapcsolható az individualizmus kérdésköre, amely az egyéneket, a szabályokat, normákat és a világrendeket a szigorúbban rögzítő közösségi keretek közül szakítják ki. Ezen folyamatok hatásai rendkívül összetettek, ha azokat az egyes emberek vallásos magatartására és gondolkodási struktúráira vetítjük. Földvári (2009) szavaival élve mindez az „egyéni szintű építkezéseket” mozdítja elő a vallásos gondolkodásban, amely természetesen hat a stabil együttjárási minták ellenében. A vallási gondolkodás rendszerének felépítése, amelyet korábban készen kapott gondolkodási egységként is értelmezhattünk, immáron az egyén feladatává válik a szükséges források és információelemek felkutatásával és rendszerbe szervezésével együtt. Nincs olyan személy, akinek „hivatalból” lenne feladata a személyes rendszerek esiszólása, az egyének helyesnek vélt következtetésekhez való elvezetése. A hazai szociológiában a Tomka (1999) által meghonosított „maga módján vallásos” kategória közösségi integrációjának foka, arra irányuló attitűdjeinek mértéke minden bizonnyal alacsonyabb értékeket vesz majd fel. Magyarországon a vallási viszonyokat az államszocialista rendszer valláspolitikája is jelentősen befolyásolta, amely egyrészt a felekezeten kívüliek és a magukat nem vallásosnak mondók arányát növelte meg, másrészt pedig a vallásos magatartási formákat – különösen azok közösségi és látható típusait – vetette vissza.

A már említett folyamatok másik fontos következménye az értékek mögött meghúzódó legitimitációs rendre vonatkozik. A társadalmak együttélésének, szabályrendszerének ugyanis a szimbolikus, makrokozmosz támogatása tűnt el, amelynek eredményeképpen a modernitás emberének a „kívánatosról alkotott képe pusztá preferenciákká silányul” (Brewster 2003: 25), és sokkal kevésbé kínál ún. lehorogonyzási pontokat az egyes személyek számára. A Brewster által felvázolt modell, amely a tradicionális, a modern, illetve a posztindusztriális társa-

dalmakat ebből a szempontból elemzi, sok pontján egybeeseng nemesak Weber (1984) logikájával, hanem Riesman (1983) embertípusaival is. Az első szakaszban a szülők elvárásai tökéletesen olvadnak bele a makrokozmosz értékrendbe, amely a vallásos gondolkodástól elválaszthatatlan. A különböző szituációkban mindig tudni a helyes és nem normasértő viselkedést, ugyanakkor a dolgok miértjére gyakran misztikus válaszokat kapnak azok, akik a tágabb összefüggéseket keresik. A modernizáció még rendelkezik az értékek makrokozmosz megalapozottságával – elég, hogyha az evilági aszkézis jelenségére gondolunk – ugyanakkor az egyéni kontroll, a felettes én szerepe kétségkívül értékelődik fel és gyakorol erős irányítást az egyéni cselekedetekre. (A modell ezen a pontos erősen rokonítható Riesman belülről irányított embertípusával.) A posztindusztriális társadalmakban az értékek transzcendens beágyazottsága megszűnik, amely a szekularizációval kapcsolatban álló jelenség, miközben az egyéni önfegyelem lanygulni kezd. Brewster modelljében így válnak az utóbbi évtizedek értékpreferenciái esetlegessé, általános érvényüket elvesztőkké, és némileg kiüresedettek is. Mindezt továbbgondolva láthatjuk, hogy a cselekvések esetleges célracionális háttere jelentős mértékben strukturálódik át az előbb említett trendek következtében, hiszen a motívumok közül kivesznek vagy háttérbe szorulnak a transzcendens mozzanatok.

Kiemelésre érdemes még a „new age” kérdésköre, amely a hagyományos felekezetekhez kapcsolódó vallásos elemeket is kibővíti, átszínezi. Így kerülnek be a közgondolkodásba a keleti vallások alapelemei, vagy ezoterikus és más területekről érkező momentumok. A Magyarországon is kézzel foghatóvá váló jelenséget jól példázzák az Ifjúság 2008 kutatás hiteket feltérképező eredményei, amelyek alapján a magyar fiatalok közül többen hisznek például a telepátiában és a horoszkópokban, mint a mennyországbán (Szabó és Bauer 2009). A már korábban említett maga módján vallásos kategória sok esetben a „new age” talajáról sarjadó elemekkel keveredik – mindez pedig a hagyományos vallások etikai és értékpreferenciákban megfogható hatása ellen hathat.

Ha mindezt a szűkebben vett témánkhoz szeretnénk kapcsolni, akkor hangsúlyoznunk kell, hogy a hagyományos vallásosság szorosan összefonódik a közösségi értékekkel és a tradíciókkal, míg az egyéni építkezések az individuális tendenciákkal. Az értékesztekben bizonyos itemek és motívumok egyértelműen vallási tartalmakat takarnak (például a Rokeach-tesztben az üdvözülés iteme), bár az összehasonlító eredmények nem mindig meggyőzőek. Schwartz igényezett identifikálni a spiritualitás külön motivációs típusát, ugyanakkor az összehasonlító vizsgálatok során ennek létezését nem sikerült megerősítenie.

A felsőoktatás kapcsán feltételezhetjük, hogy a hallgatói bázis nem tér el komoly mértékben az ifjúságszociológiai vizsgálatoknak ezen területeken mutatott fő trendjeitől. Ugyanakkor fontos az is, hogy a felsőoktatás egyházi szegmense a rendszerváltást követően kibővült, amely az egyházas vallásosság értékeinek az irányába mutathat a felekezeti intézmények esetében. A mintánkat adó intézmény, tehát az Debreceni Egyetem ugyan állami fenntartású, az utóbbi évtizedben azonban több olyan momentum is megfigyelhető volt, amely az egy-

házi értékek fokozottabb megjelenésére mutatott rá (például az egyetemi templom újranityása, egyházi jellegű szakkollégiumok működése).

2.4. EGYÜTT VAGY KÜLÖN-KÜLÖN? A KOLLEKTIVIZMUSRÓL ÉS AZ INDIVIDUALIZMUSRÓL

A társadalmak összehasonlításakor az egyik alapvető tengelyt a kollektívizmusból az individualizmus dimenziója képezi, amely – írja Triandis (2003) – a társas viselkedés különbségeinek talán legfontosabb nézőpontját adja. Elemzésünk szempontjából fontos, hogy a két fogalom pozíciója egyes vélemények szerint egymáshoz időben is viszonyítható, hiszen a modernizáció folyamata során a társadalmak a kollektív alapoktól kiindulva elmozdulnak az individuális beállítottság irányába. Más elképzelések azonban nem osztják ennek a lineáris vonalú elmozdulásnak az elméletét, s amellett érvelnek, hogy hullámszerű rajzolatokat találunk az egyes társadalmak vizsgálatakor. Reykowski és Smolenska (2003) a rendszerváltás utáni Lengyelországban mutatta ki ezt az ingadozást, míg Heller és Fehér (1993) egyfajta ingamozgást feltételez a modernizáción belül, ahol az inga nyelve hol a közösségi, hol pedig az egyéni szférák felé mozdul. Cerulo (2002) azt hangsúlyozza, hogy az individuális beállítottság felé történő elmozdulás nem feltétlenül végleges jelenség, s az egyes közösségekben különböző rajzolatokkal találkozhatunk.

Fontos leszögezünk, hogy több elméletben is megjelenik az a gondolat, amely szerint a két fogalmat nem lehet egy tengely két ellentétes végpontjaként értelmezni, tehát nem egymást kizáró kategóriákként kezelhetők. Látnunk kell azt is, hogy a két jelenség gyökerei más földrajzi területekre nyúlnak – az individualizmus leginkább angolszász és németalföldi eredettel bír, míg kollektívista viselkedés kiemelten jellemzi a „keleti” területeket. A fogalmak és az elmozdulás kutatása nem új keletű jelenség a társadalomtudományokban, hiszen az első elemzések már a XVIII. század végén megszületnek (Csukonyi 2008), s a XIX. században olyan szerzők munkáinak alapgondolatát képezték, mint Tocqueville (1983) vagy Tönnies (1983). A nyugati kultúrkörben a huszadik század második közepétől tapasztalható a kutatások felfutása (Cerulo 2002) olyan jelenségekre fókuszálva, mint a kertvárosi izoláció vagy a települések hagyományos közösségi, szervezeti életének széthullása vagy az emberi kapcsolatháló területe.

Alfejezetünk elején kell arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a kollektívizmus és az individualizmus kutatása számos ponton vet fel nehézségeket, illetve vitatott elemeket is tartalmaz. Csukonyi (2008) például rámutat, hogy a konceptualizálás területén hiányosságokat találhatunk (s különösen igaz ez az individualizmus kapcsán), illetve a mérési módszerek sok esetben a jelenségek csupán egyetlen dimenziójára fókuszálnak (miközben többszörösen összetett fogalmakról beszélünk). Az összehasonlító kutatások mérőeszközeit és módszereit is több kritika érte. Triandis (2003) jegyzi meg, hogy a pszichológiai kutatások és tesztek többsége individuális kultúrákból származik, miközben az emberiség többsége kollektívista közösségekben él.

A kollektívizmus emberképe erősen közösségi jellegű. Egy ilyen társadalomban azok a nézetek, szükségletek és célok kapnak nagyobb hangsúlyt, amelyek az egyén saját csoportjához tartoznak, s nem az egyes individuumok igényei. Ez azonban nem jelent konfliktust, hiszen a személyes célok egybeesnek az ingroup-célokkal, s kötelezettségként definiálhatók (Triandis 2003). Fontos látni azt is, hogy az egyén az őt befogadó csoportot nem választja, hanem beleszűleltik, annak hűséggel tartozik, s az identitás hangsúlyos elemei a közösséghez tartozáson nyugszanak (Hofstede és Hofstede 2008). Csukonyi (2008) mindezt azzal egészíti ki, hogy ebben az esetben erőteljes különbségek látszanak kirajzolódnai az ingroup és az outgroup csoportok között (az ingroup-csoportokat jóval egységesebbnek is látják), valamint a konfliktusok megoldása során nem kedvezik az érdekek ütköztetését és a nyílt konfrontációt. Korábban láttuk, hogy a társadalmakban magasan preferált értékek a gyermeknevelési elvekben is viszszaaköszönnek: a kollektívista társadalmak szocializációs mechanizmusaiban erőteljesen jelennek meg az engedelmesség, a tisztelet, az udvariasság vagy a kötelezettségek értékei (Csukonyi 2008, Hofstede és Hofstede 2008). Fontos az ilyen jellegű társadalmakban a csoportok zökkenőmentes együttműködése is, amely a konformitás jelenségéhez is kapcsolható (Karikó 2005). Ha a kollektívizmus logikáját a Schwartz-féle modellbe illesztjük bele, akkor a tradíció, a biztonosság és a konformitás területére helyezhetjük azt.

Az erős közösségi beágyazottság minden tradicionális társadalom sajátossága, amely a környezeti feltétekből és a túlélés mechanizmusaiból adódik. A kooperáció normákba foglalása és interiorizálása logikus lépés, amelyet az evolúciós pszichológia is megerősít (Berezkei 2009). A kooperáció mögött ugyanis egyfajta gazdasági haszon és logika áll (Blake és Rand 2010). Lucifora és Meurs (2012) a társas, s különösen a családi kapcsolatok fontosságát a szociális ellátórendszerekkel állítják kapcsolatba, s mutatnak rá, hogy a mikroközösségek magas pozicionálása a nemzetközi vizsgálatok tanulsága szerint az ellátórendszerek alacsony fokával korrelál (persze nem tudhatjuk, hogy itt az értékrendszerek sajátosságai okként vagy okozatként jelennek meg). A családba való betagozódás így erős intragenerációs transzferekkel jár együtt, s szigorú kötelezettségeket ír elő az egyének számára.

Az individualizmus kialakulása összefonódik a modernizációval. Az egyén az ideáltipikus végállapotát a modern társadalomban éli meg – fogalmazza meg Csepeli (2005). A kiváló mechanizmusok ugyanakkor pontosan nem ismertek. Triandis (2003) arról ír, hogy az individualizmusnak két fontos feltétele van, egyrészt a gazdasági függetlenség (tehát az, hogy az egyén a csoport nélkül is fenn tudja magát tartani), másrészt a kulturális komplexitás. Ez utóbbi az ingroup-jegyek kizárólagosságát fogja megtörni, s ismerteti meg az egyéneket az eltérő világlátásokkal, problémamegoldásokkal és életvezetési lehetőségekkel, amelyek a gazdasági függetlenség miatt elérhetővé is válnak. Az etnikai, foglalkozási diverzitás, amely szintén a modernizációs folyamat velejárója, szintén ebbe az irányba hat. Macfarlane (1993) azonban megfordítja az előbb felvázolt logikát, mikor arról ír, hogy az angol gondolkodásban már a XIII. századtól megfoghatók olyan elemek, amelyekre ráépülhettek a későbbi gazdasági és társadalmi

változások. Ilyen momentumként nevezi meg a pénz központi szerepét, a racionális gondolkodást, a fokozottabb mobilitást, a nagyesaládi formák felbomlását, a kapcsolati hálóknban megragadható bizalmatlanságot, valamint az egyén fontos szerepét például a tulajdonlásban. Az individualizmus vezérmotívumai a nukleáris család, az éntudat, s az a hozzáállás, hogy az egyéneket a tulajdonságaik alapján minősítik (Hofstede és Hofstede 2008). Az emberek többségének a társas viselkedését a személyes céljaik határozzák meg (akár a csoport céljaival szembeállva is), s jelentős motivációs erővel bír az önmegevalósítás vágya (Triandis 2003), a függetlenség és az önbizalom. Az individualista egyének új környezetbe kerülve jó kapcsolatteremtő készségekkel rendelkeznek (Csukonyi 2008).

Fontos látnunk azt is, hogy a bemutatásra kerülő két fogalomnak, tehát az individualizmusnak és a kollektívizmusnak különböző változatai léteznek vagy feltételezhetők. Triandis (2003) például mind a két jelenségnek leírja az idiocentrikus és az allocentrikus változatát (az előbbi az önmagunkra, az utóbbi pedig a másokra irányuló altípus), s elkülöníti az individualizmuson belül az amerikai típust, amelyben a versengés dimenziója különös fontosságot nyer. Singelis, Triandis, Bhawuk és Gelfand (1995) a két fogalom horizontális és vertikális formáit különbözteti meg, amely az egyenlőségek és a hierarchiák elfogadásához kapcsolódik.²² Csukonyi (2008) az individualizmus három válfaját: az egyénit, a versengőt és a hedonistát különíti el egy egyetemista vizsgálat során. A kutatások az egyes kultúrkörökön belül is sajátos változatokat mutatnak ki: például Dél-Európában a közösségi szálak az individualizmuson belül is erősebbnek mutatkoznak (Triandis 2003), a társas kapcsolatok mintázatában pedig jelentős eltérések találhatók az ázsiai országokon belül is (Schwartz 2003). A differenciák azonban nemcsak az egyes kultúrák között húzódnak, hanem az egyes társadalmi rétegek között is, hiszen az individualizmus minden esetben a hierarchia felsőbb részén elhelyezkedő csoportokat jellemzi fokozottabban (Triandis 2003). Ryckman és Houston (2003) is amellett érvel, hogy az egyes országok monolit struktúrák, amelyekben ugyanakkor számos szubkulturális hatás érvényesül. Láthatjuk tehát, hogy az egyes kultúrák individuális vagy kollektívista besorolásával óvatosan kell bánnunk, s pusztán a kategóriákat is ideáltípus fogalomként kell használnunk.

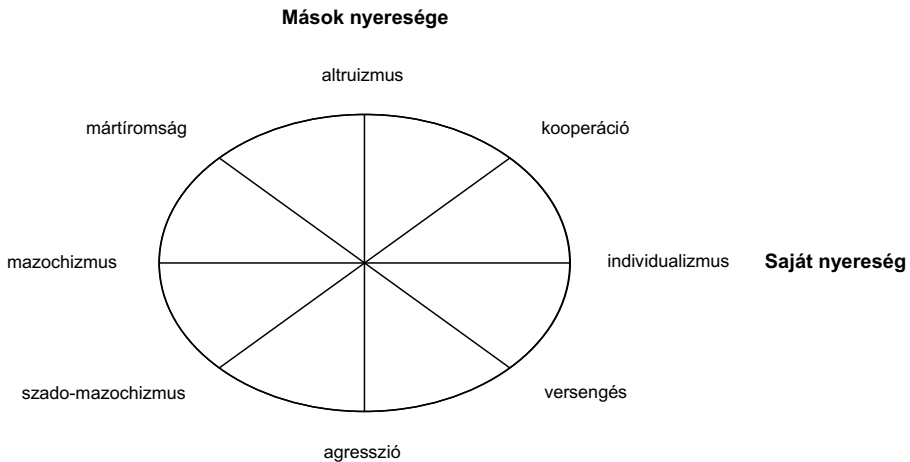
Az összehasonlító elemzések is megerősítik azt a felvetést, hogy az értékek összerendeződésének egyik legfontosabb dimenzióját ez, tehát a kollektív és individualista jegyekkel megrajzolható tengely jelenti. Mintegy egyetemes érték-konfliktusként jellemezhető a kollektív, illetve az egyéni érdekekre szolgáló motivációs típusok szembenállása (pl. a proszociális, a biztonságorientált, a korlátokhoz alkalmazkodó, illetve az élvezet, a teljesítmény és az önállóság szembenállása) (Schwartz 2003). McClintock és Van Avermaet (idézi McLaughlin 1992) modelljében, amely a szociális értékek vektorait ábrázolja (3. ábra), az

---

²² Az egyes beállítottságok más értékekkel is összefüggenek. Például a vertikális individualizmus olyan itemekkel kapcsolódhat össze, mint a törekvés vagy a mobilitási vágy (Csukonyi 2008). Az értékek ezen tere az egyéni autonómiára és a függetlenségre épít, ugyanakkor elfogadja a társadalmi hierarchiákat.

individualizmusnak nem a kollektivizmus helyezkedik el a túlsó pólusán, hanem a mazochizmus, amely talán Triandis (2003) szélsőséges kollektivizmusával rokonítható a legkönnyebben. A versengés kategóriájáról a Csukonyi (2008)-féle versengő hedonizmus juthat az eszünkbe. Az ábráról leolvasható, hogy több, szomszédos eleme is magába foglalja mind a kollektív, mind pedig az individuális cselekvések különböző területeit. Az ábra feltünteti a bevételeket is. Láthatjuk, hogy az individualista cselekvés megnöveli a személyes nyereségeket. Érdeemes azonban végiggondolni azt is, hogy az életvezetés nem minden területén lehetnek célszerűek ugyanazok az elvek. Ugyanakkor még arról sincsen egyetértés, hogy pontosan melyik beállítottság célravezető például a piacgazdaság esetében.²³ Léteznek olyan megközelítések is, amelyek amellett érvelnek, hogy az individuális és a kollektív dimenziók, ha nem is egy irányba mutatnak, de nem is ellentétes, egymást kizáró kategóriák (Reykowski és Smolenska 2003, Ryckman és Houston 2003)

3. ábra. McClintock és Van Averaet szociális értéktere
McLaughlin (1992) alapján

Összességében azt mondhatjuk, hogy a fejezetünkben felvázolt elmozdulások alapvetően egy töről fakadó, de legalábbis összefonódó jelenségek, amelyeknek a nyomait az egyre fragmentáltabbá váló gondolkodási struktúrákban mindmind fellelhetjük, még akkor is, ha azok látszólag vagy ténylegesen is ellentétesek.

Kelet-Európa, és azon belül a Partium helyzete több szempontból is speciálisnak mondható. Ezen speciális vonások egy része az eltérő modernizációs forgatókönyvekre és a sajátos társadalmi adottságokra vezethető vissza (pl. a polgári lét viszonylagos hiánya, a hagyományos közösségek túl gyors felbomlása),

²³ Triandis (2003) például úgy véli, hogy a piacgazdaságban az individualista logika érvényesül jól, míg Fukuyama (1997) a társas kapcsolatokba való behálózottság pozitív erejét szemlélteti.

míg más részük a szocialista rendszernek a „folyománya” (Hankiss 1999). A szocialista ember alapvetően közösségi lény ugyan, de nem a hagyományos közösségekhez kapcsolódik, sőt, azok szétrombolásával egy újfajta kapcsolatrendszerbe van integrálva. S az ugyan kérdéses, hogy a hivatalos propaganda hatása milyen mértékű volt az adott társadalmakban, de az egészen biztos, hogy a rendszer a tradicionális közösségek felbomlásában kulcsfontosságú szerepet játszott. Ráadásul a rendszerváltozás után kifermálódó új értékvilág (önálló, felelősséget vállaló ember, akinek jogait az államnak figyelembe kell venni) élesen szemben áll a szocialista emberképpel. Az mindenesetre tény, hogy a modernizáció eltérő forgatókönyve, sajátos lefolyása nem hozta közelebb a térség gondolkodási struktúráit a centrumországok sajátos jegyeihez (Keller 2008b).

3. Az operacionalizálási kísérletek és a mérések eredményei

Fejezetünk célja, hogy az értékutatások empirikus megalapozását végezzük el. Ehhez elsősorban a fogalom operacionalizálható és kutatható voltát kell körbejárjunk, majd át kell tekintenünk a különböző mérési lehetőségeket és azok kritikáit. Ennek során nemcsak az általános preferenciák, hanem a munka- és az akadémiai értékek operacionalizálásának lehetőségeit is bemutatjuk. Végül arra vállalkozunk, hogy a rendelkezésünkre álló tényanyagok alapján felvázoljuk egyrészt a kutatások eredményeit alakító független változók rendszerét, másrészt pedig a nyugat-európai, illetve a hazai értékszociológiai trendeket (némi észak-amerikai és ázsiai kitekintéssel). Az így kibontásra kerülő témák egyrészt segítenek elhelyezni a saját empirikus eredményeinket egy tágabb kontextusban, valamint reflektálnak a saját kutatásunk módszertanának korlátaira és az adatok alkalmazhatóságára.

3.1. MIT ÉS HOGYAN MÉRÜNK?

Először is fontos leszögezünk, hogy az értékutatások alapvetései több olyan elemet is tartalmaznak, amelyek megkérdőjelezhetők. Ezek a felvetések nem csupán az egyes módszertani technikákra vonatkoznak, hanem magának az értékeknek a kutathatóságára is. Mint láttuk, az értékek konceptualizálására is több, egymást le nem fedő kísérlet történt, s ennek megfelelően a mérési módszerek is különbözőek lesznek. Még abban sincsen egyetértés, hogy egyáltalán az individuum szintjén kutatható jelenségről beszélünk-e. Két irányzatot is elkülöníthetünk: az első szerint az értékek nem alkalmasak individuális szintű elemzésekre, hiszen csak közösségi szinten léteznek, míg a másik elképzelés szerint az értékek individuális, és nem kollektív egységek (Füstös és Szakolezai 1999). Ugyanakkor, ha az értékeket kollektív jelenségekként kezeljük, akkor az egyéni szintű vizsgálatok nem lehetségesek. Váriné (1987) az értékek kutatásának legfőbb nehézségeit abban látja, hogy egyrészt az érték fogalma eleve egy absztrakció, amely csupán egy adott szituációban bír jelentéssel, másrészt pedig amellettt érvel, hogy egy interdiszciplináris jelenséghez nem elegendő egyetlen tudomány metodológiai készlete. Harmadrészt pedig az sem egyértelmű, hogy például egy kérdőív kitöltője a fogalom milyen jelentési síkjára fog gondolni, tehát a verbális vagy a mindennapi tartalomra. Hitlin és Piliavin (2004) is

---

úgy véli, hogy mint oly sok, a szociálpszichológiában használt fogalom esetében, úgy az értékek kapcsán is problémát okoz a mérés metodikájának megválasztása. Hankiss (1976) szerint problémás az elméletek és az empiriák összekapcsolása, hiszen az elméleti előmunkák az absztrakciók világában „lebegnek”. Hitlin és Piliavin (2004) arra mutat rá, hogy a legtöbb értékeszt nem tartalmaz kontextust, így nem nyújt elegendő fogódzót a kitöltők számára.

Bár a kutatások fő csapásirányát a kvantitatív technikák képezik, azt is fontos látnunk, hogy a vizsgálatok egy szála a kvalitatív eszközök felé visz minket. Cheng és Fleischmann (2010) alapvetően két részre tagolja az érték kutatásokat: egyrészt a survey technikákra, másrészt viszont a tartalomelemzés területeire, amelynek fő forrását a megőrkített vagy rögzített kommunikáció tartalmi elemzése adja. Ennek során a kutatóknak dekódolniuk kell ezeket a tartalmakat abban a formában, hogy a bennük rejlő értékek láthatókká váljanak. Az értékek bizonyos szegmense ugyanis a kérdőívek technikájával nem kutatható. Csepeli (2005) az érték kutatások sajátosságaként a nem beavatkozó jelleget emeli ki, a kutatási technikák között pedig többek között a rítusok és a szimbólumok elemzését nevezi meg. (Ez egybeesik a Hofstede-féle hagyománygyógyászattal: a kultúrák magjának ismeretéhez a külső szintek lebontása és értelmező elemzése szükséges.) Halman (2001) a survey technikán kívül szintén a tartalomelemzést, valamint a viselkedés megfigyelését nevezi meg az érték kutatások fő csapásirányaként. Hankiss (1976) az *Értékszociológiai kísérlet* című munkájában szintén a puha adatok fontosságára hívja fel a figyelmet, ugyanis a különböző skálák és kérdőíves technikák az értékeknek csupán egyetlen dimenzióját képesek megragadni, miközben azok komplex jelenségnek tekinthetők. A statisztikákon belül ezért a többváltozós technikákat szorgalmazza (a kvantitatív elemzések leginkább a faktorelemzést részesítik előnyben), s ezek mellett az interjúk és a tartalomelemzés használatát javasolja. Az érték kutatások módszertanának nehézségeit az okozza, hogy a szerző szerint az emberek gyakran maguk sem ismerik a saját értékpreferenciáikat, más esetekben pedig nem tudják megfogalmazni a saját vezérlő elveiket. Az értékrendszerek összetett volta tovább nehezíti a helyzetet, hiszen a vallott elvek egyáltalán nem biztos, hogy a gyakorlatok során is megjelennek, míg a cselekedetek értékhatere sok esetben az egyes személyek előtt is rejtve marad.²⁴ Hankiss az előbb említett kutatás során interjúkat, önjellemzéseket és skálákat is felhasznált. Az interjúkkal kapcsolatban

---

24 Jelen írás szerzője egy interjú kutatás során roma egyetemista hallgatókkal vett fel félig strukturált interjúkat. A kutatás témája a többségi és a kisebbségi társadalom értékpreferenciáinak eltérése volt a Schwartz-féle dimenziók felhasználásával. Az interjúk során körülbelül tíz percbe telt, míg az interjúalanyokat sikerült rávezetni az értékek fogalmának jelentésére, s a leginkább használható elemek és idézetek az interjúk olyan szakaszaiból kerültek ki, amelyek során csupán érintőlegesen közelítettük meg az értékek témáját. Az előbb említett dekódoláshoz hasonló módszert kellett utólag alkalmazni a szöveges elemzés során, s a beszélgetés legjobban működő kérdései azok voltak, amelyek esetében nem direkt történt rákérdezés az értékstruktúra elemeire (Bocsi 2013b). A saját kutatás ezen reflexiói tökéletesen egybevágnak Hitlin és Piliavin (2004) azon megállapításával, amely szerint a fogalom absztrakt jellege megnehezíti annak értelmezését azok számára, akik az akadémiai szférán kívülről érkeznek.

azt jegyzi meg, hogy rendkívül fontos az értékrendszerek megszilárdulásának az időszaka, ezért a beszélgetéseknek a gyermekkori történések feltárását is magukban kell foglalniuk.

Fejezetünkben a leggyakrabban felhasznált empirikus technikákat fogjuk röviden felvázolni, majd az ezek segítségével nyert eredmények alapján bemutatjuk a nemzetközi és hazai trendeket. Röviden ismertetni fogjuk a munkaértékek, illetve az akadémiai értékek operacionalizálásának lehetőségeit is, az ide kapcsolódó kutatási eredményeket ugyanakkor a következő fejezetek tartalmazzák. A technikák ismertetése előtt azonban ki kell térnünk a különböző értéktesztek és kutatások legvitatottabb pontjaira is (most nem a már korábban említett konceptualizációs vagy teoretikus alapokról kiindulva, de az operacionalizálással kapcsolatos problémákra gondoltunk). Már említettük, hogy a tesztekre épülő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok az érték kutatások igazi felütését eredményezték az utóbbi évtizedekben. Ugyanakkor ezeknek a komparatív vizsgálatoknak az egyik leglátványosabb momentuma az, hogy a technikák kifejlesztői jellemző módon a nyugati kultúrkörből származnak, s az ő logikájuk nem biztos, hogy alkalmazható például a „keleti” társadalmak felmérésére. Jó példa lehet erre a Rokeach-teszt „üdvözülés” iteme. Schwartz (2003) megjegyzi, hogy bizonyos kultúrák teljesen egyedi mintázatokat mutattak fel a vizsgálatok során – ide sorolhatjuk Kínát, Tajvant vagy Zimbabwét, de például Európán belül Izland is egyedi elrendeződést produkált a kontinens többi országához képest. Egy másik fontos kritikai pont, ahol a kutatások támadhatók, az a „modális személyiség” problematikája, amelyet Váriné (1987) említ. A kutatási eredményeket ugyanis gyakran tényként kezelik, míg a rajzolatok a csoport átlagértékeivel vannak meghatározva, azaz ideáltipikus jellegűek, tehát nem értelmezhetők nemzeti karakterként a kimutatott jegyek. Szintén idevágó kritika, hogy a komparatív kutatások gyakran az átlagok közötti eltérésekre fókuszálnak, és nem az egyes kultúrák belső összefüggéseire, rajzolataira (Hitlin és Piliavin 2004).

A legtöbbet vitatott pontja a vizsgálatoknak azonban a mintavétel problematikája. Az összehasonlító vizsgálatok egy része egyetemista minták használatára épített (pl. a Schwartz-féle felvételek), míg mások a nagy cégek dolgozói állományát használták fel a kutatások során (pl. a Hofstede-féle kutatások). Azt azonban tudni kell, hogy az országok lakosságait egyik sem reprezentálja. Ez utóbbi esetben például annak a cégnek a földrajzi lefedettsége, amely a kutatás terepét biztosította, eredményezte azt, hogy az ortodox kultúrkör szinte egésze kimaradt a nemzetközi vizsgálatokból. Más esetekben érdemes azon is elgondolkodni, hogy olyan országok esetében, mint például Kína vagy az Egyesült Államok, milyen lehetőségeik voltak a reprezentativitásra a minta kialakítóinak. A World Value Survey, valamint az European Value Study azonban már reprezentatív és valószínűségi mintákkal dolgoznak, s az így kapott adatok sokkal megbízhatóbbaknak tekinthetők.

Szintén vitákat válthat ki az a procedúra is, amelynek során a felmért értékek listáját a kutatók kiválasztják. A különböző metódusok alapján Cheng és Fleischmann (2010) három típusát különíti el a vizsgálatoknak. Megemlíti a racionális-teoretikus kiválasztási elvet, amelyben az empirikus munkát megelőző felveté-

sekre alapozzák az értékek listáját, az empirikus alapokon kirajzolódó itemsorokat, illetve a teoretikus-empirikus elvet, amely az elméleti felvetések után egy tényleges kutatás során szűri ki a végleges értékeket.²⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy az empirikus munkák nem csupán kérdőíves kutatásokat takarnak, hanem több esetben tartalomelemzést vagy interjú vizsgálatokat is. A tesztek elkészítőinek prekoncepciói azonban a valóságban nem mindig állják meg a helyüket, hiszen a teoretikus alapok egyes vélemények szerint önmagukban nem nyújtanak elegendő alapokat az itemsorok identifikálásához.

A kérdőíves lekérdezések során leggyakrabban két módszertani eljárással nyernek adatokat: a rangsorolás vagy pedig a skálázás technikájával. A Rokeach-teszt például rangsoroltatja az értékeket, míg a Schwartz Value Survey a skálázási módszert használja. A két technika közötti eltéréseket, érveket és ellenérveket – többek között Schwartz érveit is – Hitlin és Piliavin (2004) ismerteti. Eszerint a rangsorolás technikájával elfogadjuk azt a logikát, hogy az értékek nem ugyanolyan fontosak, hanem vannak úgynevezett centrális értékek. A skálázás több statisztikai lehetőséget rejt magában, hosszabb itemlistát engedélyez, illetve a negatív tartományokat is tudja mérni, ami a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok során igen fontos lehet. Olyan vélemények is ismertek, hogy a skálázás során kapott értékek validitása magasabb fokú. A skálák kapcsán azok értéksorában is találhatunk eltéréseket: a hazai gyakorlatban például a négyfokú skálától a tízes fokozatúig találunk példákat az értékutatásokban.

A kutatási módszer ismertetése során két alapvető kutatási eszközre szeretnénk fókuszálni: egyrészt a Rokeach-tesztre, másrészt a Schwartz Value Test metodológiájára. Ezenkívül érintőlegesen ismertetjük Schwartz későbbi eljárását, a Portrait Value Questionnaire-t, valamint egy bekezdés erejéig kitérünk a nemzetközi összehasonlító kutatások történetére.²⁶

A Rokeach-tesztnél, amelyet az 1960-as évektől használnak, lényeges eleme az instrumentális és a terminális értékek elkülönítése. A célértékek az elérendő állapotokra vonatkoznak, míg az eszközértékek azokra az eljárásokra, magatartásformákra irányulnak, amelyek segítségével az ideális állapot elérhető. Mint korábban említettük, mind a két terület szociális, illetve személyes értékekből

---

25 Cheng és Fleischmann (2010) tanulmánya több mint tíz értékteszt rövid bemutatását tartalmazza. A Rokeach-tesztet az előbb említett kategóriák alapján az első típusba sorolja, míg a Schwartz Value Survey a harmadik csoportba sorolható. Az írás az ismertetett értéktesztek itemsorát, illetve az egyes értékek tartalmát is összeveti. Az autonómia és a segítőkészség egysége a leggyakrabban előforduló elem a tesztekben, ezzel ellentétben a kompetencia és a spiritualitás csupán a teszteknek kevesebb, mint a felében fordul elő. Rámutatnak arra is, hogy az egyes itemek eltérően értelmezhetők: a szabadságot használják például az autonómia, a függetlenség vagy a saját célok megvalósításának címszava alatt, de szinte minden értékmező kapcsán találhatunk eltéréseket.

26 A nemzetközi és a magyar szakirodalom a Rokeach- és a Schwartz-teszten túl számos eljárást is ismertet (pl. Morris értéktesztjét, amelyet Magyarországon Varga (2003) használt fel); ezek némelyike az életmód más területeihez kapcsolódik (például a fogyasztói magatartáshoz), míg mások a szervezés- és vezetéstudományokhoz illeszkednek. Ez utóbbiakat Cheng és Fleischmann (2010) mutatja be.

áll össze. Fontos leszögeznünk, hogy Rokeach az értékeket hierarchikus rendszerben képzelte el, amelyben bizonyos itemek fontossága a többiek elé kerül – ezek az úgynevezett centrális értékek, míg mások perifériára kerülnek. Az értékeszt 18 cél- és 18 eszközértéket tartalmazott, amelyeket a megkérdezetteknek rangsorolniuk kellett aszerint, hogy mennyire tekintik az életük vezérlő elvének. Az értékeszt másik fontos jellemzője még, hogy az értékek tartalmát univerzálisnak tekintette, tehát feltételezte, hogy az egyes itemek ugyanazt takarják a kérdőív kitöltői számára. A tesztet az Egyesült Államokban igen hamar nemzeti mintán is alkalmazták, s pár év elteltével már más kontinenseken is felbukkant a használata. Ennek talaján indulnak el azok a kutatások, amelyek a nők és a férfiak közötti, a szülők és a gyermekeik közötti értékkülönbségeket vagy a különböző státusú csoportok gondolkodásának eltéréseit kívánták megragadni. A tesztet felhasználó kutatásokat azonban annak metodológiája miatt több kritika is érte (McLaughlin 1992).

Schwartz tulajdonképpen a Rokeach-tesztet fejlesztette tovább az 1990-es években, ugyanakkor a két eljárás több ponton is lényeges különbséget mutat. Egyrészt már volt arról szó, hogy a Schwartz Value Survey skálázásra épül, ahol is a megkérdezetteknek egy kilencfokozatú skálán kellett értékelniük az itemeket aszerint, hogy mennyire tekintik az adott tartalmat az életüket irányító alapelveknek. A legmagasabb érték a hetes volt, kettő és nulla között a „nem fontos” kategóriákat találhatjuk meg, míg a mínusz egy az ellentétes irányú viszonyt takarta.²⁷ Schwartz 56 itemet használt (amelyeket a lekérdezés során röviden meg is magyarázott pár mondatban), s erre azért volt lehetősége, mert a rangsorolás (például a Rokeach-tesztben) limitálja a felsorolható értékek számát. Az értékek azonos fontosságúak, tehát nem használja a centrális és a perifériális kategóriákat. A kirajzolódó értékstruktúrákat, amelyek ugyanakkor a nemzetközi vizsgálatok során kisebb-nagyobb eltéréseket produkáltak, két fő dimenzió jellemzi: az énatalakulás és az önmegevalósítás, illetve a nyitottság a változásra és a konzerválás, amelyek kezdetben nyolc, majd tíz motivációs típust határoltak le. Az érték kutatásokban az SVS komoly áttörést eredményezett, ugyanakkor a kritikusan az egyetemekhez kapcsolódó kutatási mintákat, illetve a túlságosan absztrakt, és éppen ezért nehezen érthető jellegét hangsúlyozták (Koivula 2008). A teszt ugyanakkor széles körben elterjedt. Mára a komparatív kultúrakutatások lényeges, kikerülhetetlen eredményeinek számítanak az erre épülő vizsgálatok, s a modellhez más tudományterületek is gyakran nyúlnak (közgazdasági, vezetéstudományi írásokban is gyakran képeznek viszonyítási alapot). Később Schwartz átdolgozta a módszerét. Egyrészt a kutatásaiba felnőtt mintákat is beemelt a hallgatói mintákon kívül, másrészt pedig az ezredfordulón egy újabb technikát, a Portrait Value Questionnaire-t dolgozta ki. Ez

27 Keller ezzel az eljárással kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy „*már Schwartz felveti, hogy a kapott válaszokkal óvatosságnak kell lenni, mert azok erősen függenek attól, hogy a megkérdezett mennyire szigorúan használja a véleménye kifejezésére rendelkezésre álló skálát. Ezért a szerző azt javasolja, hogy a válaszokat a megkérdezett összes válaszáinak átlagához viszonyítsuk, lényegében soronként átlagoljuk mind a 21 értéket mérőkérdésre adott választ*” (Keller 2008c: 39).

egy sokkal kevésbé absztrakt eljárás, amely ezáltal a lekérdezhető körét is kibővíti. A technika önjellemzésen, illetve különböző emberek rövid szöveges leírásán alapult. A metódus teljesen más módszertani alapokról indult ki, de az eredmények, tehát a kirajzolódó motivációs típusok modellje hasonlóan mutatkozott (Koivula 2008).

A nemzetközi összehasonlító kutatások alapjait a European Values Study, illetve a World Value Survey képezi. Mind a kettő nemzeti, reprezentatív és felnőtt mintákkal dolgozik, s a két longitudinális kutatás össze is kapcsolódik. A WVS első kutatása 1981-ben indult el, és jelenleg a hatodik hullám zajlik (az eredmények a könyv megírásának a pillanatában az ötödik hullámig voltak elérhetőek). A kutatás során jelenleg közel 100 ország mintáit vetik össze, a minta nagysága pedig megközelíti a 80 000 főt. A kapott eredmények értelmezésében két dimenzió játszik kulcsfontosságú szerepet, egyrészt a racionális-szekuláris tengely, másrészt pedig a nyitottság és a zártság dimenziója.²⁸ Az EVS első hullámában tíz nyugat-európai ország vett részt 1981-ben, a negyedik, tehát a 2008-as hullámban pedig közel 70 000 fő esett bele a kutatás mintájába.²⁹ Fontos megemlítenünk, hogy mind a két nemzetközi kutatás a skálázás technikájára épül. Az európai és a magyar értékutatásokat bemutató alfejezet adatai részben az WVS és az EVS eredményeire fognak támaszkodni.

A munkaértékek mérésének lehetőségei kevésbé számosak, ugyanakkor ezen a területen is akadnak olyan operacionalizálási formák, amelyek használata bevett gyakorlatnak számít. A munkaértékek mérésének egy szála a szervezetek kutatásához és a munkavállalói magatartáshoz vezet, így a technikák is gyakran ezekre fókuszálva közelítik meg a vizsgált területet. Cheng és Fleischmann (2010) a tesztek csoportosító és elemző tanulmányában a munkaértékek felmérésének módjait tekinti át, s összesen öt technikát ismertet, amelyek számunkra relevánsak lehetnek. Ezek között van olyan, amely a munkaértékeket és az általános értékeket kapcsolja össze: ilyen például a Life Values Inventory, amely 42 itemet tartalmaz, s ezek segítségével 14 független értékmezőt határozható meg. Ez a döntéshozatali mechanizmusok holisztikus szemléletét igyekszik megvalósítani, s mind a skálázás, mind pedig a rangsorolás elemeit tartalmazza (Brown és Crace 2002). A Comparative Emphasis Scale, amely Ravlin és Merino nevéhez köthető, 14 ellentétes kijelentést tartalmaz, amelyek bizonyos, a szervezeteken belüli viselkedési módokat modelleznek, s a megkérdezetteknek ezekből kell kiválasztania a rájuk legjellemzőbb állításokat. A kapott eredmények alapján négy értékesoport különíthető el, ilyen például a teljesítményközpontú vagy a segítő beállítottság. Más technikák egyértelműen a szervezeti-munkahelyi attitűdökre irányulnak: például a Bird és Waters nevéhez köthető Managerial Moral Standards a menedzserek morális értékeit méri fel, amelyek például a jogkövető magatartás vagy a tisztességes verseny területeit tartalmazzák (Bird és Waters 1987). A McDonald és Gandz által kifejlesztett

---

28 Bővebben: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

29 Bővebben: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

Shared Values in Organization kifejezetten szervezeti értékek feltárására készült, és 24 itemet tartalmaz (például takarékoság, kezdeményezőkézség, logika, humor). Az adatok alapján az egyes formális csoportok egy négyes felosztású, kétpólusú térben helyezhetők el olyan szegmensekben, mint például a kapcsolatorientált vagy a változásorientált szervezetek (Nel 2009).

Cheng és Fleischmann (2010) annak metodológiai sajátossága miatt nem tér ki a Relative Work Centrality technikájára, melynek során a megkérdezetteknek nem itemeket kell rangsorolniuk vagy skálázniuk, hanem 100 pontot kell felosztaniuk a következő öt terület között azok fontossága alapján: család, munka, szabadidő, közösség és vallás (Schwartz 1999, Snir és Harpaz 2005). Szintén a gyakrabban használt technikák közé tartozik a Manhardt-skála, amelynek során egytől ötig kell a megkérdezetteknek a munkaértékek fontosságát meghatározni (Abu-Saad és Isralowitz 1997). Az EVS vizsgálataiban a munkaértékeket 15 itemmel mérték fel, ezek a később ismertetésre kerülő extrinzik és intrinzik kategóriákba sorolódtak. Az elemzés során a két halmazhoz sorolható értékek összegzését használják a skálázás helyett (Ester, Braun és Vinken 2006). A magyarországi vizsgálatok során leggyakrabban a Super-féle értékesztet használják, amely ötfokozatú skálázáson alapul, 45 itemet tartalmaz, s ezek segítségével olyan területeken lehet meghatározni a megkérdezettek preferenciáit, mint az altruizmus vagy az önérvényesítés (Super 1995).

Láthattuk tehát, hogy a munkaértékek területén a hetvenes évek óta a rendelkezésünkre állnak olyan tesztek, amelyek használatával nemzetközi kutatási eredményekhez is tudjuk viszonyítani a kapott adatokat – még ha ezek legtöbbször a magyar nyelvre való átültetése nem is történt meg. Az akadémiai értékek kapcsán a helyzet jóval kedvezőtlenebb, hiszen egy kevésbé ismert kutatási területről beszélünk, amelyhez ráadásul sok esetben inkább teoretikus írások kapcsolódnak, s a kutatók is jóval ritkábban használják az kvantitatív technikákat. Azt azonban láthatjuk, hogy a szervezeti értékek tesztjei akár a felsőoktatás területére is átültethetők – ilyen például az előbb említett Shared Values in Organization. Az egyesült államokbeli National Freshman Attitudes Report³⁰ olyan kijelentések segítségével méri a diákok akadémiai elkötelezettségét, amelyek az iskola befejezésére, a tanulási tevékenységekhez való viszonyra, valamint az intézményen belüli toleranciára vonatkoznak. Veroszta (2010) magyarországi kutatása során a felsőoktatási értékeket vizsgálta, erre a Diplomás Pályakövető Rendszer 2009-es lekérdezése során egy kilenc itemet tartalmazó kérdésblokk vonatkozott, amelynek elemeit a megkérdezetteknek egy ötfokozatú skálán kellett értékelniük. Az itemsor olyan kijelentéseket tartalmazott, amelyek a tudományos kutatás fontosságára, a diplomák felhasználhatóságára vagy a szélesebb társadalmi felelősségvállalásra vonatkoztak. Ezekből végül az értékeknek egy hármas osztata bontakozott ki.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy az értékpreferenciák általunk vizsgált szegmensei közül az általános értékek mérése tekint vissza a legnagyobb múltra, hiszen az első erre vonatkozó tesztek már a két világháború között

30 Forrás: Seventh Annual National Research Study. National Freshman Attitudes Report 2012.

megjelentek. A munkaértékek kutatásának felfutása csupán pár évtizede kezdődött, a mérési technikák legtöbbször ugyanakkor magyar nyelven még nem elérhető. Az akadémiai értékek kapcsán jóval kevesebb mérőeszköz és kutatási eredmény meglétét tudjuk dokumentálni.

3.2. AMI A PREFERENCIÁK MÖGÖTT TALÁLHATÓ – A MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK RENDSZERE

Ennek az alfejezetnek a célja, hogy megpróbálja áttekinteni azokat a magyarázó változókat, amelyeknek a hatását az általános értékesztek során a leggyakrabban felméri. Teljességre azonban nem törekedhettünk, hiszen a vizsgálatok számos tényezővel mutatták ki az értékek kapcsolatát. Saját empirikus kutatásunk alapvetéseihez igazodva így arra vállalkoztunk, hogy három olyan tényezőre fókuszáljunk, amelynek hatásmechanizmusa számunkra is kiemelkedően fontos: az életkori csoportok eltéréseire, a nemek által generált különbségekre, illetve a családi hatásokra (a szülők értékpreferenciáira, a nevelési stílusok következményeire, valamint az édesapa és az édesanya iskolai végzettségére), valamint röviden ismertetjük a vallás szerepét. Ugyanakkor tudjuk, hogy a kutatások során sok más szempont is felmerül. Ezek egy részét, tehát a foglalkozási kategóriák hatását a következő fejezetben fogjuk tárgyalni, mások ismertetésére azonban egyszerűen munkánk terjedelméből kifolyólag nem kerülhet sor.

Az életkori kohorszok hatását két irányból tudjuk megközelíteni. Az egyik a már említett életoiklushatás (Inglehart 2008), amely a különböző korosztályok átalakuló kötelezettségeiből és lehetőségeiből adódik. Koivula (2008) ebbe a kategóriába sorolja a fizikai öregedés, illetve a különböző életoiklusok közötti átlépések hatásait. A munkavállalással és a családalapítással az életvezetés hangsúlyai értelemszerűen egy másik irányba tolnak el, a korábbi motivációk és célok pedig vagy egyáltalán nem, vagy pedig nem azonos szinten tarthatók fenn. Mindez az ifjúsági életszakasz lezáródásához is kapcsolható – azt azonban tudnunk kell, hogy ennek időpontja az utóbbi évtizedekben egyre későbbre tolódott, így az életoiklushatás elmozdulásával is számolnunk kell. Másrészt látni kell azt is, hogy a megváltozott életkörülmények, illetve más demográfiai és egyéb trendek (pl. gyermekszámok csökkenése) a kohorszok élethelyzeteit is átszínezik, s nem feltétlenül generálják hasonló életkorokban ugyanazokat a hatásokat. Az azonban tény, hogy az empirikus kutatások az életkor előrehaladtával bizonyos változásokat dokumentálnak, bár a változások irányai nem mindig mutatnak ugyanabba az irányba. Koivula (2008) állapítja meg, hogy a tradíció, a biztonság, a konformitás, valamint az univerzalizmus értékei fontosabbá válnak a magasabb kohorszokban, míg a stimuláció, a hedonizmus és az önmegvalósítás itemeinek hatása halványabbnak mutatkoznak. Başaran (1992) török egyetemisták körében a Rokeach-teszt segítségével mutatta ki a következő értékek fontosabbá válását az idősebb alminták esetében: kényelmes élet, békés világ, család biztonsága, a nemzet biztonsága, üdvözülés, megbocsátó és becsületes, miközben az igaz barátság, a függetlenség vagy az önbecsülés fontossága csökkent.

Ugyanakkor az értékek nem mindig mutattak lineáris kapcsolatot az életkorral, hanem bizonyos esetekben sajátos rajzolatok és ingadozás volt tapasztalható. Inglehart (2008) az ifjúsági életszakasz lezáródásával általában egy, a materiális beállítottság felé történő elmozdulást feltételez. Fisher és Heath (2006) az életkor előrehaladtával egyre egalitáriánusabb beállítottságot mutatott ki az EVS alapján az európai országok szinte mindegyikében.

A kohorszhatás (Inglehart 2008) logikája egybevág a Mannheim-féle generációs elmélettel, hiszen az alapvetése az, hogy az egyes életkori csoportokat érő hatások más és más irányba mozdítják el az egymást követő populációk gondolkodási struktúráit. Ennek létjogosultságát adhatják azok a korábban már ismertetett elméletek, amelyek a környezeti beágyazottság nagyfokú hatását hangsúlyozták az értékpreferenciák kialakulásakor. A kohorszhatás kutatásának nehézségét az adja, hogy nehéz pontosan modellezni azokat az alakító tényezőket, amelyek az életkori csoportokra hatást gyakoroltak vagy gyakorolhattak (s még nehezebb mindezt operacionalizálni), illetve a hatásmechanizmusok pontos menete sem ismert. Az mindenesetre tény, hogy az egyes generációk összehasonlításakor mind a két tényezővel számolni kell, valamint az is dokumentálható, hogy az egyes kohorszok értékpreferenciái között komoly eltérések húzódnak. Az azonban biztos, hogy a longitudinális vizsgálatok alkalmazása segít elkülöníteni a két hatásmechanizmust egymástól. A kohorszhatást Inglehart az Eurobarometer és a WVS nyugat-európai adatainak az összekapcsolásával igazolta, tehát azt, hogy a gazdasági recessziók alkalmával (itt a szerző a hetvenes évek olajválságára, illetve az utóbbi évek visszaesésére gondol) az egyes életkori csoportok esetében a posztmateriális jegyek sokkal kevésbé voltak kimutathatók. Saját kutatásunk szempontjából az itt leírtak az általunk vizsgált kohorszot egyrészt posztmateriális és hedonista, valamint önérvényesítő jegyekkel ruházhatja fel, míg a kohorszhatás (a rendszerváltás utáni évek recessziójával egy időre esik a hallgatói mintánk gyermekkori szocializációja) ezzel ellentétes irányokat is produkálhat.

Az egyes kultúrák, szubkultúrák komplex rendszerekként működve, a csoportok érdekeit szem előtt tartva szabják meg az emberi viselkedés kereteit, s ezáltal a társadalmi nem kategóriáját is. Mivel kontrollálják a szocializáció folyamatát, s előírják annak metódusait és tartalmait, a társadalmi nem, valamint az értékek esetében is egy jól szabályozott és magas hatásfokú átadási mechanizmussal van dolgunk. A tradicionális társadalmak közösségként kifermáló női és férfi szerepei lehetnek különbözőek, abban azonban mégis hasonlóak, hogy az értékek, a normák, a viselkedési szabályok és a kulturális tartalmak közös halmazaként értelmezendő térbe szervesen illeszkednek bele, s előírásaik, szankcióik közösségi jellegűek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a férfi és női szerepek tradicionális formájukban leginkább komplementer jellegűek (vö. Bourdieu (2000) elemzésével a kabil társadalomról), s nemcsak külön tevékenységeket, rituálékat, hanem eltérő gondolkodási sémákat is rögzítenek a két nem számára. Ha a Schwartz-féle ábrára gondolunk, a tradicionális nemi szerepekhez kapcsolódó értékeket a modell más oldalain fogjuk megtalálni. A nemi szerepek konstruálhatóságának növekedésével, valamint a két szerepkészlet közeledése miatt úgy véljük, hogy azok értékhátterei kibővülnek, átrendeződnek.

Hofstede és Hofstede (2008) a különböző kultúrák összevetésekor az egyik dimenziót a maszkulinitás és a feminitás tengelyének nevezte. A szervezetek-munkahelyek világán belül tipikus férfias jegynek a magas fizetés, az elismerés, az előmenetel és a kihívások számítottak, míg a nőies elemként a jó munkakapcsolatokat, együttműködést, a kellemes környezetet és a biztonságot nevezték meg. A magyar társadalom a vizsgálat szerint erőteljesen feminin jegyeket mutatott fel, míg maszkulin országnak Szlovákia, Japán vagy Ausztria bizonyult.

A gender jellegű kutatások igazi felfutása az értékutatások berkein belül a kilencvenes évek fordulójától figyelhető meg. A legtöbbet idézett elemzések Schwartz nevéhez fűződnek. Schwartz és Rubel (2005) 70 ország mintáit vetette össze, s jutott arra az eredményre, hogy a nők a jóindulat és az univerzalizmus, míg a férfiak a hatalom, a stimuláció, a hedonizmus, a teljesítmény és az önállóság értékeit preferálják inkább, azonban az életkori és az országok közötti eltérések nagyobbak voltak, mint a nemek közöttiek. Az értékek közötti távolságok azokban az országokban magasabbak, amelyekben az egyenlőség is nagyobb: ennek magyarázata minden bizonnyal a nemi szerepek szabadabb alakíthatóságában rejlik.

Eicher (2010), valamint Hitlin és Piliavin (2004) további gender irányultságú kutatási eredményeket foglalnak össze, amelyek nagy vonalakban egybeesengenek: a társas értékek, a transzcendens beállítottság és az altruizmus leginkább a nők, míg a materialista, teljesítményközpontú értékek a férfiak felségterületét képezik. Myrny (2008) szintén említi idevágó kutatásokat, s azok áttekintése során maszkulin jegyekként a teljesítményt, a nemzet biztonságát vagy az önfejlesztés igényét, míg feminin vonásként a hedonista értékeket (kellemes élet, kényelmes élet, boldogság) és a család fontosságát emeli ki. Ryckman és Houston (2003) azt hangsúlyozza, hogy a kapott eredmények nem mindig hasonlóak, s az eltérések olyan itemek mentén ragadhatók meg, mint a teljesítmény területe vagy a Rokeach-teszt bizonyos elemei (például a szépség világa). Hallgatói kutatásuk során két alapvetően individualista jegyekkel leírható csoportot, egy angol és egy egyesült államokbeli diákmintát vetettek össze, s hasonló rajzolatokat találtak például a hatalom vagy az önállóság területén, miközben a teljesítményt a lányok magasabbra pozicionálták. Az azonban tény, hogy a női minta összességében inkább kollektivistá rajzolatot mutatott. Véleményük szerint az oktatás segítségével elérhető karrierok a lányok gondolkodását erőteljesen mozdították el az utóbbi évtizedekben a teljesítmény itemei felé, s ennek alátámasztására egy kétezer fős, középiskolásokat érintő kutatást is említenek, ahol a lányok oktatási aspirációi és karriertervei erőteljesebbnek mutatkoztak. Egy korábbi, a Debreceni Egyetemre fókuszáló hallgatói kutatás adatbázisát elemezve azt találtuk, hogy a lányok értékvilága a társadalomba, a közösségbe inkább be van ágyazva, filantróp szándékokkal jellemezhető, életcéljaikban pedig a személyes kapcsolatok értékelődnek felül. A társadalmi megbecsültség magasabb rangsorbelti értéke arra utal, hogy önmagukat inkább mérik a közösség véleménye által, tehát erőteljesebbek az ingroup-hatások. A fiúk racionálisabb, karrierközpontúbb, materiálisabb világképpel bírnak, saját maguk megítélése és életcéljaik a közösségtől függetlenebbek (Boesi 2012a).

Az egyes kutatási eredményeknél figyelembe kell vennünk azt, hogy a nemi szerepek a különböző országokban eltérő kényszerítő erővel bírnak, s az egyéneknek eltérő mozgásteret biztosítanak. Fontos szem előtt tartanunk azt is, hogy a minta kiválasztása jelentősen befolyásolhatja az eredményeket: egy hallgatói minta esetében például nagyon sok múlik a kutatásba bevont karok és szakok listáján. Az intézmények regionális elhelyezkedése a vizsgálati eredményeket szintén a tradicionálisabb vagy a modernebb rajzolat irányába mozdíthatja el. Az eltérő mintázatok arra mutatnak rá, hogy a nemi szerepek, amelyek értéktelítettek, egy bonyolult konstellációban eltérő módokon formálódnak ki.

A család, amely elsődleges szocializációs színtérként definiálható, az értékátadásban is kulcsfontosságú szerepet játszik. A korai életkorokban rögzülő preferenciák a mintakövetés, az azonosulás, majd az interiorizáció révén alakulnak ki, s képeznek egy nehezen megváltoztatható alapot vagy viszonyrendszert. Annak a magyarázata azonban, hogy a család által közvetített és képviselt értékterek milyen mintákat mutatnak, igen összetett. Jelen írásunkban nem tudjuk a magyarázó tényezők széles palettáját bemutatni, csupán néhány elemre koncentrálunk majd. Az azonban biztos, hogy a családnak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, habituális jegyei, a szülők iskolai végzettsége és nevelési stílusa mind-mind befolyásoló erővel bírnak, de olyan sajátosságok is, mint például a családi szerepek, a döntéshozatal mechanizmusa vagy az autonómia kezelése is értéktelítettek. Bár a hatások minden bizonnyal erőteljesekek, az empirikus kutatások között a család befolyásoló erejével kapcsolatban relatíve kevés elemzést találunk. Ennek minden bizonnyal az is oka, hogy a kutatások során igen nehezen megragadható jelenségről van szó. Gecas és Seff (1990) három elsődleges metódust említ, amelyek során a szülők értékrendje hatni tud: egyrészt a foglalkozások és az osztály-hovatartozás ereje, másrészt a szülők egyetértése az értékek területén, illetve a szülői magatartás és a nevelési stílusok jegyei. És ha az átadás lefolyása nincs is pontosan feltárva, az eredmények egy része dokumentált, s arra utal, hogy a szülők értékpreferenciái nagymértékben fogják előre jelezni a gyermekekét (Lesthaeghe és Moors 2002). Bugán (1994) úgy véli, hogy a családon belüli értékátadás folyamata viszonylag egységes jelenség, s a szülők közötti distanciák viszonylag kicsik. Az azonban országonként eltérő lehet, hogy a gyermekek értékrendje melyik szülő irányába mozdul el inkább (más kutatások ezt a gyermek nemétől teszik függővé). A nevelési és a vezetési stílusok elemzése szintén kapcsolódik az értékek jelenségköréhez, hiszen az ezek ismertetésekor felmerülő fogalmak (kontrolláló, engedékeny, autoriter, demokratikus) olyan jelenségeket foglalnak magukba, mint például a Hofstede-féle hatalmi távolság jelensége, s olyan értékitemekhez kapcsolódhatnak, mint a kreativitás, az egyenlőség vagy a szabadság. S bár eddig a családon belüli értékátadás folyamatáról beszéltünk, látnunk kell, hogy bizonyos esetekben egy ezzel ellentétes jelenség is lejátszódhat: Hitlin és Piliavin (2004) Rohan és Zanna tanulmányát idézi, akik szerint az autoriter nevelési stílus vagy nagyon hasonló, vagy teljesen eltérő értékpreferenciák kialakulását segíti elő.

Az ide kapcsolódó vizsgálatok egy szála a gyermeknevelési értékekhez kapcsolódik, de felöleli a fegyelmezés, a büntetés, illetve a gyakorlatok területét is.

A területet az ötvenes évek óta vizsgálják javarészt Kohn kutatási eredményeire építve. Kohn a gyermeknevelési értékek során két ellenétes pólust különített el, ezek az autonómia és a konformitás voltak. Az előbbi kategória az önirányító, szabadabb döntési mezőben konstruálódó, belső kontroll által vezérelt viselkedésnek ad teret, míg az utóbbi a szabályok betartását, a jó magaviseletet és a tiszteletet részesíti előnyben. Mind Kohn, mind pedig a kutatásaira épülő vizsgálatok megerősítették, hogy ennek a két pólusnak rétegződésbeli beágyazottsága van, hiszen a középosztály az autonómia, míg a hierarchiában alsóbb pozíciókat elfoglaló rétegek a külső kontroll és a konformitás irányába igyekeznek terelni a gyermekeiket (Tudgé, Hogan, Snezhkova, Kulakova és Etz 2000).³¹ A gyermeknevelési elvek felmérésének alapját a szintén Kohn által kifejlesztett, 13 elemet tartalmazó itemsor képezi,³² amelyet azóta többen átvettek vagy átdolgoztak: egy esetben például a kijelentéseket a tajvani viszonyokhoz adaptálták. Erre azért volt szükség, mert az egyes itemek eltérő módon értelmezhetők a különböző kultúrkörökben (Yi, Chang és Chang 2004). Hasonló jelenséget az általános értékpreferenciák esetében is tapasztalhattunk. A kutatások megerősítették a magasabb szociokulturális státus eltérő gyermeknevelési értékeit és gyakorlatait. Tudgé és munkatársai (2000) egyesült államokbeli és oroszországi minták összevetésével mutatott ki hasonló rajzolatot, míg a már említett tajvani vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a magasabb iskolai végzettségű anyák esetében az a faktor, amely a kíváncsisághoz kapcsolódó nevelési értékeket tömöríti, nagyobb, míg a konformitás és az önfegyelem alacsonyabb értékeket kapott. A vizsgálat elméleti része olyan kutatásokat is idéz, amelyek a keleti társadalmak eltérő gyermeknevelési értékeinek létezését bizonyítja: ez nem meglepő, hiszen az általános preferenciák és az értékpreferenciák szorosan összefüggenek (Yi, Chang és Chang 2004). Aavik, Aavik és Körgeaar (2006) észtországi vizsgálatában a gyermeknevelési szokásokat az értékpreferenciákhoz illesztették, s a két szférát korrelációs elemzésnek vetették alá. A rajzolatok az eddigi elméleti keretekhez illeszkedő mintázatokat mutattak: a hedonizmus magas elfogadottsága például negatívan korrelált a határok állításával, míg a konzerválás értékei annak irányába mutattak.

A különböző szakmák értékvetületét egy későbbi fejezetben fogjuk bemutatni. A rétegek gondolkodási struktúrájának megközelítése során könnyen aszociálhatunk a Bourdieu-féle középosztálybeli mentalitás jegyeire, de a mobilitással összefüggésbe hozható gondolkodási struktúrák is képviselnek ilyen elemeket. Ezenkívül meg kell jegyeznünk, hogy ha nem is manifeszt módon, de van értékvetülete az underclass leírásának is. Az oktatási intézmények értékvilága

---

31 Korábban láthattuk, hogy az individuális értékpreferenciák a magasabb státusú rétegek esetében jellemzőbbek. Ehhez a jelenséghez tudjuk illeszteni a kollektív, konformista, valamint az autonómiára épülő gyermeknevelési elvek társadalmi beágyazottságát is.

32 A Kohn-féle teszt itemsorában az egyes kijelentések közül kell kiválasztani azokat, amelyeket a leginkább követendőnek vagy a legkevésbé követendőnek tartanak a megkérdezettek a gyermeknevelési gyakorlatuk során. Az itemek között olyan kijelentések szerepelnek, mint például jó magaviseletű legyen a gyermek, érdeklődő legyen, érdekelje, hogy miért és hogyan történnek a dolgok, jól tanuljon vagy dolgozzon keményen a sikerért (Chin-Chun, Chin-Fen és Ying-Hwa 2004).

a modernitás irányába gravitál: Hitlin és Piliavin (2004) például egy olyan kutatási eredményt ismertet, ahol az apák gondolkodásában a függetlenség itemének magas pozíciója a gyermekek iskolai karrierjével mutat szoros kapcsolatot. Mindez összefüggésbe hozható az értékek korábban ismertetett tradicionális vagy modern rajzolatával. Szabados (1995) vizsgálata során ez egyértelműen megragadható, hiszen az alacsony iskolai végzettség a gyermeknevelési elvek esetében az engedelmesség, a jó magaviselet, a vallásos hitre nevelés, a türelem és az udvariasság irányába hatnak, míg a diplomás szülők körében a fantázia, a vezetői készség, a határozottság, valamint az önmegevalósítás értékei kapnak magasabb pozíciót. A családi háttérrel összességében azt mondhatjuk, hogy egy nagy hatásfokkal működő értékátadási folyamatot eredményez, amelynek bizonyos elemei a kérdőíves kutatások során nehezen megragadhatók, miközben befolyásoló erejük minden bizonnyal alaposabb vizsgálatokat igényelne. Saját kutatásunkra reflektálva azt kell mondanunk, hogy bár hallgatói vizsgálatról beszélünk, amelynek a középosztálybeli és az értelmiségi gondolkodás jegyeit kellene felmutatnia, vélhetően attól részben eltérő elemeket fogunk találni, hiszen a Debreceni Egyetem beiskolázási bázisa relatíve hátrányos helyzetűnek tekinthető (Pusztai 2011): igen magas százalékban leendő, elsőgenerációs értelmiségi vagy kisebb településekről érkező diákok érkeznek az egyetemre.

A vallás és a vallásosság értékrendszereket befolyásoló erejéhez két irányból közelíthetünk: egyrészt a felekezeti megoszlás alapján, illetve a vallásosság fogalmának segítségével. Kutatásunk régiójában a református, a katolikus, a görög katolikus, illetve a felekezeten kívüli kategóriák vizsgálata tekinthető relevánsnak. Ennek elméleti alapjait egy korábbi tanulmányunkban már alaposabban körbejártuk (Bocsi és Tornyi 2012). A keleti kereszténységgel kapcsolatban Buss (2010) úgy véli, hogy az nem képezi-képezheti a kulturális talaját az individualizmusnak, hiszen itt az egyén-közösség viszony sajátos jegyekkel bír, amelyet az ortodox kultúrkörrel foglalkozó szakirodalom az „integral personality” fogalommal jelöl. A felekezeten kívüli lét, amelynek százalékos aránya az *Ifjúság-vizsgálatok* alapján a fiatal kohorszokban emelkedik, minden bizonnyal az individualizmus jegyeit fogja magán viselni. A felekezeti hovatartozás hatásánál erősebb alakító erővel bírhat a vallásosság típusának kategóriája. Hitlin és Piliavin (2004) azt valószínűsítette, hogy az egyházas vallásosság a felekezetektől függetlenül javarészt egy irányba mozdítja az értékpreferenciákat, s mi is hasonló eredményre jutottunk egy, a Debreceni Egyetemet érintő vizsgálatban (Bocsi és Tornyi 2012). Az értékpreferenciákat az egyházas vallásosság a közösségi jegyek, a jóindulat, a konformitás és a tradíciók irányába mozdítja.

Alfejezetünkben azokat a befolyásoló tényezőket igyekeztünk eszünkbe juttatni, amelyeknek a segítségével a hallgatói mintánk preferenciáit minden bizonnyal jobban meg tudjuk érteni, és a sajátosságokat nagyobb hatásfokkal tudjuk megmagyarázni. Az életkor, a nem, a szülők végzettsége, illetve a vallásosság mutatóit ugyanis a magyarázó változók között is szerepeltetjük.

3.3. KITEKINTÉS A NEMZETKÖZI ÉS AZ EURÓPAI TRENDEKRE

Fejezetünkben nem nyílik lehetőségünk aprólékosan feltárni a nemzetközi trendeket s az értékpreferenciák eltéréseit, azonban nagyvonalakban szeretnénk bemutatni a főbb törésvonalakat, és megmutatni az utóbbi évtizedek változásainak irányait. Nemzetközi kitekintésünk fókuszpontját az európai értékterek képezik, hiszen saját vizsgálatunk ennek egy speciális szeletét érinti. Az áttekintés leginkább Inglehart és Hofstede kutatási eredményeit, valamint a WVS és az EVS idevágó pontjait tartalmazza a teljesség igénye nélkül.

A nemzetközi összehasonlító kutatások módszertani ismérveiről, illetve annak a kultúrakutatások szemszögéből tapasztalható jelentőségéről már esett szó, a kirajzolódó eredmények azonban még nem kerültek ismertetésre. Előzetesen azonban két lényeges pontot még körbe kell járnunk. Egyrészt látni kell azt, hogy bár a vizsgálatok leginkább a különbségeket hangsúlyozzák, az egyes országok értékpreferenciáinak rajzolatai sok esetben egybevágnak. Schwartz és Sagiv (1995) például egy pánkulturális mintázatról ír, amelynek lényeges eleme, hogy a jóindulat található a legtöbb esetben az első pozíciók egyikében, míg a hatalom az itemek sorának csupán a legutolsó szegmensében helyezkedik el. A szerzők az elemzésük eredményeképpen leszögezik, hogy a megvizsgált 56 nemzet majdnem felében hasonló rajzolat található. Keller (2008b) az EVS második hullámának adatait elemezve szinte általános, minden európai országban megragadható faktorokat identifikaált, ezek a tradicionális és a modern, illetve az értékmotivált és a teljesítménymotivált faktorok voltak.³³ Az eredmények azt mutatják, hogy Európában a modern és az értékmotivált faktorok a dominánsak, ugyanakkor az Unió régi és új tagországai között törésvonal húzódik, hiszen a régebbi tagok értékrendje a modern és a teljesítménymotivált irányba mozdul, míg az újonnan csatlakozottak értékpreferenciáira a tradicionális és az értékmotivált elemek lesznek jellemzőek. Hitlin és Piliavin (2004) Hofstedét idézi, mikor azt hangsúlyozzák, hogy léteznek közös irányba mutató rajzolatok: a csoporton belüli függetlenség például az egyenlőséggel és a jogok hangsúlyozásával jár együtt, míg a csoporton belüli erős betagozódás a javak hierarchikus elosztásával, illetve a kötelezettségek hangsúlyozásával párosul. Ezekben az eredményekben végigfutva kijelenthetjük, hogy az értékek elrendeződésének többékevésbé adott egy általános, azonos irányokba mutató rajzolata, még akkor is, ha a vizsgálatok leginkább a különbségeket emelik ki. A Schwartz-féle modell, amely a motivációs típusok ellentétes vagy szomszédos pozícióit is magába foglalja, szintén ezeket az elképzeléseket erősíti meg bennünk. Fontos látni azt is, hogy az egyes nemzetek közötti kulturális különbségeket számos más dimenzióban

---

33 A második faktort Szlovákia kivételével minden vizsgált országban ki lehetett mutatni. A tradicionális faktor az egyetemesség, a jótékonyosság, az alkalmazkodás, a hagyomány és a biztonság itemeire, míg a modern az önállóság, a hedonizmus, a teljesítmény és az anyagi jólét értékeire épül. Az értékmotivált faktor hangsúlyos elemei az egyetemesség, a jótékonyosság, az önállóság és a hedonizmus, míg a teljesítménymotivált faktorhoz az alkalmazkodás, a biztonság, az anyagi jólét vagy a hagyomány kapcsolódik.

is érezhetjük és mérhetjük; ezek összessége a bevett értéktesztek eszközével minden bizonnyal nem ragadható meg.

A másik fontos összefüggés, amit a rajzolatok felvázolása előtt látnunk kell, az az értékek változásának környezeti feltételeivel kapcsolatos. Mivel az értékek a társadalommal, a gazdasággal és más alrendszerekkel összefüggésben állnak, s egymást kölcsönösen is tudják alakítani, ezért a külső tényezők változásai – legyen az gazdasági recesszió vagy diktatórikus politikai rendszer – az értékpreferenciákban változásokat okoznak. Ilyen esetekben a különbségek mérhetőkké válnak (az eredetük azonban nem a kulturális különbségekből eredeztethető, bár idővel minden bizonnyal a distanciák önmaguk is kulturális tényezőkké válhatnak), miközben a környezet visszarendeződése az értékek területének visszarendeződését is eredményezheti. Schwartz és Bardi (1997) az értékpreferenciák kialakulását egy adaptív rendszerként értelmezi, ahol az itemek hozzáigazodnak a szociális vagy a politikai körülményekhez, s deprivációt is kompenzálhatnak. A makroszintű elemzések, amelyek a különbségekre rámutatnak ugyan, de az adaptációs mechanizmusok kiváltó okait nem vizsgálják, nem tekinthetők elegendőnek. Ha az itt leírtakat végiggondoljuk, akkor egyrészt a longitudinális elemzések fontosságát húzhatjuk alá, másrészt pedig az olyan vizsgálódások meglétét, amelyeket mélyebb, a preferenciákat is alakító tényezők feltérképezése is kísér.

Inglehart és Baker (2000) a WVS eredményeinek modellezése során arra törekedett, hogy a kutatásba bekerült országokat a vallott értékek alapján egymáshoz viszonyítva elhelyezze. Mivel két faktort azonosítottak, így a kutatásba bekerült 65 ország pozícióját egy kétdimenziós térben ábrázolták. Az első faktor tradicionális „végét” a vallás, a hatalom, a magas nemzeti büszkeség, vagy az abortusz és a válás elítélése jellemezte, míg a másik oldalt ezek ellentettje (az így kirajzolódó dimenzió a tradicionális-szekuláris nevet kapta). A másik faktor két végpontját a túlélő és az önkifejező értékek alakították, s ennek rajzolata az indusztriális-posztindusztriális gazdasági struktúrához illeszkedett. Az önkifejező tengely olyan kijelentések és értékek preferálását jelentette, mint például a más csoportokkal szembeni tolerancia, a külső kényszer el nem fogadása, az igény a döntéshozatalban való részvételre, vagy például az a cél, hogy a gyermekeket elfogadásra neveljék. Az egyes országokat a szerzők nagyobb csoportokba is igyekeztek besorolni, s a csoport-hovatartozás több tényezőn alapul. Egyrészt szerepet kaptak benne a világvallások: Európában a három nagy vallási csoport a túlélő és az önkifejező tengely különböző szakaszaira pozicionálja az országokat.³⁴ Másrészt használtak földrajzi és politikatörténeti kategóriákat, illetve elkülönítették az angolszász országok csoportját: mindez a környezeti adottságok és struktúrák befolyásoló erejére utal. A modell gyakorlatilag megcáfolja a „Keret” és a „Nyugat” klasszikus szembenállásának téziséét, hiszen a konfucionista országokat az európaiak közé ékeli be. Fontos látni azt is, hogy a kereszténység

34 A WVS kutatási eredményei kapcsán utalnánk vissza a protestáns vallások értékjellegzetességeire. Az elméletek nem egyeznek meg az empirikus eredményekkel: például a munkaközpontú nevelés a faktor túlélő végpontjának sajátossága volt, miközben a protestáns országok annak másik végpontján helyezkedtek el.

különböző típusai között a tradicionális-szekuláris tengelyen kevesebb, míg a túlélő-önkifejező tengelyen komolyabb eltéréseket fogunk látni. Magyarország pozíciója igen érdekes, hiszen hazánkat a katolikus országok „nyúlványaként” szinte az ortodox nemzetek között találjuk. Az Inglehart és Baker által használt kétdimenziós térben a protestáns és az angolszász országok az önkifejezés pólusán találhatóak, ugyanakkor az angolszász területek profilja jóval tradicionálisabbnak mutatkozik.

Inglehart (2008) egy másik tanulmányában a materialista-posztmaterialista tengelyt elemezte, s a posztmaterialista gondolkodás alapköveinek – mint azt korábban már láttuk – a szabadságot, a toleranciát és az aktívabb a politikai részvételt nevezte meg. Az ezredfordulón a leginkább posztmaterialista értékekkel Svédország, Ausztria, Kanada és az Egyesült Államok bírtak, míg a másik póluson Azerbajdzsán, Pakisztán és Bulgária volt megtalálható. Magyarország a tengely materialista végén helyezkedett el (olyan országok mutattak posztmaterialistább rajzolatot, mint például Irak, Irán, Tanzánia vagy Kína). A tengelyt Inglehart az egy főre jutó GNP adatokkal is összefüggésbe hozta, s bár az alapvető rajzolat azt mutatta, hogy a magasabb GNP inkább járt posztmaterialista beállítottsággal, a kapcsolat nem volt egészen egyértelmű: Japán és Irak tengelyen mutatott pozíciója például szinte azonos volt, míg a gazdasági mutatóik között komoly különbségek húzódtak.

Hofstede először 1980-ban publikált összehasonlító kutatásának során négy dimenziót használt az egyes országok pozicionálására. A hatalmi távköz indexe a családon és oktatáson belüli, illetve az államhoz fűződő hierarchiákkal volt megmagyarázható, s a kirajzolódó mintázatok a gazdasággal, vallással és a földrajzi helyzettel is összefüggést mutattak. A magasabb hatalmi index az újlatin nyelvű országokat, a keleti keresztény és a katolikus országokat jellemezte inkább. Az individualizmus és a kollektívizmus dimenziójában az egyik póluson az angolszász és a protestáns európai országok voltak megtalálhatóak, míg a közösségi beállítottság leginkább Guatemalát, Panamát és Magyarországot jellemezte. A maszkulin és feminin jegyek megkülönböztetése során férfias értékeknek a magabiztosságot és a versenyszellemet, míg nőies pólusnak a kapcsolatokra fókuszálást, a környezettel való törődést és ezek munkahelyi dimenzióit tekintették. A vizsgálatok alapján erősen maszkulin kategóriába került Japán, Ausztria vagy Szlovákia, míg feminin jegyekkel voltak jellemezhetőek az európai protestáns országok és Magyarország. Az utolsó dimenziót a bizonytalanságtűrés jelentette, amely például a munkahelyeken a normakövetéssel vagy a stressz tűréssel fonódott össze. Itt a legalacsonyabb értékek a dél-európai, illetve az újlatin országokat jellemezték (Hofstede és Hofstede 2008).

Schwartz (1999) az egyes országok értékpreferenciáinak összevetésekor úgy vélte, hogy azok három dimenzió mentén hasonlíthatók össze. Az egyén és a csoport közötti kapcsolat a konzervatívizmust és az autonómia két fajtáját fogja közre: az intellektuális autonómia a függetlenség és a szabadság itemeivel jellemezhető, míg az affektív autonómia leginkább a hedonizmus értékeivel. A második dimenzió két végpontját a hierarchia és az egalitáriánus gondolkodás, míg

a harmadik tengely pólusait a természeti környezethez való viszony két szélső módja, az uralom és a harmónia képezi. Az így kirajzolódó mezők kétdimenziós terét a Függelék első ábrája ismerteti. A modellben a közeli pozíciók egymáshoz közel álló értékmezőket jelölnek. Ezután 49 ország oktatási intézményein alapuló mintáját vetítette ki erre a struktúrára, és pozicionálta azon az egyes nemzeteket. A modell szintén tartalmazza az egyes kultúrköröket (Nyugat-Európa, angolszász országok, Távol-Kelet, Kelet-Európa, Latin-Amerika, az iszlám országok). Az affektív autonómia és a környezetre irányuló uralom értékei az angolszász országokban magasabbak, míg Nyugat-Európában az intellektuális autonómia és az egalitarianizmus domináns. A távol-keleti és az iszlám országok a hierarchia és a konzervativizmus pólusaihoz illeszkednek, míg Kelet-Európa a harmónia mezőjében található. Kijelenthetjük, hogy az egyes kultúrkörök egymáshoz viszonyított pozíciója a Schwartz-által használt dimenziók segítségével más rajzolatot mutat – jelen esetben például sokkal erőteljesebben rajzolódik ki a klasszikus Kelet-Nyugat ellentétpár.

Az előbb felsorolt keresztmetszeti jellegű kutatási eredmények egyrészt rámutatnak az értékpreferenciák komplex mögöttes tartalmára, hiszen láthattuk, hogy a gazdasági pozíció, a politikai berendezkedés, a vallás vagy éppen a földrajzi helyzet is képes alakítani az egyes országok helyzetét. Másrészt kijelenthetjük, hogy mind Európa, mind pedig más kontinensek értékterei is megosztottak: a nyugati kultúrkörön szinte minden esetben elválnak egymástól az angolszász országok és nyugat-európai nemzetek, míg az Inglehart-féle modell Ázsia törésvonalait szemlélteti látványosabban.

Elemzésünk további szakaszában azokra a változásokra koncentrálunk, amelyeknek segítségével a saját empirikus kutatásunk során kapott eredményeket a későbbiekben értelmezni tudjuk. Egyrészt kitérünk a WVS segítségével kimutatható elmozdulásokra, illetve az EVS adatsorainak longitudinális összehasonlítását is röviden érintjük. Inglehart (2008) az 1970 és 2006 közötti WVS eredményeket elemezve jutott arra a következtetésre, hogy bár a komoly eltéréseket találunk a különböző országok között, a posztmaterializmus felé történő elmozdulás konstataálható. Bár bizonyos országok kapcsán még erős materiális beállítottságot találtak (például Kína, India), azonban a gazdaság strukturális változásainak a hatására valószínűleg előbb-utóbb itt is megragadhatókká válnak az elmozdulás jelei. Korábban írtunk arról, hogy azok az érték kategóriák, amelyeket sokszor ellentétpárként kezelnek (például a kollektívizmus és az individualizmus jelensége), nem biztos, hogy egymást kizáró pólusok. Minden bizonnyal így van ez a posztmaterializmus esetében is: egyrészt Inglehart is megjegyzi, hogy a változások nem járnak együtt minden alkalommal a materialista gondolkodás eltűnésével (arra is utaltunk a korábbiakban, hogy az egyes országok értékstruktúrái nem egységesek, s az eltérő sajátosságok a rétegződés dimenzióival fonódnak össze), másrészt pedig nem egy lineáris vonalú és kiszámítható pályával bíró elmozdulásról beszélünk.

A tradicionális-szekuláris, illetve a túlélő-önkifejező dimenziók segítségével is elemezhetjük az elmúlt évtizedek elmozdulásait. Itt azt kell látnunk, hogy a szekuláris tengely a modernizáció folyamatába beágyazott, s annak forgató-

könyve valamilyen módon előhívja az ahhoz kapcsolódó momentumokat, még ha a megjelenési formák nem is tekinthetők univerzálisnak. Az önkifejezés dimenziója szintén hangsúlyosabbá válik, de egységes forgatókönyvről itt sem beszélhetünk. Az egyes országok preferenciáinak rajzolata ugyanis gazdasági, politikai és egyéb dimenziók függvényében formálódik ki, a konstellációk pedig annyira egyediek, hogy a változások természetszerűen nem mutathatnak minden esetben azonos irányba. A szerzők az eltérő mintázatokat látva arra a következtetésre jutottak, hogy a „McWorld” uniformizált világa inkább illúzióknak és elméleti fejtegetésnek minősül, mint reális lehetőségnek (Inglehart és Baker 2000). Az elmúlt évtizedek lényeges változásának irányai inkább az önkifejező értékek felé mutatnak, s különösen igaz ez az európai protestáns országokra, az angolszász nemzetek nagy részére, valamint a dél-európai országokra. Jelentős elmozdulást konstatálhatunk a modell alapján több, más kulturális zónában lévő ország esetében (Törökország, Mexikó vagy Japán). Európa keleti felében, illetve a Baltikumban a változások azonban már nem egységesek, sőt, bizonyos területek jelentősen mozdultak el a túlélő pólus irányába (Litvánia, Oroszország, Belorusszia). A tradicionális-szekuláris tengelyen található pozíciók között kevesebb azonos rajzolatot találunk, bár az tény, hogy az európai protestáns országok inkább az utóbbi irányába haladtak. A WVS adatai alapján jelentős elmozdulást produkált még ezen a tengelyen Lengyelország is – szintén a szekuláris értékek irányába. A rajzolatok Kelet-Európában és Ázsiában nagyobb variációt mutatnak, némely esetben jelentős tradicionális váltással (Bulgária, Kína vagy Oroszország). Fontos látni, hogy a két tengely közötti elmozdulások nem feltétlenül illeszkednek egymáshoz – az Egyesült Államok esetében például az önkifejező értékek markánsabbá váltak, mindez azonban erőteljesebb szekuláris jegyek nélkül történt. Itt kell visszautalnunk Keller (2008b) európai értékrendeket feltáró elemzésére, hiszen a WVS adatai alapján is láthatjuk, hogy a kontinens különböző régiói között markáns eltérések húzódnak, s a keleti és balti területek gondolkodási struktúrái más pozíciókból kiindulva más elmozdulásokat produkálnak.

Az EVS adatsorait is több szempontból elemezték – jelen írásunkban röviden a családi és a vallásos értékek trendjeit mutatjuk be. Scott és Braun (2006) kilenc európai országban két lehetséges scenáriót különböztetett meg a familiáris értékek kapcsán, amelyeket „konvergencia az individualizmusban”, illetve a „divergencia a tradicionalizmusban” névvel illetett. Az előző a tradicionális itemek fontosságának csökkenését egy egyre tarkábbá váló családszerkezeti környezetben konstatálta, míg a másik forgatókönyv az individuális értékek előrelépését, és a relatíve stabil családi minták együttjárását jelenti. Az országok rajzolatai azonban eltérők, bár a generációk közötti distanciák esetében a családi értékek gyengülése valamelyest megragadható. A családi kötelek erőssége erős intragenerációs transzfereket és a költségek megosztását vonja maga után, s relatíve szigorúban szabályozza a generációk egymás iránti kötelezettségeit és a segítségnyújtások irányait. A család ilyen értelemben véve gazdasági közösségként értelmezhető. Lucifora és Meurs (2012) Európán belül a mediterráneumot erős családi értékekkel, míg az északi és angolszász országokat gyengébb

rátákkal jellemzi. Egy általuk idézett kutatási eredmény, amely a WVS adataira támaszkodik, azt mutatja, hogy a szociális ellátó rendszer kiterjedtsége a gyenge családi értékek meglétével korrelál. Ugyanakkor kérdés, hogy az intézményrendszert a meglévő kulturális sajátosságok hívták-e életre ilyen formában, vagy a szolgáltatások kiépülése járult-e hozzá az itemek erodálódásához.

Halman és Petterson (2006) a vallásos értékek kapcsán azt jegyzi meg, hogy a vallási pluralizmus negatívan korrelál a vallásosság átlagaival és a templomba járás mutatóival. A legvallásosabb európai országok közé az EVS kutatásai alapján Írország és Olaszország került, míg a másik póluson Hollandia, Franciaország, Dánia és Svédország található. S bár a templomba járók és a felekezeti tagok aránya összességében csökkenő tendenciát mutat, a szerzők az utóbbi húsz évben markáns elmozdulást a szekularizáció irányába nem tapasztaltak. A vallási értékek fontossága ugyanakkor az egyes életkori kohorszokban eltérő, s az idősebbek esetében magasabb skálaértékek tapasztalhatók.

Összességében a nemzetközi adatokat áttekintve azt mondhatjuk, hogy az elmozdulások bizonyos irányai dokumentálhatók (például a posztmaterializmus vagy az önkifejezés értékeinek előtérbe kerülése), ugyanakkor egyes országok között komoly különbségek, sok esetben pedig ellentétes irányok figyelhetők meg. Egységes forráskönyvekkel tehát az értékpreferenciák változásaival kapcsolatban nem rendelkezünk, s különösen igaz ez a kijelentés Európa keleti felére, ahol az egyes országok sajátos (gyakran a nyugat-európai mintákkal ellentétes) elmozdulásokat produkálnak.

3.4. ÉRTÉKPREFERENCIÁK MAGYARORSZÁGON

Alfejezetünk célja, hogy áttekintsük a magyar értékutatások eredményeit. Ehhez elsősorban a preferenciákat magyarázó tényezőket kell röviden felvázolnunk, majd a rendszerváltás előtti és az utáni vizsgálatok összegzése következik. A hazai viszonyok megértéséhez hozzátartoznak az ország félperiférikus jellegének (Szűcs 1983) következményei, valamint a modernizáció megkésett voltának hozadékai (Wallerstein 1983). Láthattuk, hogy a gazdasági alapok és az életszínvonal hiányosságai befolyásolják a materiális gondolkodást, különösen abban az esetben, ha a közösségi beágyazottságot, amely a periférikus pozícióban lévő országokra sokkal inkább jellemző, az iparosodás szétszakítja. Az individualizáció és a praktikus gondolkodás jegyeit fedezhetjük fel a XIX. század végi demográfiai trendekben is, amelyek a gyermekszámok drasztikus csökkenését és az egykézést eredményezték. Ugyanakkor ezt a jelenséget egy olyan társadalmi rétegben, a parasztság körében figyelhetjük meg, amely eltér a nyugati mintáktól (ott a termékenység csökkenésének fő bázisát a középosztály adta). Összességében mindez egy olyan gondolkodást eredményezett, amelynek nyomait napjaink falusi társadalmában is tökéletesen megtalálhatjuk, tehát a közösségi és a felhalmozó, pragmatikus értékeknek egyfajta keveredését, amely a saját identitásának megerősítéshez a külvilág visszacsatolását is fokozottan igényli (mintegy a kollektív jegyek továbbéléséért). Az értékvilágok ugyanakkor a nagyobb

társadalmi távolságok miatt jelentősen széttöredezettek voltak. Az átalakulás folyamatát a társadalom egy másik rétegére fókuszálva kiolvashatjuk például a Lengyel (1989)-féle generációs elméletből is (ahol a nagypolgárság „örökös”, harmadik generációja elfordul a kapitalizmus generálta gondolkodási struktúráktól, és már-már az Inglehartot idéző önkifejező értékekkel lesz jellemezhető), de látens módon Láng (1986) visszaemlékezéseiben is ott találjuk. Az individualizáció és a közösségi szálak felbomlása, ha eltérő módokon is, valószínűleg a modernizáció hatására minden esetben megtörténik.

A kommunista ideológiának, amelyet Heller és Fehér (1993) a kollektívizmus visszaesapásának tart a modernizáció ingamozgásában, vitatott a hatása a magyar értékstruktúrára. Az bizonyos, hogy a kialakuló individualista gondolkodáshoz viszonyítva idegen, nem kompatibilis jegyeket viselt magán a rendszer ideológiája. Talán nem véletlen, hogy a szocialista berendezkedés legnagyobb támogatottsága azokban az időkben volt megragadható, amelyekben az előbb felvázolt korlátozott individuális és felhalmozó jegyeket felvállalta és engedte, tehát a hatvanas évek végétől, s a feléje irányuló bizalom is akkor fog megrendülni, amikor a családok gyarapodása már egyre kevésbé lesz megvalósítható. Kérdés az is, hogy a kialakuló rendszer ideológiája milyen mértékben illeszkedett a századfordulón már megfogható, szocialista alapokon álló munkásértékrendhez.³⁵ Az értékpreferenciákra ugyanakkor a szocialista rendszer kétségkívül hatást gyakorolt. Kérdés azonban, hogy milyen itemek esetében és milyen mechanizmusokon keresztül tudjuk megragadni ezt a jelenséget. Füstös és Szakolczai (1999) a kommunista ideológia hatásának két lehetséges csoportját különíti el, egyrészt a direkt, orwelli mechanizmusokat, amelyek Magyarországon nem működtek, illetve egy indirekt rendszert, amelynek azonban a mentalitásban, a magatartásban és az intézményekhez fűződő értékekben a mai napig megragadhatók a nyomai. Itt kell megemlítenünk az államhoz fűződő távolságtartó viszonyt, amely ugyanakkor bizonyos támogatási formák igényét magába foglalja, illetve az állampolgári lét passzív megvalósulását, és a „kerülőtutakhoz” kapcsolódó pozitív, de legalábbis nem elítélő viszonyulást, ha annak végpontján az egyéni felhalmozás célja áll. Az idevágó szakirodalom a rendszerváltás előtt a magyar állampolgári szocializációban a konformitás jegyeit, a második nyilvánosság kiépülését és az autoriter hagyományokat tartja mérvadónak (Szabó és Falus 2000, Sólyom 2011). A nyilvánóságtól való elfordulást Beluszky (2000) szerint a magyar társadalom a fogyasztói értékek felé fordulással kompenzálta. A fogyasztás jegyeinek

---

35 Beluszky (2000: 142) a pártállami rendszer ideológiájával kapcsolatban így ír: „ennek az értékrendnek az eredeti formája és a később megvalósult „szocializmus” elmélete és mindennapos gyakorlata között ugyanakkor igen nagy az eltérés. A pártállami diktatúra az eredeti munkásmozgalmi-szocialista eszmerendszer egyetlen elemét helyezte a középpontba és tette legfőbb értéké, olyan céllá, melynek minden más alárendelendő: a vagyoni egyenlőség, a magántulajdon hiányának eszméjét. A személyiség mind teljesebb kibontakoztatásának, az egyén méltóságának, értékének és szabadságának eszméit, melyek eredetileg nagy jelentőséggel bírtak ebben az értékrendben, a pártállam eleinte csak szavakban képviselte (miközben a szavakkal tökéletesen ellentétben álló gyakorlatot valósított meg az élet minden területén), később már úgy se.”

fontosságát tökéletesen leképezte a szocialista éra lakáskultúrájának tárgyfelhalmozó jellege is (Kapitány és Kapitány 2000). A magyar társadalom egyenlőséghez való pozitív viszonyában, amelyet a rendszerváltozás utáni érték kutatások is megerősítenek, ugyanakkor a szocialista rendszer hatásai olvashatók ki, s ezek az évtizedek a nemzeti identitáshoz kötődő értéktartalmakban is jelentős elmozdulást eredményeztek.

A rendszerváltozás utáni évek gazdasági recessziója a társadalom értékpreferenciájába nehezen volt beilleszthető (például az életszínvonal csökkenése, az egyéni felelősség és hozzájárulás növekedése vagy a társadalmi távolságok növekedése), s mindez frusztrációt és az adott politikai rendszerrel szembeni elégedetlenséget alakított ki. A szolgáltatások és az áruk piacának bővülése ugyanakkor szépen illeszkedett a felhalmozás logikájába, azonban az életszínvonal romlása mindezen javakat nem tette elérhetővé a szélesebb társadalmi rétegek számára. Bizonyos javak fogyasztását mindez erőteljesen mozdította el a státuszszimbólumok területére, ami a mindennapokban azok látványos használatát eredményezte (ez illeszkedik az előbb említett külső visszaigazolások fontosságához). A piacgazdaság más elemei azonban sokkal kevésbé voltak kompatibilisek a gondolkodási struktúrákkal. Csepeli és Örkény (1991) a domináns ideológiákhoz való sajátos viszonyt „Janus-arc szindrómának” nevezi, s a régió szintjén értelmezi: szerinte a kelet-európaiak szocializmust akarnak kommunizmus nélkül, és ezzel egy időben kapitalizmust kockázat nélkül. S látnunk kell azt is, hogy bizonyos területeken az egyéni szabadságok hiába növekedtek meg a rendszerváltás után, ha ezek igénybevételét, az azokkal való kalkulációt és használatukat az államszocializmus hatásai, valamint a korábbi, félperifériás és erősen rétegzett társadalmi struktúrák utóhatásai blokkolják, vagy nem engedik kibontakozni annak teljességében (például az alulról jövő kezdeményezések, az egyéni építkezések vagy az innovációk területén). Azok az elképzelések, amelyek értékválságként, értékvákuumként jellemzik az utóbbi két és fél évtized gondolkodási struktúráit, minden bizonnyal ezeken az alapokon nyugszanak.

Magyarországon 1973-tól kísérleti jelleggel végeztek értékszociológiai kutatásokat, s az első komolyabb felmérést 1977-ben engedte a politikai hatalom (Beluszky 2000). Mindezen nem szabad csodálkoznunk, hiszen az ilyen jellegű kutatások eredményei a társadalom gondolkodásának olyan elemeire is rámutathattak (pl. individualizmus), amelyek a hivatalos ideológiával erőteljesen szemben álltak. A hazai értékszociológiai kutatások elsősorban a Rokeach-tesztet használták fel, ugyanakkor más, egyedi technikák kifejlesztésére is láthatunk példákat. Az elemzések rámutattak arra, hogy a magyar társadalom értékvilága rétegzett, s abban a dualizmus vagy a Horthy-kor elemei éppen úgy megtalálhatóak voltak, mint a szocialista ideológia hatása; miközben ez utóbbi értékhalmozás korán szétvált vagy erodálódott.

Hankiss (1983) a 1960-70-es éveket elemezve jutott arra következtetésre, hogy a hivatalosan propagált értékrend és a mindennapi gyakorlat között jelentős szakadék tátong. A kialakuló, hiátusokkal tűzdelt állapotban az értékátadó intézmények válságával szembesülhetünk, amely bizonyos esetekben értéktaga-

dással, illetve az azokhoz fűződő cinikus viszonyral egészülnek ki. A szocializmus utolsó két évtizedében a szerző négy nagy értékrendet ír le, ezek a hagyományos keresztény, a puritán felhalmozó, a fogyasztói-hedonista, illetve a XIX–XX. századi szocialista munkásmozgalmi értékrend. Az első típus kapcsán azonban ki kell térni a rendszer vallásellenes beállítottságára, amely a szekularizáció folyamatát nagymértékben mozdította előre, s ennek az értékternek a hatását össztársadalmi szinten minden bizonnyal csökkentette. Ezzel kapcsolatban idézhetjük Beluszkyt (2000), aki azonban amellet érvel, hogy a szocialista éra ilyen mérvű vallástalanodása nem történhetett meg előzmények nélkül, ehhez mindenképpen kellett az előző rendszerben megfigyelhető kiüresedést, a társadalom nagy többségétől való eltávolodást felmutató jegek. A szocialista értékrendet Hankiss (1983) ugyanakkor már a hatvanas években is töredezettnek látta, s úgy vélte, hogy elválik egymástól az egyenlőség és a biztonság területe, s annak bizonyos elemei sem jellemzik eléggé a társadalmat (például az autonómia, a közösségi értékek fontossága).

Kapitány és Kapitány (1983) szintén négy értékrendszer segítségével modellezték a kései Kádár-rendszer magyar közgondolkodását. Ezek a szokás- és hagyományörző, a polgári individualista, az utópista-anarchisztikus, illetve a bürokratikus értékrendek voltak. Míg az első kategória a falvak zárt világához illeszkedik, s szoros normakövetést és konformitást vár el az egyéntől, a második az egyediség, a különlegesség és a tehetség fontosságát tartja szem előtt. A harmadik csoport az anarchizmushoz igazodó ideológiai elemeken túl a munka elutasításával és elkülönüléssel jellemezhető, az utolsó kategória pedig a mindenkori államapparátushoz kapcsolódik, s társadalmi elidegenedéssel társul. (A szerzők szerint az ötödik, szocialista-kommunista értékrendszer ekkor, tehát a nyolcvanas években is csak formálódott.) Ha végigtekintünk ezeken a típusokon, először is kijelenthetjük, hogy azok magukon viselik olyan társadalmi rétegek és csoportok ujjlenyomatát, amelyek komoly mértékben ütköztek a szocialista ideológiával (birtokos parasztság, polgári középosztály), vagy pedig olyan sajátosságokkal bírtak, amelyek szintén nem voltak azzal összeegyeztethetők (munka elutasítása, társadalmi kiilleszkedés, elidegenedés). Az itt felsorolt két tipológia tehát rámutat arra, hogy egységesen, mindent átfogóan a hivatalos ideológia nem tudott meggyökeresedni a magyar társadalomban, ugyanakkor bizonyos elemei minden bizonnyal hatást gyakoroltak arra.

Füstös és Szakolezai (1999) a Rokeach-teszt segítségével elemezte a magyar társadalom értékpreferenciáit (a vizsgálatok 1977–78-ban, illetve a 1982-ben zajlottak), s a kapott eredményeket az Egyesült Államok adataival hasonlították össze. Ennek során a klasszikus szocialista (emberi önérzet, munka), illetve a hivatalos szocialista (egyenlőség, szabadság, béke) itemeket Magyarországon nagyobb mértékben lehetett kimutatni, s szintén jellemzőbb volt az intellektuális értékek, illetve a privát szférához, illetve a mikroközösségekhez kapcsolódó tartalmak támogatása is. A privát szféra felértékelődése a hivatalos értékrenddel szemben jelenik meg, hiszen inkább a „menekülési útvonalat” jelentette az állampolgárok számára. Komoly eltérés mutatkozott az üdvözülés célértékének

esetében, amely nálunk az utolsó helyre szorult a szekularizáció markáns jelenlétére utalva. A pragmatikus értékek (hatékony, törekvő) ugyanakkor az amerikai mintában magasabb pozíciót értek el az itemek rangsorolásakor. Láthattuk, hogy ez utóbbi értékesoport a modernizáció folyamatában alapvető szerepet játszik, s erőteljesen kapcsolódik a gazdasági rendszer sajátosságaihoz.

Összességében fontos látnunk azt, hogy azok az elemek, amelyek segítségével a késő Kádár-kor magyar társadalmának értékpreferenciái leírhatók, több esetben éppen hogy több esetben szembemennek a szocialista ideológia alapelveivel. Ilyenek például az individualista, kisközösségre fókuszáló jegyek, vagy éppen a hedonizmus közép-kelet-európai változata, amely ráadásul éppen azokat a rétegeket jellemezte, amelyeknek a szocialista ideológiát a leginkább kellett volna képviselniük. Dokumentálhatjuk majd a közösségi értékektől való elfordulást is. Az egyes értékesoportok magukon viselik azoknak a társadalmi csoportoknak a jegyeit is, amelyekkel szemben a szocialista társadalom identifikálta magát. Az értékesoportok egymás mellett élése a társadalom rétegzettségére, s a rétegek egymástól való távolságára utal.

A rendszerváltozás utáni évtizedekben Magyarország értékstruktúrája átalakult. A Füstös és Szakolezai-féle (1999), Rokeach-tesztre épülő vizsgálatok alapján a klasszikus szocialista értékek (munka, önérték, béke, haza biztonsága, egyenlőség) fontosságának csökkenését konstatálták, amelyet a mikroközösségek töretlen pozíciója, illetve a materialista-hedonista értékek további erősödése egészített ki. A rendszerváltással az egyházak helyzete és a vallásosság megítélése jelentősen megváltozott, ugyanakkor mindez az „üdvözülés” célértékének helyzetében nem mutatkozott meg, hiszen továbbra is tizennyolcadiknak rangsorolták a tizennyolc célérték közül. Ezek a változások egyrészt az ideológiai környezet, másrészt a gazdasági struktúra átalakulásához illeszkednek. Ha a posztmodern értékvilágokat a jóléti államhoz és a szubjektív életszínvonalhoz kötöttük, akkor a materialista gondolkodás erősödését is meg tudjuk magyarázni. Az értékek rétegződésbe és struktúrába való beágyazottságára Kapitány és Kapitány (2003) írása is rámutat, mivel azokat különböző társadalmi csoportokhoz kapcsolják a szerzők. A liberális értékek (függetlenség, képzelőerő, humanizmus) a felső középosztályra, míg a munkaközpontú gondolkodás a leszakadókra és a szegényekre lesz jellemző. A nemzeti-vallási itemek kiemelt szerepe a jó lakású szegény, illetve a felsőközép egy másik szegmensében dominál, míg a hagyományos protestáns gondolkodás jegyei (szorgalom, takarékoság, türelem) a jó lakású szegények és a leszakadók esetében válnak megragadhatókká. Ezekben az összefüggésekben nem nehéz rátalálni a Horthy-korszak és a dualizmus rétegződésének értéklenyomataira sem.

A nagymintás vizsgálatok eredményeinek másik fontos tanulsága, hogy a magyar társadalmon belül jelentős törésvonalak húzhatók meg az érték kutatások technikájával. Füstös (1995) arra mutat rá, hogy a nemek közötti eltérések nagyobbak a nyugat-európai és amerikai rajzolatoknál: ennek oka szerinte a tradicionális szerepfelfogásokban keresendő. A férfiak esetében a politikai és intellektuális értékek kerülnek előtérbe, míg a vallásos itemek a nők körében felül-

reprezentáltak. Jelentősek a generációk közötti distanciák is, amelynek oka minden bizonnyal az, hogy a gazdasági, politikai és kulturális környezet a huszadik század folyamán gyorsan és sokszor alakult át. Az Egyesült Államokhoz viszonyítva ugyanakkor az iskolai végzettség, illetve a jövedelem értékrendszerre gyakorolt hatása csekélyebbnek mutatkozott. (Még kell azonban jegyeznünk, hogy az iskolai végzettség és a jövedelem összefüggései, valamint az egyenlőtlenségek szerkezete a két országban eltér.) Füstös és Tibori (1995) szerint az idősebbek életvilágában a műveltség, a boldogság, a hatalom vagy például a siker kisebb szerepet játszik, míg a becsületesség a magasabb életkori kohorszokban tekinthető fontosabbnak. A szerzők azt emelik ki, hogy a hagyománytisztelet és a konformitás jelentős minden korosztály gondolkodásában, ugyanakkor a társadalom többsége egyfajta örömtelen, befelé forduló mentalitással jellemezhető. Szabados (1995) a gyermeknevelési elveket vizsgálva jelentette ki, hogy számottevőek a nemi distanciák is: a férfiak esetében az önmegevalósítás, a határozottság, a felelősség és az önállóság, míg a női almintában a vallásos hit, az önzetlenség, az udvariasság vagy a jó magaviselet képviselt magasabb értéket. Láthatjuk, hogy az átadásra szánt viselkedési és gondolkodási mechanizmusok szépen illeszkednek a tradicionális nemi szerepekhez. Az iskolai végzettség hatása ezen a területen is megmutatkozik, hiszen egyrészt a hatalommal és a vezetéssel kapcsolatban eltérő viszonyt kíván a gyermekekbe plántálni, illetve kulcsfontosságú szerepet kap a fantázia iteme, amely az iskolai végzettség emelkedésével játszik egyre fontosabb szerepet a nevelésben.

Magyarország helyzetének tágabb összefüggéseit legkönnyebben a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeivel tudjuk bemutatni. Itt egyrészt felhasználhatjuk az Inglehart (2008)-féle szekuláris-tradicionális, illetve túlélő-önkifejező dimenziókat. Mindez rámutat arra a tényre, hogy az ország a katolikus Európán belül sajátos pozícióval bír. Kiugróan magas a túlélő értékek jelenléte, amely szépen illeszkedik a korábbi évtizedek felhalmozó és puritán jellegéhez (Magyarország szinte belenyúl az ortodox kultúrkör területére), illetve egy erőteljes racionális jelleg dominanciáját tapasztalhatjuk. Magyarország sajátosságait azonban a Hofstede-féle kutatás alapján is modellezhetjük. Az így kirajzolódó kép alapján jellemző vonás az alacsony távközi index (amely az egyenlőség értékének egyfajta továbbéléseként is felfogható), a individualista beállítottság, a feminin jegyek (például a konfliktusok kerülése, biztonság) kitüntetett szerepe, illetve a relatíve, de nem szélsőségesen erős bizonytalanságkerülés. Schwartz (1999) hallgatói minták segítségével megrajzolt értéktérképe alapján Magyarország pozíciója eltér az Inglehart-féle eredményektől: az ország nem az ortodox kultúrkör irányába gravitál, hanem a nyugat-európai nemzetek felé, ennek az oka pedig az egalitáriánus gondolkodás erős megléte. Láthattuk, hogy ezt a sajátosságot a hazai vizsgálatok, valamint Hofstede kutatásai is megerősítették.

Az utóbbi évtizedek kutatási eredményeiben tehát egyrészt a rendszerváltás előtti viszonyok továbbélését követhetjük nyomon, illetve az új lehetőségekhez

---

és a megváltozott környezeti feltételekhez való adaptáció jegyeit fedezhetjük fel, de semmiképpen sem tekinthetjük azt egy gyökeresen új felépítménynek.

Fejezetünk célja az volt, hogy az értékek kutatásának módszertani kereteit, illetve a fő kutatási csapásirányokat és eredményeket összefoglaljuk. Kitértünk az értékek operacionalizálásának lehetőségére és főbb módszeraira, bemutattuk a legfontosabb magyarázó változók preferenciákra gyakorolt hatását, illetve a nemzetközi és a hazai trendeket.

4. A munkaértékek világa

A munka jelensége az értékutatók szemszögéből is releváns módon megközelíthető, hiszen ha áttekintjük a különböző preferenciákat felmérő itemsorokat, azokban több, a munkával kapcsolatos tétel is szerepel: ilyen például a Rokeach tesztben (1973) az „elvégzett munka öröme”, amely az egyik célértéket képezi. Más megközelítésben ugyanakkor a munka inkább az eszközértékek felé konvergál – gondolunk itt a szorgalmas vagy a törekvő itemekre. Fejezetünkben arra vállalkozunk, hogy a munkaértékek definícióját és fő kutatási lehetőségeit felvázoljuk, illetve a saját témánkhoz, tehát a hallgatói értékpreferenciákhoz kapcsoljuk. Első lépésben a munkát mint értéket értelmezzük, majd rátérünk a munkaérték mint többé-kevésbé önálló rendszer fogalmára, felsőoktatási keretere, illetve a hallgatói munkaérték-vizsgálatokra. Mindez azért szükséges, mert a kvantitatív elemzésünkben vizsgáljuk a diákok preferenciáinak ezen szegmensét is. Igyekezünk majd annak szociokulturális hátterét feltárni, s a munkaértékek szféráját az értékpreferenciák más szegmenseivel összekapcsolni.

4.1. A MUNKA MINT ÉRTÉK

Korábban már utaltunk rá, hogy a középkori Európában a munkához való viszony, ha nem is egyértelműen negatív, de mindenképpen disszonáns volt. A jelenség okai összetettek, ugyanakkor bizonyos szálai mindenképpen a keresztény valláshoz vezetnek el bennünket. Ez a sajátos attitűd az érett középkorban lassan kezd megváltozni (Sz. Jónás 2010, Weber 1982), majd a folyamat a protestantizmus térhódításával válik teljessé. A beállítottságok ezen jellege beágyazódik a gazdaságba, s annak fejlődési irányát is meghatározza, alakítja. Mindez a kapitalista termelési mód terjedésével más kultúrkörökben is megjelenik. A munka lassan az etikai gondolkodás központi kategóriájává válik, s fokozatosan minden nyelvben elveszíti a korábban gyakran előforduló pejoratív jelentését (Spengler 1995).

A munkához való újszerű viszonyt Weber a „hivatás” kifejezés megjelenésével is szemlélteti, amelyet Luther először a Biblia-fordításában használ. Az életvezetés ezen formájában az egyénnek küldetéstudatot kell éreznie a hivatásbeli tevékenységek irányába, de olyan formában, hogy a munka célja nem hivatkozható felhalmozás, hanem öncél, a kiváltsátság egyik azonosítható jege legyen. A protestáns aszkézis ugyanis nem a világtól való elzárkózást preferálja, hanem az életvezetés evilágra koncentráló, munkavégzéssel kísért megvalósulását: a hivatás, illetve a közösségben végzett jócselekedetek így kerek, racionális egészzé

álltak össze. Az ilyen magatartás jellemzője a tudatosság, a tervezettség, valamint a korábbi évszázadokra jellemző életmóddal való szakítás, ugyanis az üresjáratokhoz, a változó intenzitású munkákhoz, a munkához való negatív viszonyhoz képest ez az attitűd teljesen más beállítódással bírt. Fukuyama (1997) hangsúlyozza, hogy a protestáns aszkézis nem csupán a munkaerőre vonatkozott, hanem más idevágó erényekre is: ilyen például a fogyasztás visszafogása, amely a takarékosági hajlamból adódott, a racionális problémamegoldásnak az élet minden területén megjelenő módozataira, illetve az innovációk fontosságára, amelynek segítségével a környezet kontrollálása és átalakítása valósítható meg. Ez utóbbi kijelentés egybevág a Spengler (1995) által a nyugati civilizációnak tulajdonított egyik fő erénnyel, tehát a technikai újítások és a felfedezések vágyával.³⁶

A társadalmakat ugyanakkor a gazdasági etikák szemszögéből sem foghatjuk fel egységes egésként. A réteg-hovatartozás eredményeként kialakuló jogok és kötelességek rendszere, a társadalmi státusz, illetve az életfeltételek különböző adottságai eltérő erényeket fognak piederstálra emelni. A kapitalista munkarend terjedése azonban sokkal inkább közös alapokra helyezi az eltérő etikai rendszereket, még ha azon belül is bőségesen fogunk törésvonalakat találni – Sombart (1913) az ipari társadalmon belül is sajátos etikával és életvezetési szabályokkal bíró csoportokat identifikál (például spekulánsok, dolgozó emberek).

Az ipari társadalmak értékszerkezete „weberi” alapokon fog nyugodni, s tulajdonképpen a racionalitása és a mögöttes, transzcendens tartalmak hiánya miatt tűnik csupán értékmentesnek. Tasker és Packham (1993) is amellett érvel, hogy csak első pillantásra tűnik úgy, hogy a kapitalista ipar az értékek vákuumát eredményezné. Ugyanakkor a jelenséget jobban megvizsgálva láthatjuk, hogy a piaci logika morális vetülettel is bír, és kihat az emberi élet minden szegmensére. A gyári munka ilyen formája azonban nem azonos a protestáns aszkézis elveivel, bár fontossága éppen azért nem csökken, mert a létfenntartás elengedhetetlen tényezőjéről beszélünk. A XIX. század a megélhetés fő forrásává ugyanis az ipari munkát emeli, ugyanakkor annak egy megváltozott, elidegenedett formájában. A gyári munka már nem viseli magán a kiválasztottság jegyeit, ugyanakkor erőteljesen és kizárólagosabban pozicionálja az egyént a társadalmi rétegek rendszerének egy bizonyos szegmensébe. A munka típusa az identitás szerves részévé, az önértékelés alapjává válik, amely az egyént a társadalom szervezetének egy bizonyos helyére illeszti.

A fordizmus értékei a munka szervezett, nagyzüezmi kereteire utalnak, hiszen a hierarchiával, a kontrollal, illetve a hatalommal fonódnak össze (Tasker és Packham 1993). Ties és Oberdiek (1995) mindezt a fejelem itemével egészíti ki, majd azt is hozzátészi, hogy a gépesítés hatására a hatékonyság, amely alapvetően nem humán területről származik, az emberi szférára és az egyének

³⁶ A munka területén érzett hatékonyság jelensége a kilencvenes években megjelenő Cultural trade-off hipotézisben az individuális beállítottsághoz kapcsolódik. Eszerint a kollektivisták kevésbé érzik magukat kompetensnek a teljesítmények területén, mint az individualisták, miközben más dimenziókban kedvezőbb jegeket mutatnak (szubjektív jóllét, elégedettség) (Csukonyi 2008).

megítélésére is áthelyeződik. Mindehhez egy fogyasztói attitűd is társul, amely, mint korábban láttuk, a weberi protestáns aszkézissel szintén ellentétes. A rendszer azonban nem tekinthető egységesnek – például a riesmani (1983) belülről vezérelt embertípus esetében, amely inkább az ipari társadalom felsőbb szegmenseiben identifikálható, a munkához való viszonyának megjelenik egy magasabb rendű, magasztosabb célrendszere. De ugyanebben a szegmensben, tehát a társadalmi hierarchia magasabban pozicionált csoportjaiban az életkörülmények sokkal inkább lehetővé tették a munkaértékek perifériára helyezését is. Az ipari munkarend a társadalom nagy többsége számára a létezés kikerülhetetlen eleme volt, s a jelenség így az értékpreferenciákban is sajátos, központi szerepet játszik. Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban az államszocializmushoz kapcsolódó emberkép és az abból eredeztethető elvárt preferenciák is kitüntetett pozíciót szántak a munka itemének – láthattuk, hogy azt Füstös és Szakoleczai (1999) a klasszikus szocialista értékek közé sorolja, s kiemelte elfogadottságát a Kádár-rendszer utolsó évtizedeiben. A munkaközpontú gondolkodás ugyanakkor sok esetben inkább manifeszt szinteken volt megragadható, miközben a szocialista nagyipar mélyrétegei teljesen más munkamorállal (is) voltak jellemezhetőek. Ugyanakkor az is tény, hogy a huszadik század első felében már megragadható felhalmozó magatartáshoz jól illeszkedett a munka kiemelt szerepe, bár azon a módon, hogy leginkább annak eszközjellege dominált, és nem az önértéke.

A munkaparadigma,³⁷ amely az egyén életének központi kategóriájává a munkát emeli, mindezen alapokra épült rá: tehát a társadalmi rendszerben történő pozicionálásra, a felhalmozáshoz szükséges célelérő magatartásra, illetve az ipari munkarendben megvalósuló létfenntartásra (Kiss 1995). A munkaközpontú gondolkodás során jelentőssé válik annak identitásképző funkciója, s a munka az élet egyfajta vezérlő elvévé női ki magát: mások megítélése és értékelése, illetve saját életünk megmértetése is ezen keresztül zajlik. Schwartz (1999) ismerteti a munkaközpontú gondolkodás egyik mérési lehetőségét. Egy, a nyolcvanas években kifejlesztett indexről van szó, amely az egyéni preferenciákat, illetve a személyt körülvevő négy területet (szabadidő, közösségi kapcsolatok, vallás, család) mérte fel. A munkaközpontú értékrend a korábban bemutatott, komparatív kultúrákutatói modellben a szabadidő szférájával mutatja a leginkább konfliktusos viszonyt. A munkaközpontú értékpreferenciák a hatalom és a hierarchia értékterületeivel korrelálnak, míg az affektív autonómia, az egalitarianizmus, a harmónia és a konzervativizmus ellentétes pólusokon helyezkednek el. A hatalommal való szoros kapcsolat az önérdék érvényesítése miatt, míg a hierarchiával való korreláció a célokban és pozíciókban való gondolkodás miatt figyelhető meg.

A munkaparadigma a jelenség társadalmi beágyazottsága miatt fokozottabban fog érvényesülni a társadalom alsóbb szegmenseiben, ahol a klasszikus ipari

---

37 A paradigma fogalmának a tudományos kutatásokban betöltött szerepéről bővebben: Hideg 2005. Ez alapján kijelenthetjük, hogy a paradigmák és az értékpreferenciák „súlypontjai” szorosan összekapcsolódnak.

munkarend és a beosztotti státusz is gyakoribb. A huszadik század utolsó évtizedeiben a munka vesztít rétegződést alakító funkciójából (Andorka, Hradil és Peschar 1995), miközben a munkaerő-piaci változások az identitásnak más fogódzóit termelik ki és hívják életre. A munkaparadigma mellett így a szabadidő-paradigma is kiformalódik (bizonyos esetekben fel is váltva azt), s különösen azokat a csoportokat mozdítja majd el a munka alapján történő identitásképzéstől, akiknek a munkaerő-piaci betagozódottsága hézagossá válik, vagy életüknek az adott szakaszában az nem tekinthető fontos fokmérőnek. Az ifjúsági életszakasz kitolódása a fiatalabb kohorszokban gyakran csupán részleges munkaerő-piaci integrációt eredményez, illetve annak félfüggetlen jegyei miatt sok esetben leveszi a létfenntartás terheit a fiatalok válláról. Mindez az egyes generációk közötti ellentéteket is élesíti. A fogyasztói magatartás erősödése szintén nem a munkaközpontú életforma irányába fog hatni. A rendszerváltás után felnövekvő fiatalok esetében ezenkívül az szocialista emberkép ideológiai hatásaival sem számolhatunk, miközben a munkaerő-piaci beilleszkedés problematikus forgatókönyvei még távolabbra vezethetik az ifjúságot a munkaértékektől. Az eltávolodást az Inglehart-féle túlélő és önkifejező tengely is szemléleti, ahol is a szabályozott munka itemei sokkal inkább az előző pólushoz illeszkednek. Az individualizáció azonban az egyéni értékek fontosságát hangsúlyozza, aminek megélése az életnek más területeit is egyre inkább előtérbe vonja. Ráadásul az ifjúsági életszakasz az identitásképzés folyamatában egy kitüntetett szakasz, s mivel a munkaerő-piaci integráció hézagos, így annak megvalósulása más szférákban fog megtörténni.

A klasszikus munkaparadigma végét egy másik forgatókönyv is predesztinálja, ennek alapját azonban a gazdaságban lezajlott újabb folyamatok képezik. A posztfordi rendszerek más embertípust, más készségeket és más képességeket részesítenek előnyben. Tasker és Paekham (1993) szerint ezek a felelősség, az autonómia és a kollaboráció értékei, amelyek az ipari munkarend megváltozásából eredeztethetők. Erről azonban maguk a szerzők is azt írják, hogy egyelőre embrionális állapotban találjuk meg azokat – hatásuk pedig minden bizonnyal sokkal visszafogottabbnak mutatkozik azokban a régiókban, ahol az ipar szerkezete éppen csak elkezdte kitermelni ezeket a jegyeket. Ez a munkaforma erőteljesebb közösségi vonásokkal írható le, s sokkal kevésbé adja egy betagozódott, szigorú rendszerben való munkavégzés kereteit. Bizonyos szakmák esetében a posztfordi jegyek megragadhatók a magyar munkaerőpiacon is, s az egyetem szakos struktúrájában is fellelhetők. Kérdés ugyanakkor, hogy erre a beállítottságra is rá tud-e épülni egy munkaparadigmához hasonló gondolkodási struktúra, vagy ez a munkarend sokkal inkább balanszírozik az élet különböző szférái között.

A munkához való viszony eltérő rajzolatokat mutathat, s igaz ez a kijelentés még akkor is, hogyha annak fontosságában nem, csupán funkcióiban találunk eltéréseket. Az a megkülönböztetés, amely a munka, a karrier és az elhívás fogalmait használja, szintén erre utal.³⁸ Fontos látnunk, hogy ezen viszonyulások

38 A három kategória megkülönböztetése (job, career, calling) Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler és Tipton nevéhez köthető (Wrzesniewski, McCauley, Rozin és Schwartz 1997).

tartalmilag eltérnek, ugyanakkor az egyéni életvezetésben ettől függetlenül a munka magasabb presztízsét eredményezhetik. Az első kategória leginkább a létfenntartás biztosítására irányul, s a munka eszközjellege dominál az effajta munkaviszony során. A karrier a szervezeti és a társadalmi hierarchiában való elmozduláshoz kapcsolódik, s a hatalommal fonódhat össze, míg az elhívás során a munka elválaszthatatlan az emberi léttől, s az egyén megvalósításának terepét képezi. Ezek a kategóriák minden foglalkozás esetében előfordulhatnak, ugyanakkor bizonyos területeken a megjelenésük gyakoribbnak mutatkozik (Wrzesniewski, McCauley, Rozin és Schwartz 1997). Számunkra az előbb idézett három fogalom értékekbe, illetve munkaértékekbe való beágyazottsága lehet érdekes, ugyanis más-más itemekkel lesznek majd rokoníthatók, illetve a Schwartz-féle modell (1. ábra) eltérő területein helyezhetők el azok sajátosságai.

Az elhívás definícióira több példát is találunk a szakirodalomban, ugyanakkor ezek tartalmilag nem pontosan fedik le egymást,³⁹ még ha a meghatározások gyökerei közös, vallási töről is eredeztethetők. Az elhívás lutheri értelemben egyfajta felajánlás, amelynek alapja az egyének tehetsége, elhivatottsága, míg az ide kapcsolódó munkavégzés produktív, közösségi jellegű. A fogalom azonban egyrészt szekularizálódott, s a definíciók egy része már nem tartalmaz vallásos elemeket, másrészt pedig tartalmi átalakuláson is átment. Bizonyos esetekben pusztán az önkitaljesítéshez kapcsolódik, s nem rendelkezik közösségi beágyazottsággal, ellenben erőteljesebb individuális alapokról eredeztethető. Az elhívás ugyanakkor, amely az ember életében a munkát kitüntetett szereppel ruházza fel, még szekularizált formájában is tartalmaz bizonyos transzcendens elemeket (ennek meglétét mutatta ki például Bunderson és Thompson (2009)). A jelenség szorosan kapcsolódik a szakmai identitáshoz, a választott foglalkozás társadalmi hasznához, a morális kötelességek teljesítéséhez és az áldozatvállalás jelenségéhez. Ha a fogalom két változatát akarjuk Schwartz értékmodelljében elhelyezni, akkor azt mondhatjuk, hogy a klasszikus verzió inkább a jobb, míg a szekularizált formája a bal oldalon helyezhető el, miközben a transzcendens jegyek megléte miatt mind a két forma rokonítható az univerzalizmus szférájával. Hirschi (2011) az elhívás különböző dimenzióit sorolja fel, s jut arra a megállapításra, hogy a jelenség összetett, komplex fogalomként értelmezhető, amelynek határai nincsenek pontosan meghúzva. Az ide kapcsolódó, nem túl számos kutatás rámutat arra, hogy a jelenség bizonyos szakmák esetében gyakoribbnak tekinthető (például a tanári pálya is ide sorolható), s az iskolai végzettség, illetve a státus emelkedésével is megnövekszik az elhívás érzésének valószínűsége. Hirschi (2011) elemzése rámutatott arra, hogy az elhívás jelensége különböző formákban figyelhető meg: német egyetemista mintájában három klaszter is ebbe a kategóriába volt sorolható, ugyanakkor ezen alminták vallásossága, munkacentralitásának mértéke, karrierorientációja eltérő szinteket mutatott. A pro-szociális vallásos csoport volt az, amely a jelenség klasszikus olvasatához a leginkább kapcsolódott, ezen diákok esetében ugyanakkor a munka centralitása

39 Például Bunderson és Thompson 2009, Duffy és Sedlacek 2007, Hirschi 2011, Hirschi és Fischer 2013, Wrzesniewski, McCauley, Rozin és Schwartz 1997.

és a karriercélok halványabban jelentek meg. Az elhívás jelensége az elemzések tanulsága alapján magasabb általános, illetve munkára irányuló elégedettséggel is jár (Bunderson és Thompson 2009).

Alfejezetünk végén arra térünk még ki, hogy a munka megítélése hogyan alakul a magyarországi értékkutatásokban, illetve annak sajátosságait milyen tényezők magyarázzák. A Rokeach teszt célértékei között fogjuk találni a „munka öröme” itemet, ennek pozícióját Füstös és Szakolezai (1999) kutatásaiból longitudinális adatsorok segítségével is nyomon követhetjük. A hetvenes évek vége óta ezt az értéket a magyar társadalom egyre kevésbé tartotta fontosnak, átlagos rangsorbeli pozíciója 7,7-ről 1998-ra 9,4-re csökkent (a esökkenés nem volt lineáris vonalú, a mélypontot egy 11,2-es érték jelentette 1997-ben). Az *Ifjúság-kutatások* során a 2000-es vizsgálat tartalmazott olyan értékblokkot, amelyben munkával kapcsolatos itemek is lekérdezésre kerültek. A kapott eredmények a posztmateriális jegyeiktől meglehetősen távol álltak, s az adatokat tanulmányozva egy materiális, munkaközpontú preferenciarendszer bontakozik ki előttünk. A fiataloknak ekkor 15 itemet kellett tízfokozatú skálán értékelniük, és a család, a saját jövő, és a jövedelem után a munka jellege, illetve a munka, hivatás értéke következett – megelőzve például a barátok vagy a szabadidő területét (Laki, Szabó és Bauer 2001). A 2004-es vizsgálat egy másik kérdésblokkot használt, ebben azonban a munkához szorosan kapcsolódó kijelentések már nem szerepeltek. Más itemek alapján azonban egy posztmateriális elmozdulásra következtethetünk, ami minden bizonnyal a munkához való viszony átstrukturálódását is eredményezte (Bauer és Szabó 2005). Olyan itemek mozdultak előre jelentősen a 2000-es eredményekhez képest, mint például a kreativitás vagy a szépség világa, míg a gazdagságnak vagy a nemzet szerepének erőteljes esökkenését dokumentálták. Korábbi, a Partiumra fókuszáló hallgatói kutatásaink során mi is azt találtuk, hogy a diákok preferenciáiban a munka relatíve hátrébb sorolódott. A Campus-Lét Kutatás⁴⁰ 2010-es adatbázisában a Rokeach-teszt itemeit a diákoknak ötfokozatú skálán kellett értékelniük, s a kirajzolódó értékrendszer inkább mikroközösségre fókuszáló, s posztmateriális-hedonista jegyekkel leírható sajátosságokat mutatott: az elvégzett munka öröme a lista közepén foglalt helyet, s az itemet a kellemes élet és az élvezetes élet értékei is megelőzték (Boesi és Tornyi 2012). Mindez magyarázható az ifjúsági életszakasz félfüggetlen jellegével, amelyet ha Inglehart (1997) szűkösségi hipotéziséhez illesztünk, választ kapunk a fiatalabb generációk posztmateriális irányába gravitáló orientációjára. A munkától való elfordulás, keletkezzen akár a „munka elfogyásából”, akár az életstílus és szabadidő felértékelődéséből, negatívabb és passzívabb, az önkitejesítéstől távol álló munkaattitűd kialakulását eredményezheti. A fiatalok értékstruktúrájának ez irányba történő elmozdulása természetesen értelmezhető a munkaerő-piaci folyamatokkal is, hiszen az életpályák differenciálódása és kiszámíthatatlansága okán a munkába állás már nem képezheti fix, valamint minden esetben bekövetkező szakaszát a fiatalok életpályáinak (Kohli

40 Campus-lét Kutatás: Csoportok és csoportkultúrák a Debreceni Egyetemen. Vezető: Prof. Szabó Ildikó, OTKA-szám: K81858.

1990). S ha a munkába állás meg is történik, az sok esetben atipikus munkarendet (Kóródi 2004), be nem jelentett foglalkoztatást, vagy olyan státuszú munkát jelent, amely nem mindig kedvez a munka identitásképző és rendező erejének, s ezáltal a karrier vagy az elhívás kategóriáinak.⁴¹ A munkáról vallott elképzelésekre és gyakorlatokra ugyanakkor nemcsak a rendszerváltás utáni munkanélküliség hatott, hanem az atipikus munkaformák megjelenése is. A projekt munkák megkövetelte életmód esetében például a munka és a szabadidő összekeveredni látszanak, a munkafolyamatok hektikus intenzitásúakká válnak, s beleszűrődnek a korábbi nyugalmi periódusokba. Ugyanakkor mindez egyfajta alternatívát is kínál a napi nyolcórás, fix kezdő- és végponttal jellemezhető munkarenddel szemben.

Tudjuk, hogy a társadalmi pozíció szorosan összefügg a munka jellegével és státuszával, így annak fontossága és a munkaerőpiacon elvárt készségek rétegződésbe való beágyazottsága jelentősnek mutatkozik. A munkához való viszony, annak értelmezése a társadalmi egyenlőtlenségekhez is kapcsolható. Bizonyos aspektusai, mint például a munkavégzéssel kapcsolatos távlati tervek megléte, az időhorizontok mértékéhez és nagyságához illeszthetők. Ez egyes esetekben a társadalmi mobilitást is megakadályozhatja (Lewis 1968), más alkalmakkor pedig az erre való „átállás” elősegítheti azt (Thompson 1990). A munka pozitív értékelítettsége a társadalom alsóbb szegmenseiben is jelentős, ugyanakkor ez nem minden esetben jellemezhető a hatékonyság és a racionalitás fogalmaival. A középosztály Bourdieu-féle (1978) értelmezésében a munkaközpontú gondolkodás erős céléreléssel, a mobilitási és a rekonverziós lehetőségek tudatos ismeretével párosul, amelynek érdekében az inkriminált társadalmi csoportok jelenlegi igényeiket és vágyaikat elodáznai képesek. A hazai értékutatások tanúságai alapján a munka fontossága az alacsonyabb státuszú csoportokban jelentősebb, s szorosabban illeszkedik a férfiak, illetve a magasabb életkori kohorszok gondolkodásához (Szabados 1995). Ez az eredmény kapcsolódik Inglehart szűkösségi hipotéziséhez, illetve a szintén a nevéhez kapcsolható kohorszhatás teóriájához. Ezenkívül rávilágít arra a tényre, hogy tradicionálisabb nemi szereprajzolatok a rendszerváltás után is tovább élnek Magyarországon. Fontos megjegyeznünk, hogy a férfiak nevelési elveiben más, a klasszikus ipari munkarendhez jobban illeszkedő itemek is előbbre rangsorolódtak (vezetői készségek, határozottság, önállóság). Ugyanebben a 90-es években elvégzett kutatásban a gyermeknevelési elvekre alapozva három értékfaktort is azonosítottak, és a második faktor esetében annak egyik pólusát a munka, a hit és a biztonság értékeinek összefonódása jelentette, míg a másik póluson az emberi kapcsolatok fontossága és az autonómia jelent meg. Ez a munka értékének egy olyan értékkörnyezetére utal, amelyben a létfenntartás és a materiális beállítottság jelenik meg, s mindezt egy tradicionális, transzcendens elem is kiegészíti.⁴² Ez alapján valószínűsíthetjük,

---

41 Mills az atipikus munkarend és az alacsony státuszú munkahelyek együttjárását „McMunka” kifejezéssel jelöli. Ezeket a munkaköröket általában fiatalok töltik be (Mills 2004).

42 Egy korábban már említett elemzésünkben a felekezeti tagság, illetve a vallásosság különböző típusainak (a maga módján vallásos, egyházas) esetében az elvégzett munka öröme ki-

hogy a munka szocializációjának legáltalánosabb tartalmai a magyar társadalmon belül nem az intrinzik értékekhez vagy pedig a karrier és az elhívás jelenségéhez kapcsolódnak. Láthatjuk tehát, hogy a hazai kutatásokból egyrészt a munka fontosságának és a munkaközpontú gondolkodásnak a csökkenése olvasható ki, amelyet a politikai környezet sajátos megváltozása is eredményezett, illetve a munkához való viszony életkorba és nemi hovatartozásba való erőteljes beágyazottsága.

4.2. A MUNKAÉRTÉKEK FOGALMA ÉS A PREFERENCIÁK SAJÁTOSSAGAI

Alfejezetünk célja, hogy egyrészt a munkaértékek definícióját megadja, másrészt pedig felvázolja annak fő törésvonalait, hangsúlyait és modelljeit, illetve a különböző kutatási eredmények segítségével modellezze a számunkra releváns mintázatokat. Ez utóbbihoz kapcsolódva az EVS elemzéseit, illetve a Hofstede-féle kutatás idevágó részeit mutatjuk be röviden. A kutatások fő vonulatait áttekintve kijelenthetjük, hogy a munkaértékek elemzésének fő területi bázisát a nyugat-európai és az egyesült államokbeli vizsgálatok adják, s gyakran ágyazódnak be a munkaerő-fejlesztés, a karriermenedzsment és a szervezeti kultúrák kutatásába (Abu-Saad és Isralowitz 1997).

A munkaértékek az egyes kultúrák központi magvát képezik (Ester, Braun és Vinken 2006), hiszen a munka minden egyes civilizáció fennmaradásának szemszögéből nézve kulcsfontosságú momentumnak tekinthető. Az így kirajzolódó preferenciák adnak meg számunkra egy speciális értékeret, amely az általános preferenciák egyik sajátos területének nevezhető. Mások szerint azonban kérdéses, hogy az így kirajzolódó mezők milyen viszonyban vannak a „tágabb” értékrendszerekkel: annak a részét képezik-e, s ha nem, akkor vajon azonos irányokba gravitálnak-e. Abu-Saad és Isralowitz (1997) a munkaértékeket a szocializációs folyamat kulcsmomentumainak tekinti, s hangsúlyozza, hogy azok sokkal kevésbé tekinthetők imperatívuszoknak, és a szükségletek, valamint a kielégülés korrespondenciájához kapcsolódnak. Céljuk ezen kívül, hogy útmutatást adjanak a munka eredményeinek és kimenetelének megítéléséhez, valamint a különböző munkaalternatívák közötti választásokhoz (Ester, Braun és Vinken 2006). Ezek az értelmezések egybevágóan az értékek alapfogalmaival is, csupán az alternatívák közötti választásokat, a különböző jelenségek értékelését, valamint az egyéni stratégiák és elvárások rendszerét a munka szférájába kell helyoznünk. A döntések, amelyeket a munkaértékek alakítanak, leginkább a szakma kiválasztásával, a továbbtanulási döntésekkel, a munkaerőpiac egyes szegmenseinek az előnyben részesítésével és a karriertervekkel állnak kapcsolatban, de nem tekinthetjük azokat kizárólagos alakító tényezőnek. A munka-

---

mutathatóan magasabb átlagokat kapott, amely szintén utalhat a hit és a munka összekapcsolódására, míg a másik póluson a hedonizmus és a racionalitás (logikus gondolkodású, hatékony) itemei voltak hangsúlyosabbak. Ez utóbbi egy másfajta munkaértelmezésre is utalhat (Boesi és Tornyi 2012).

értékeken túl ugyanis az egyes választásokban az érdekek, a személyiségjegyek és a képességek is befolyásoló erővel bírnak (Duffy és Sedlacek 2007).

A munkával kapcsolatos preferenciák kiformalódása a szocializáció folyamatába van beágyazva. Tulajdonképpen valamennyi szocializációs ágens mentén megtörténhet az idevágó momentumok rögzülése direkt vagy indirekt formákban, formális és informális szintereken, és annak folyamata kapcsolódhat a modellkövetés, az azonosulás és az internalizálás jelenségéhez. S ahogyan láttuk az értékek generációról generációra történő átadásának esetében, úgy fog működni a jelenség a munkaértékek esetében is: a szülők munkaerő-piaci pozíciója, munkarendje, munkára irányuló attitűdjei a gyermekek elképzeléseire minden bizonnyal hatást gyakorolnak. A folyamat ugyanakkor be van ágyazva az aktuális gazdasági trendekbe is – jelen területen ez az értékek környezeti beágyazottságának feleltethető meg, s hatása a kohorszhatással rokonítható. Az előbb felvázolt munkarendek típusai minden bizonnyal bizonyos preferenciák és igények előhívását eredményezik, s garantálják a sikeresebb adaptációt az adott munkahelyi pozícióhoz, szakmához vagy ágazathoz. A posztindusztriális váltás érték-váltást is feltételez, s a flexibilitást, az összetett feladatok ellátását, a kompetencia-fejlesztést és az adaptációs készségeket preferálja (Ester, Braun és Vinken 2006). Kérdés azonban, hogy a magyarországi munkaerőpiac mekkora és milyen szegmensei jellemezhetőek posztindusztriális jegyekkel, s a hallgatói mintáknak vajon mekkora hányada fog hasonló munkakörökben dolgozni.

A munkaértékek kialakulását alapvetően két szakaszra oszthatjuk. Az első fázis az ún. foglalkoztatás előtti szocializáció, amelynek lefolyásában az elsődleges és a másodlagos szinterek egyaránt részt vesznek. A család, az iskola, a szervezetek, a média és a kortárs csoportok szinterei mind tartalmaznak idevágó elemeket, ugyanakkor azok rajzolatai a legtöbb esetben tökéletesen nem egyeznek meg. Az itt megfogható jelenség leírható az értékek konfliktusának fogalmával, amely egyrészt jellemezhető a koragyermekkorai tapasztalatok erejével, illetve azzal a lehetőséggel is, hogy az adott személy attól eltérő munkaértékek irányába mozduljon el. A szférák közötti distanciák különösen nagyok lehetnek a gyors gazdasági változások idején, de a társadalmi mobilitás során is szembesülnek az eltérő elvárásokkal és mechanizmusokkal az elmozduló személyek. A munkaértékek kialakulásának második szakasza a foglalkozási és munkatapasztalatokhoz köthető, amely ráépülhet az előzetesen rögzült elemekre, ugyanakkor azokkal ellentétes is lehet. A prekoncepciókat a gyakorlati tapasztalatok nagy valószínűséggel módosítják, s a kibontakozó újabb rajzolatok igazodnak az egyének adottságaihoz és lehetőségeihez is (pl. családi állapot, gyermekek száma).

A munkaértékek fő típusait a vizsgálatok különböző tipológiák segítségével modellezik. A szakirodalomban arra is találhatunk példát, hogy a meglévő értéktipológiákat a munka területére ültetik át. Abiodun (2009) a korábban ismertett Vernon és Lindzey-féle felosztást vizsgálta meg ebből a szempontból, s azokat a menedzseri magatartástípusokhoz illesztette. A teoretikus kategória a racionális, a logikus vagy az intellektuális jegyekkel, míg a politika típusa a hatalommal, a kontrollal vagy a befolyással volt leírható.

Léteznek olyan tipológiák, amelyeket nem a munkaértékek leírására fejlesztettek ki, ugyanakkor tökéletesen kapcsolódnak azokhoz. Holland (1973) foglalkozási személyiségtipológiája hat elemet tartalmaz: ezek tökéletesen megfeleltethetők bizonyos attitűdöknek, munkára irányuló elvárásoknak (vállalkozó, kutatói, realiztikus, szociális, művész és konvencionális). A különböző kategóriák a munkaerőpiac eltérő szegmenseit jelentik, az oktatás például a szociális, míg az üzleti és menedzsment területek a vállalkozói személyiség-típushoz kapcsolódnak. Az elmélet alapvetése szerint egyes szakmák sajátos személyiség-típusokkal járnak együtt – a kérdés azonban az, hogy a meghatározott jegyekkel bírók választják-e az adott szakmát, vagy a foglalkoztatás során veszik-e fel a jellemző magatartás- és gondolkodásbeli jegyeket.

A munkaértékek két, talán legismertebb csoportját az extrinzik és az intrinzik munkaértékek jelentik (Ester, Braun és Vinken 2006, Schwartz 1999). Az extrinzik kategória mögött a jövedelemszerzés, a kiszámítható foglalkoztatottság, a jó munkakörülmények, a megfelelő mennyiségű szabadnapok, valamint szünetek állnak. Tehát egy materiális értékháttérrel találkozunk, amely egy megfelelő életszínvonalra és egy kiszámítható életvezetésre irányul. A munkaértékek ezen csoportjában a munka önértéke nem jelentős, inkább annak eszközjellege domborodik ki, s az elérendő célok a javak felhalmozására és megszerzésére, valamint a munka és az élet egyéb területeinek a harmonikus összerendezésére irányulnak. Az intrinzik munkaértékek karaktere ezzel szemben inkább posztmateriális jegyekkel írható le, hiszen fontos elemként jelenik meg az autonómia és a kezdeményezőkézség a munka területén, illetve az egyén szintjén megvalósuló fejlesztés fontossága, a kihívások, valamint a teljesítményelv. A munka ezen értelmezése sokkal inkább kapcsolódik az önkifejezéshez, saját magunk kiteljesítéséhez, annak öncéljához, illetve a munkavégzés kevésbé tekinthető kényszer- és eszközjellegű jelenségnek.⁴³ Az intrinzik jegyek sokkal inkább illeszthetők az elhívás fogalmához is (Hirschi 2011). A munkaértékek két fő típusát könnyedén odailleszthetjük a klasszikus ipari munkarendhez és a posztfordi szisztémához, hiszen a két rendszer eltérő preferenciái olvashatók ki belőlük. Ugyanakkor a szakirodalom azt is hangsúlyozza, hogy hiába tapasztalható egyfajta időbeli elmozdulás az utóbbi évtizedekben az intrinzik jegyek irányába, a két jelenség egymás mellett is létezhet – akár egyéni szinten is (Ester, Braun és Vinken 2006). Ez a két típus beilleszthető az egyes életkori csoportok munkáról való elképzeléseibe is, s joggal feltételezhetjük, hogy az intrinzik értékek a fiatalság önkifejező, posztmodern jegyeihez könnyebben kapcsolódnak. De köthetjük a típusokat a munkaerő-piaci pozícióhoz is, s az extrinzik értékeket az alacsonyabb státuszú, mechanikusabb munkaformákkal rokoníthatjuk.

---

43 Nordhaug, Gooderham, Zhang, Liu és Birkelund (2010) egy ehhez sok elemében hasonlító tipológiát ismertet, az Alfelder-féle instrumentális és expresszív munkaértékeket. Az utóbbi évtizedekben a modernizáció folyamatába beágyazva az expresszív értékek kerülnek előtérbe, amelyek az érdekes munka, a szabadság és a kompetenciafejlesztés jegyeivel írhatók le, s a munka öncélként jelenik meg ebben az értelmezésben, míg az instrumentális pólus a biztonságra, a karrierre és a kiszámítható jövedelemre törekszik, miközben a munkavégzés eszközjellegű.

Schwartz (1999) az előbb említett munkaértékeken kívül még két típust nevez meg, a hatalomorientált, illetve a közösségi beállítottságot. Ez a két értéktípus leginkább az elméleti keretek során felvázolt kollektív és individuális tengelyen értelmezhető, hiszen az előbbi az egyén pozíciójának előmozdítására irányul, míg a második a tágabb társadalmi környezetbe való szoros beágyazottságra. Kérdés, hogy az alappreferenciákhoz kapcsolódnak-e a munkaértékek, és ha igen, akkor milyen rajzolatokat fogunk találni. Schwartz (1999) ide vonatkozó kutatási eredményeit az első táblázat ismerteti.

1. táblázat. A munkaértékek preferenciaháttéré Schwartz (1999) alapján

Munkaértékek	Azonos irányba mutató értékmezők	Konfliktusos értékmezők
hatalomorientáció	hierarchia uralom	harmónia egalitarianizmus
intrinzik munkaértékek	intellektuális autonómia affektív autonómia	konzervativizmus
extrinzik munkaértékek	konzervativizmus hierarchia	intellektuális autonómia
közösségi orientáció	egalitarianizmus harmónia	hierarchia uralom

A kirajzolódó viszonyok jól értelmezhetők, és már meglévő ismereteinket felhasználva az egyes munkaértéktípusokat társadalmi rétegekhez is köthetjük. A magas iskolai végzettség, amely például az intellektuális autonómiához kapcsolódik, a táblázat alapján az intrinzik értékekkel lesz rokonítható. Szintén kapcsolhatjuk az összefüggéseket a preferenciák átstrukturálódásához is, s a posztmaterializmus jelenségét az extrinzik munkaértékektől való eltávolodással rokoníthatjuk. Illeszthetjük a táblázatot a korábban bemutatott komparatív kutatások eredményeihez, és vonatkoztathatjuk azt országokra, ha ismerjük például azok kollektív és/vagy individuális jegyeinek vagy éppen egalitáriánus beállítottságának mértékét.

Következő lépésként a munkaértékek általános rajzolatait tekintjük át nemzetközi vizsgálatok alapján. Először az egyes országokat pozicionáljuk három nagy összehasonlító kutatás segítségével, tehát Schwartz-féle, az EVS, illetve a Hofstede-féle kutatásokat felhasználva. Schwartz (1999) korábban említett modelljében az egyes nemzeteket három dimenzió mentén vetette össze, majd az egyes országokat a tengelyek segítségével megadott térben helyezte el. A vezetési és munkaértékeket, illetve a munkahelyi motivációt az itt elfoglalt pozíciókhoz illesztette, s úgy vélte, hogy az intellektuális autonómia pólusán az intrinzik munkaértékek lesznek dominánsak, míg a konzervativizmus és a hierarchia területén az extrinzik beállítottságok válnak hangsúlyossá. A munkaerőpiac jellegzetességei tehát összekapcsolódnak az értékpreferenciákkal, s a helyes motivációs

eszközök, menedzseri technikák és vezetési stratégiák ezekre ráépülve, ezekhez adaptálódva alkalmazhatók megfelelően. Az értékek tehát megadják számunkra, hogy mennyire fogadják el a munkavállalók a hierarchiák meglétét, mennyire részesítik előnyben a méltányos megoldásokat, hogyan értelmezik a munka önértékét, illetve milyen típusú munkafolyamatokban tudnak kiteljesedni. Abiodun (2009) a gazdaságban lezajló folyamatokat a menedzserek, a vállalkozók és a munkavállalók értékeinek terében, valamint azt a szervezeti kultúra jegyeivel kiegészítve értelmezi. A különböző tényezőknek kongruens viszonyban kell lenniük ahhoz, hogy az adott munkaerő-piaci egység sikeresen működhessen.

Az EVS adatsorait a munkaértékek szempontjából Ester, Braun és Vinken (2006) elemezte. Az európai, munkára vonatkozó értéktér szerintük inkább extrinzik jegyekkel írható le. Ez azért lényeges, mert a kimutatott trendek részben szembehelyezkednek azokkal a teóriákkal, amelyek a posztfordi és posztmaterialis jegyek előtérbe kerülését aposztrofálták. A meglévő extrinzik jegyek mellett a szerzők a tradicionális és az individuális elemek nyomait is kimutatták, s úgy vélik, hogy a munkahelyekkel szembeni elvárások főbb tartalmi egységei a nem túl magas követelmények, a jó fizetés, illetve a szabadságok megfelelő mennyiségének megléte lesznek. Az országok között azonban jelentős eltérések mutatkoznak: míg Dánia, Franciaország vagy Izland kevésbé írható le ezekkel a jegyekkel, addig Írország vagy Olaszország erősen extrinzik munkaértékekkel jellemezhető. Az intrinzik ítemek fontossága csupán az ezredforduló környékén kezdett emelkedni jellegzetes módon a skandináv és az északi országokban (Finnország, Dánia, Svédország).

A munkaértékek feltérképezése során a legismertebb kutatás Hofstede nevéhez kapcsolható (Hofstede és Hofstede 2008). A nemzeti kultúrák dimenziói a munkahelyek világában is értelmezhetők: magas hatalmi távközi index esetén például a munkavállalók sokkal inkább el tudják fogadni a munkahelyeken a hierarchiákat és a hatalom egyenlőtlen elosztását (például Kínában, az ortodox vagy az újlatin országokban). Az individualista értékek magas támogatása jelentősebb szabadidőt, autonómiát és kihívásokat igényel (például ez jellemző az angolszász országokra), míg a kollektivisták felfogás az alkalmazott és a szervezet szimbiotikus összefonódását jelenti. A bizonytalanság kerülésének alacsonyabb pólusa például a szabályok betartásával vagy a munkahelyi stresszel függ össze, míg a maszkulinitás a klasszikus férfi szerepelemek munkavállalókénti preferálását jelenti (előmenetel, kihívások, konfliktusok felvállalása, magas fizetés elérése mint cél). Ez utóbbi dimenzió kapcsán érdekesség, hogy az északi országok, amelyeket korábban az intellektuális autonómiával jellemeztünk, szinte kivétel nélkül feminin jegyekkel lesznek leírhatók.

Alfejezetünk végén arra vállalkozunk, hogy bizonyos kutatási eredmények segítségével bemutassuk azoknak a magyarázó tényezőknek a rendszerét, amelyek a munkaértékeket különböző irányokba mozdítják. Hitlin és Piliavin (2008) úgy véli, hogy a munkaértékekhez szorosan kapcsolódik a nemi hovatartozás, az oktatásban szerzett tapasztalatok, illetve a kognitív képességek rendszere. Vizsgálódásunk fő területét az egyes szakmák és munkakörök, illetve a nemi különbségek fogják képezni, de érintőlegesen kitérünk az életkori csoportok, valamint

a vallás hatásaira is. Először is fontos azt látnunk, hogy a különböző szakmák és foglalkozások más típusú értékek elfogadottságát mozdítják elő. A társadalmi rétegződés értéklenyomata tehát bizonyosképpen predesztinálja az egyéneket, hogy lehetőségük szerint a preferenciájukhoz illő munkaköröket részesítsenek előnyben. Korábban láthattuk, hogy a magasabb társadalmi státusz velejárója volt például a kreativitás, a fantázia és a szabadság itemeinek magasabb értékelése, így feltételezhető, hogy az innen érkezők olyan munkaköröket fognak választani, vagy olyan munkakörök betöltésére fognak törekedni, amelyek megfelelnek ezeknek a prekoncepcióknak. Fontos látni azonban azt is, hogy a betöltött munkakörök is hatnak a dolgozók gondolkodására, tehát a munkában eltöltött évek fel- vagy leértékelhetnek bizonyos beállítottságokat vagy kompetenciákat.

Hitlin és Piliavin (2004) Kohn felosztását ismerteti, amely a szakmákat három csoportba osztja: a pontosan felügyelt, a rutinszerű és a komplexitást igénylő foglalkozásokra. Mindhárom típushoz sajátos munkaértékeket illesztünk, az intrinzik jegyeket például a komplex munkákhoz társíthatjuk. Koivula (2008) három munkakörben (vállalkozói, konvencionális környezetben dolgozó, realiztikus) vizsgálta meg a preferenciák jellegét a Schwartz-féle kétdimenziós modell alapján. A vállalkozók között a teljesítmény, a hatalom értékeit magasabbra, míg az univerzalizmus értékeit alacsonyabbra pozicionálták, a konvencionális környezetben dolgozók között (például irodai munka esetében) a biztonság jelenléte volt kimutatható, míg a realiztikus szakmák képviselői (ide tartoznak a kékgalléros munkakörök) a hedonizmust, a tradíciót magasan, míg a jóindulatot, az univerzalizmust és az önállóságot alacsonyabbra értékelték. Az így kirajzolódó kép a munkaértékek területén is értelmezhető, s egyértelművé teszi azt a kapcsolatot, amely a munkakörök és az értékpreferenciák között meghúzódik.

Knafo és Sagiv (2004) izraeli mintában 32 szakma képviselőit vizsgálta meg a Schwartz-féle *Portrait Value Questionnaire* eszközével, majd a kapott adatokat Holland (1973) tipológiájába illesztették bele. A vállalkozó típusa negatívan korrelált az univerzalizmus értékeivel. A szociális a jóindulathoz és az univerzalizmushoz illeszkedett, míg a hatalomhoz negatív viszony fűzte. A művészet logikus módon a konformitással volt ellentétes, a kutatói pálya pedig az önmegvalósításhoz kapcsolódott szorosabban, miközben a tradícióval ellentétes rajzolatot mutatott. A vizsgálat eredményei plasztikusan mutatnak rá a különböző szakmák értékhatátereire.

A munkaértékek törésvonalainak talán leggyakrabban vizsgált szegmensét a nemi eltérések jelentik. Az értékpreferenciák kapcsán már volt szó arról, hogy a férfiak és a nők eltérő jegyeket mutatnak fel, s ezek a jegyek a munkaértékekkel, munkaerő-piaci tervekkel is kapcsolatban állnak. A kutatási eredmények azonban nem minden esetben vágnak egybe, s ez gyakran az egyes országok és minták sajátos jegyeiből eredeztethető. Láthattuk, hogy a férfiak és a nők közötti értékbeli eltérések függenek attól, hogy milyen a két nem viszonyrendszere, s mennyire szabadok a nemi szerepek konstruálhatóságának lehetőségei. Fontos tudni azt is, hogy bizonyos speciális kutatási terepeken a nemek közötti relációk máshogyan rajzolódnak ki, illetve sajátos szociokulturális háttérű és gondolkodási jegyekkel leírható személyek kerülhetnek a mintákba (például bizonyos

hallgatói vizsgálatoknál). A munkaértékeket minden bizonnyal alakítják az elérhető karriertervek is. Kérdés, hogy a nemi eltérések meg fognak-e maradni abban az esetben is, ha az alminták olyan változók szerint nem mutatnak különbségeket, mint az iskolai végzettség vagy a foglalkozás. Az eddig lefolytatott kutatások erre a kérdésre nem tudnak egyértelmű választ adni. A longitudinális vizsgálatok pedig arra engednek következtetni, hogy a nemek közötti eltérések eszökkenő distanciákat mutatnak (Abu-Saad és Isralowitz 1997).

Ryckman és Houston (2003) összegzi a két nem munkaérték-preferenciáinak kutatási eredményeit, s arra a megállapításra jut, hogy a férfiak esetében a teljesítményközpontúság fontos kritérium, míg az expresszív-instrumentális skálán a férfiak inkább instrumentális, a nők pedig expresszív jegyekkel írhatók le; a kutatási eredmények azonban bizonyos esetekben eltérőnek mutatkoznak. Ester, Braun és Vinken (2006) szerint a nők sokkal inkább előnyben részesítik az extrinzik munkaértékeket, Moore és Ollenburger (1986) pedig a férfiak esetében többek között a teljesítmény, a verseny, az autonómia és a presztízs értékeit, a nőknél pedig a szociális kapcsolatokat, a munka és a szabadidő közötti kiegyensúlyozottságot nevezte meg a preferált értékek között.

A munkaértékek vizsgálatakor a leggyakrabban használt magyarázó változók között azokat tudjuk megnevezni, amelyeket az általános értékpreferenciáknál is felsoroltunk. Az EVS adatbázisának a munkaértékekre vonatkozó blokkját ugyanakkor további szempontok szerint is bontották, s kapták azt a rajzolatot, hogy az idősebb kohorszok inkább gravitálnak az extrinzik értékek irányába, ami egybevág az Inglehart-féle életciklushatással. A felekezeti megoszlás vizsgálata esetében az a mintázat fogható meg, hogy a protestáns országok munkaértékei kevésbé jellemezhetők extrinzik jegyekkel. Ennek az összefüggésnek az elméleti háttere adott, amit a lutheri tanok, illetve a munka összefonódása kapcsán már ismertettük.

4.3. MUNKAÉRTÉKEK A FELSOÓKTATÁSBAN

Alfejezetünk célja, hogy röviden felvázoljuk a munkaértékek és a felsőoktatás kapcsolatát, s ennek során mind az idevágó elméleti kereteket, mind pedig az empirikus kutatási eredményeket bemutassuk. A kutatások ismertetése során a hallgatói munkaérték-vizsgálatokra fókuszálunk. Az egyes szakok és karok értékpreferenciáit itt csupán érintjük, a téma részletesebb kifejtése a következő fejezetben fog megtörténni a felsőoktatás és az értékek összefonódása kapcsán.

Láttuk, hogy a munkaértékek kialakulását a szakirodalom két fázisra bontja, a foglalkoztatás előtti, illetve a foglalkoztatás időszakában ért hatásokra. Ha ezt a logikát követjük, akkor az egyetemek és a főiskolák mind a két szakaszban szerepet kapnak, de tekinthetjük a felsőoktatást egyfajta átmenetnek a két periódus között.⁴⁴ Egrészt látni kell azt, hogy bizonyos elemei – kü-

44 Duffy és Sedlacek (2007) szerint ebben az életszakaszban szilárdulnak meg a szakmai célok, miközben a hallgatók még nagy mennyiségű információt gyűjtenek a munka világának területéről. Az itt meghozott döntések részint személyes változókkal magyarázhatók (például

lönösen az elméleti irányultságú szakokon – inkább a munkaértékek korai (vagy ha nem is korai, de a munkaerő-piaci belépés előtti) rögzülésében játszanak szerepet. Az egyes szakmák és foglalkozások ugyanis, ahogyan a korábbi alfejezetekben már láthattuk, bizonyos preferenciákat hívhatnak elő vagy támogathatnak. A tananyagok, az oktatói és az intézményi hatások ennek a korai fázisnak tulajdonképpen az utolsó szakaszát jelenthetik. A felsőoktatás egy szelete azonban a munkaerőpiacal szorosabban összekapcsolódik: például a gyakorlatok és a terepgyakorlatok során már a munkahelyek világába, ugyanakkor annak egy „védett” szegmensébe vezetik a hallgatókat. Az itt megtapasztalt preferenciák kiindulópontjai azonban már nem a felsőoktatási intézmények. A két szférának (az egyetemekről és a munkaerőpiacról beszélünk) egyes vélemények szerint egymáshoz közel állónak kellene lennie, azonban köztük komoly távolságok húzódnak, amelyek a munkaértékek területén is megragadhatók. Fontos látnunk azt is, hogy az a kritika, amely a felsőoktatást azért éri, mert túlzott távolságban helyezkedik el a munkaerőpiacról, az intézmény eredendően más funkcióiból és gyökereiből is származtatható (Erről bővebben a következő fejezetben írunk.) A képzési struktúra bizonyos szegmensei tartalmukból kifolyólag is jobban illeszkednek a piaci folyamatokhoz, míg mások attól távol foglalnak helyet. A felsőoktatás eltömegesedése minden bizonnyal olyan szakok és intézmények fel-futását is eredményezte, amelyek a munkaerő-piaci folyamatoktól eltávolodtak, vagy a gyakorlati képzés minősége a megnövekedett hallgatói létszámok miatt nem biztosítható. Más szegmenseket ugyanakkor, amelyek pedig az egyetemek szerves és elengedhetetlen részeit képezik, eleve nehezebb, vagy jóval kevésbé lehet egy, a munkaerőpiacal szimbiotikus együttélés irányába elmozdítani.

Az egyetemi évek alatt történő hallgatói munkavégzés, amely nem a felsőoktatás szervezeti keretein belül történik, szintén ide köthető, ugyanakkor az ebben való részvétel nem egyértelműen intézményi hatásra történik, és tisztán a munka világának hatásmechanizmusain keresztül fog lezajlani. Magyarországon a hallgatói munkavégzés a diákpopoláció nagyobb hányadát érinti (Altörjai és Róbert 2006, Fényes 2010, Szőcs 2013). Feltételezhetjük a munkaerőpiac erőteljesebb hatását akkor is, hogyha a betöltött munkakör nem kötődik a megszerzendő diplomához. Ezen folyamatok áttekintésekor érdekes kontraszt fog kirajzolódni előttünk: egyrészt láttuk, hogy a munka mint érték a fiatalok gondolkodásától eltávolodni látszik, másrészt pedig megragadhatjuk azokat a trendeket, amelyek munkaerőpiacot és annak értékvilágát fokozottabban emelik be a felsőoktatás keretei közé. A kirajzolódó, ellentmondásokkal terhelt viszonyt minden bizonnyal a többeiklusú felsőoktatás rendszer bevezetése is fokozta, hiszen a diákok számára a sokkal inkább a belátható jövőbe emelte be a tényleges foglalkoztatás megkezdését és a munkaerőpiacra való kilépés dátumát. Mindközben a külső környezet is bizonytalannak tűnik, hiszen Györgyi (2012) kutatásai alapján kijelenthetjük, hogy bár a diplomások aránya a munkanélküliek csoportján belül még mindig kedvezőnek mondható, az ezredforduló után már

---

képességekkel, személyiségjegyekkel), másrészt pedig be vannak ágyazva a tágabb kontextusokba (gazdaság, társadalmi struktúra).

megragadhatóvá váltak a felsőfokú végzettségűek elhelyezkedési nehézségei. A munkaközpontú értékpreferenciák megléte nem nyújt garanciát az elhelyezkedésre, ami akár a fiatalok attól való elfordulását is eredményezheti. Az erre a helyzetre reakcióként kiformalódó forgatókönyvek sokfélék lehetnek: a diákok egy részét mindez valószínűleg eltávolítja a munkaparadigmától, más részük viszont reagálhat oly módon, hogy már az egyetemi évek alatt „bedolgozza” magát a munkaerőpiacra, akár akkor is, ha az anyagi juttatásokkal nem jár. (Itt utalunk a Fényes és Kiss (2010) által is felvázolt új típusú önkéntesség jelenségére, amelynek a motivációs bázisában ide köthető elemek is megtalálhatók.) Más esetekben a munkavégzés kapcsolódhat pusztán a diáklét finanszírozásához is: a nem tradicionális hallgatók számának növekedése, valamint az oktatás önköltsége minden bizonnyal megemeli ennek a típusú munkavállalásnak a fokát. A hallgatói munkavállalás lehetőségeit természetesen a campusok közelében található munkalehetőségek spektruma is nagyban befolyásolja.

Az értékek konstruálódásának folyamatában ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy az intézmények jelentős hatást gyakorolnak a diákok gondolkodási struktúrájára. Láthattuk, hogy ez az elmozdulás különösen ott lesz jelentős, ahol a kibocsátó környezet értékstruktúrája eltérő jegyeket mutat. Bizonyos társadalmi csoportok munkáról vallott felfogása minden bizonnyal egybeváág az intézmények által képviselt beállítottságokkal. A hatások komplex rendszerként értelmezhetők, hiszen nem pusztán az egyetemek és főiskolák manifeszt céljai irányadók, hanem a látens struktúrák is. A szakmai gyakorlatok, terepgyakorlatok és egyéb, a munkaerőpiacal szimbiózisban történő tevékenységek egyfajta szocializációs folyamatot generálnak, amely azonban a felsőoktatás különböző szegmenseiben teljesen eltérő beállítottságok irányába mozdíthatja el a hallgatókat. Könnyű belátnunk, hogy mindezt a különböző tudományterületek, szakmák elhelyezkedési lehetőségei, az elérhető keresetek, valamint a kínált életpályák és munkarendek is alakítják, ugyanakkor az elérhető munkaerő-piaci pozíciók mintegy előzetes szűrőként is odavonzhatják a sajátos attitűdökkel és elképzelésekkel rendelkező diákokat.

A nemzetközi kutatási eredmények alapján azt láthatjuk, hogy a hallgatói értékvilágok a munkaértékek területén ugyanolyan széttöredezettek, mint az általános preferenciák kapcsán. Wong és Yuen (2012) a munkaértékeknek a nyugati kultúrkörben meghatározott fő területeit kínai, tajvani és hongkongi hallgatói almintákkal vetette össze, s bár hipotézisük az volt, hogy a két rajzolat hasonló lesz, már az egyes itemek értelmezésében kontextusaiban is különbségeket mutattak ki. Az emberi kapcsolatok fontossága például egy individualista kultúrában teljesen mást jelent, mint egy kollektivistában: ez utóbbi esetben sokkal inkább összefonódik a jelenség a presztízzsel, a státussal vagy a közösségi beágyazottsággal. Ezenkívül a szerzők (ahogyan azt az általános preferenciák kapcsán is láthattuk) a „keleti” társadalmak között is eltéréseket dokumentáltak, s a tajvani almintában a konfucianus értékek erőteljesebb hatását mutatták ki.

Hirschi és Fischer (2013) a munkaértékek egyik alapvető fontosságú szegmensét, a vállalkozói attitűdöt a Schwartz-féle értékmodellben pozicionálták, s ahhoz

individualista jegyeket kapesoltak, amelyek ellentétesek az univerzalizmussal és a konzerválással, ugyanakkor rokoníthatók a hatalommal és a teljesítménnyel.

Számos kutatás foglalkozik a hallgatók munkaértékeivel, s meghatározzák annak rajzolatait, igyekeznek feltárni a fő magyarázó változók rendszerét. Duffy és Sedlacek (2007) egy több mint háromezer fős, egyesült államokbeli minta segítségével a munkaértékek négy fő szegmensét elemezte (extrinzik, intrinzik, társadalmat segítő, presztízs-orientált), s azt találta, hogy a leginkább elfogadott item egy intrinzik érték lett (személyes érdeklődés), s csupán ezt követte a magas fizetésre vonatkozó kijelentés választása. A presztízs és a gyors karrier a hallgatói munkaértékek közepmezőnyében helyezkedett el. A szerzők eltéréseket tudtak dokumentálni egyrészt a jövedelem alapján (a közepes státusú családokból érkeztek az intrinzik értékeket inkább preferálók), illetve az afroamerikai és az ázsiai hallgatók sokkal inkább mutattak extrinzik jegyeket. Egy jordániai hallgatói mintában a munkaértékek két leginkább preferált iteme a munka területén elérhető teljesítményre, illetve az anyagi biztonságra vonatkozott (a két kijelentés között 0,03-os eltérés mutatkozott egy ötfokozatú skálát használva). A kiszámítható munkaviszony, illetve a társadalom segítésére vonatkozó itemek elfogadottsága jóval kedvezőtlenebbnek mutatkozott (Khasawneh 2010).

Találunk olyan kutatási eredményeket is, amelyek pszichológiai alapokból kiindulva jutnak el a munkaértékek fogalmához. Lowry és szerzőtársai a személyiség-típusokhoz illesztették a munkaértékek különböző területeit: láthattuk az elméleti keretek kapcsán is, hogy a két terület szorosan összekapcsolódik. Az eredmények rámutattak, hogy az extroverzió együttjár például az altruista, a presztízsorientált és a kognitív munkaértékekkel, míg a nyitottság (itt eszünkbe juthat a már idézett Kruglanski-féle tipológia is) szintén a kognitív munkaértékek meglétét valószínűsíti (ez az itemesoport a logikus, hatékony munkavégzéssel jellemezhető – Lowry, Campagnolo, Morris, Preston, Xue és Cheng 2012).

A vizsgálatok leginkább preferált területét talán a gender szempontú összehasonlítások képezik. Fiorentine (1988) egy, az egyesült államokbeli longitudinális vizsgálat során arra jutott, hogy a női hallgatók számára egyre fontosabbá váltak a karrier és a státuszjelzés itemei, miközben a hagyományos női szerepeknek megfelelő munkavégzés elfogadottsága, illetve a férfiak preferenciái alig változtak. Abu-Saad és Isralowitz (1997) áttekinti az idevágó kutatási eredményeket, amelyekben egy közös vonás akad, ez pedig a hagyományos munkaértékek feloldódása – ennek metódusai azonban már eltérők. Bizonyos esetekben a nők fokozottabb karrierközpontúsága mutatható ki, míg más vizsgálatok az androgün, kevert munkaértékek meglétét feltételezik a felsőoktatásban. Saját vizsgálatuk, amelyet izraeli mintán végeztek, szintén a klasszikus, illetve a kevert elemek egyidejű meglétét támasztja alá. A férfiak a kockázatvállalás és a mások feletti ellenőrzés területén értek el magasabb átlagokat, míg a nők a hagyományos elemeken túl (például interakciók fontossága, segítség másokon) erősebb karriermotivációt tudtak felmutatni. Nordhaug, Gooderham, Zhang, Liu és Birkelund (2010) kínai és norvég női mintán faktoranalízissel vizsgálta meg a munkaértékek rajzolatait elit üzleti képzésekben. Négy faktort identifikáltak,

---

ezek az expresszív, az instrumentális, a bizonytalanságot elkerülő, illetve a hatalmi távolságra fókuszáló faktorok voltak. A harmadik faktoron a biztonság, a kiszámíthatóság és a támogató szociális környezet itemei ültek, míg a negyedik esetében a kontroll és a vezetés kapott nagyobb szerepet. A pekingi almintára az instrumentális és a hatalmi távolságra fókuszáló faktorok voltak jellemzőbbek, míg az expresszív faktor a norvég női hallgatók esetében volt inkább kimutatható (ez utóbbi rajzolat egybeeseng Schwartz (1999) munkaérték-elméletével is). A szerzők szerint az elemzés arra mutatott rá, hogy a munkaértékeket nemcsak a gender-különbségek alakítják, hanem a kulturális és a gazdasági kontextus is.

Kutatásunk terepére, tehát a Debreceni Egyetemre fókuszáló munkaérték-adatokkal is rendelkezünk. Fényes (2010) a régióban a diákok munkaattitűdjét gender szempontból elemezte, s jutott arra a következtetésre, hogy a férfiak sokkal inkább preferálják a flexibilis munkaidőt vagy a magasabb fizetést, míg a nők esetében előtérbe került a munka családi élettel való összeegyeztethetősége és felelősségteljessége is. A nemek munkához való viszonyulása nem mentes belső ellentmondásoktól és törésvonalaktól sem, hiszen a férfiaknál erőteljesebben jelent meg a teljesítményközpontú munka iteme mellett a „ne legyen megerőltető” kijelentés is. Pusztai (2009) a Regionális Egyetem Kutatás 2005-ös adatbázisát felhasználva altruista, élményközpontú, kockázatminimalizáló, karrierorientált és függetlenségre törekvő faktorokat különített el (ezek a kategóriák a már korábban idézett Schwartz-féle értéktipológiában is jól értelmezhetők). A szerző úgy találta, hogy a magas státusú hallgatók erőteljesebb tudásorientációval jellemezhetők, de körükben megfogható az élményközpontú munka dominánsabb jelenléte is, ugyanakkor a család társadalmi státusa és a munkaértékek között nem talált számottevő összefüggést. Több esetben végeztek elemzéseket a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjába bekerült diákok mintáján az ezredforduló utáni években a Super-féle munkaértékteszt segítségével (Fónai és Kiss 2011, Fónai, Zolnai és Kiss 2005, Márton 2012). Kiss egy nemzetközi hallgatói minta felhasználásával készítette el kutatását (Kiss J. 2008). Fónai, Zolnai és Kiss (2005) úgy összegezte a vizsgálatának legfontosabb tanulságait, hogy a preferált munkaértékek alakulása tükrözi a szakmai identitás alakulását.⁴⁵

Fejezetünk fő célja az volt, hogy a munkaértékek jelenségét definiáljuk, megvizsgáljuk annak rajzolatait, majd mindezeket a fogalmakat és trendeket a felsőoktatás terében helyezjük el. Az egyetemek és a főiskolák ugyanis a munkaértékeket befolyásoló, alakító tényezőként jelennek meg, amelyek a munkahelyi szocializáció egyik fázisaként is felfoghatók. Kérdés azonban, hogy az itt megszerzett attitűdök mennyire életképesek a munkaerőpiacon, s a campusokról kikerülő, majd karriert építő hallgatók vajon milyen mértékben köszönhetik sikeres adaptációjukat az egyes intézményeknek.

---

45 Mivel az egyetem tehetséggondozó programja nem reprezentálja kutatásunk alapsokaságát, így munkánkban az eredmények részletes bemutatására nem térünk ki.

5. A felsőoktatás az értékutatás szemszögéből

Fejezetünk célja, hogy az értékek világát a felsőoktatáshoz illessze. Ennek érdekében először az oktatás területét ismertetjük két területre fókuszálva: egyrészt kitérünk az intézmények szerepére, illetve a tudományos kutatás értékháttérét modellezzük. Második alfejezetünkben konkrétan a felsőoktatáshoz illesztjük a jelenséget, s bemutatjuk az elitintézmények, az eltömegesedés, illetve a piacosodás értékvetületét, illetve a különböző egyetemi karok és szakok értékháttérét. Utolsó lépésként pedig arra vállalkozunk, hogy az inkriminált hallgatói vizsgálatok eredményeit mind nemzetközi, mind hazai szinten összefoglaljuk.

5.1. AZ OKTATÁS, A TUDOMÁNY ÉS AZ ÉRTÉKEK ÖSSZEFONÓDÁSA

Az oktatási intézmények, mint megannyi más szocializációs ágens, nevelési szintérként az értékek átadásában is kulcsfontosságú szerepet játszanak. A tanárok és oktatók, a diákok és a szervezetek értékterének közös halmaza adja azt a klímát, amelyhez a hallgatói szocializáció során a diákok adaptálódnak, ahol az otthoni környezettől sok esetben eltérő preferenciákkal találkoznak, s amely arra (lenne) hivatott, hogy a tudományos élet logikáját, amely, mint látni fogjuk, bizonyos preferenciákkal is leírható, átadja. Ha az értékek fogalmát abban a felfogásban használjuk, ahogyan eddig is tettük, s nem egy normatív és abszolút megközelítést alkalmazunk, akkor kijelenthetjük, hogy nincsenek „jó” vagy „rossz” értékek, az egyes itemek vagy motivációs bázisok egyenértékűek, s csupán az adott kulturális kontextusban vagy az egyéni értékelés során tapadnak majd azokhoz negatív vagy pozitív ítéletek. (Az értékek történelmi változása kapcsán azonban láttuk azt, hogy azok nem minden korban voltak relatívak; s ha feltételezünk abszolút igazságokat, akkor azokat a nevelés tartalmazza, s azok az intézmények falai között teljesen logikus módon képviselve lesznek.) Ennek fényében az egyes intézmények által preferált beállítottságok, bár eltérőek lesznek, mégsem rangsorolhatók. Mindeközben látni fogjuk, hogy a szervezetek megnevezhetik vagy megnevezik az általuk támogatott értékek spektrumát, amelyet közvetíteni szeretnének, s amelyek saját kulturális kontextusukból nézve helyesnek tekinthetők. Látnunk kell, hogy a kulturális pluralizmus bármilyen formája (vallási pluralizmus, az értékek pluralizmusa) át fogja színezni az

oktatásnak és a nevelésnek azon szeletét, amely az értékelési mechanizmusokat tartalmazza.

Az oktatási rendszer, az utóbbi évszázadokban legalábbis, elengedhetetlen eszköze az értékek átadásának. Egyik fő funkciója a társadalmi integráció fenntartása, ehhez pedig hasonlóan gondolkodó, de legalábbis hasonló szabályokat betartó egyénekre van szükség. A társadalmi rétegek gondolkodási struktúrái eltérőek: az alapok tehát különböznek, a cél azonban az volna, hogy a generált elmozdulások hasonló irányokat mutassanak. Az értékek, mint láttuk, a döntési mechanizmusokon keresztül a cselekedetekre is hatnak, így nem csupán a kognitív szinteken erősítik a hasonló elemek kibontakoztatását, hanem a tényleges magatartás területén is. Kérdés ugyanakkor, hogy az intézmények és a társadalom értékterei együtt mozognak-e, s ha közöttük distancia található, akkor az vajon miért és hogyan alakult ki, s érdekében áll-e valamely ágenseknek vagy csoportnak annak további fenntartása. Látnunk kell azt is, hogy a közvetítendő értékek kiválasztásában az intézményeknek sincsen teljes autonómiája, hiszen azokat több tényező (például az oktatáspolitikai) is formálja. Az intézmények személyiségformáló hatásainak ismeretében pedig azt is tudnunk kell, hogy bizonyos értékek propagálása, manifeszt megjelentetése nem biztosítja azok rögzítését és interorizálását. Itt nem csupán a látens tartalmakról beszélünk, hanem arra utalunk, hogy az intézmények falai között zajló szocializációs mechanizmusok irányai nem minden esetben vágnak egybe a szervezeti célokkal, s jó részük a tanárok/oktatók által nem kontrollálható vagy nem belátható területre esik. Az oktatási intézmények ugyanis jóval komplexebb színterek annál, hogy pusztán az oktatás és a nevelés cél- és eszközrendszerével le tudjuk azokat írni.

Bonnett (2000) szerint az oktatás és a nevelés messzemenően értéktelített folyamat, amelynek célja a viselkedés morálisan elfogadható elemeinek az átadása (ez azonban, mint láttuk, kontextuálisan is meghatározott). Révay (2010) szerint a jelenség egyszerre tananyagátadás és kultúraátadás, s a folyamatban a tanár kulcsfontosságú szerepet játszik. Ha pedagógiai szempontból végigtekintünk az iskolák világán, akkor a szerző a curriculumokat, a tanítási metódusokat, a fegyelmezési eljárásokat, a dicséret használatát, illetve a gyerekekkel való kapcsolattartást nevezi meg mint értéktelített jelenségeket. (Itt utalnánk vissza például Hofstede dimenzióira, hiszen az itt felsorolt elemek egy része értelmezhető például a hatalmi távköz indexének segítségével is.) A tantárgyak közül némelyek inkább neutrális jegyekkel írhatók le (például a reáltárgyak), míg mások értéktelítettebbek (Bonnett 2000).

Az alapfokú oktatással kapcsolatban a kilencvenes években fogalmazódott meg az az igény, hogy az értékeket és a moralitással kapcsolatos kérdéseket fokozottabban emelje be az intézmények falai közé. Escobar-Ortloff és Ortloff (2001) szerint a tanárok ugyanis egyre inkább megrettennek a morális dilemmák tárgyalásától és az azokban történő állásfoglalástól, ami a jelenkor pluralista és relatív attitűdjeivel magyarázható. A jelenlegi helyzet megváltoztatásában a tanároknak kulcsfontosságú szerepet kell játszaniuk, s a cél az volna, hogy egyfajta etikai iránytűvel lássák el a fiatalokat olyan kérdéseket érintve, mint például a

nemi egyenlőtlenségek, a rasszizmus vagy a szegénység (Holden 2000). A kérdés csupán az, hogy az iránytű merre mutasson. S ha ezt sikerült is eldönteni, akkor az vajon nem fog-e ütközni a diákok otthonról hozott mintáival. Azt is látnunk kell, hogy a példának felhozott problémakörök többségéről nincsen egységes és kiforrott álláspont, megítélésükről tudományos vagy közéleti szinten sincsen konszenzus, s azok sok esetben politikai viták tárgyát is képezik. Ha a kívánatosnak tartott állásfoglalásokat a curriculumba emeljük be, akkor az az iskolák fokozottabb átpolitizálását is eredményezheti.

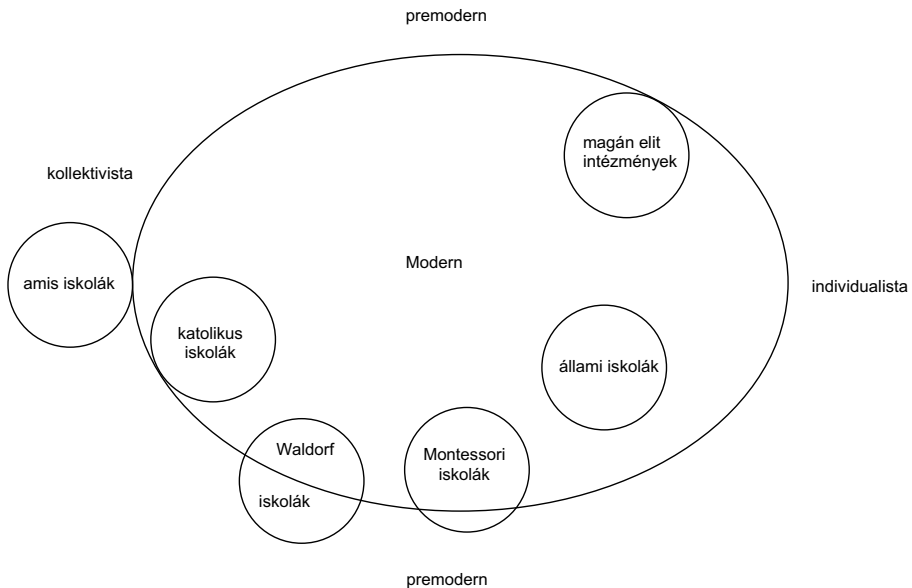
Ennek a problémának az elkerüléséhez meg kellene határozni azoknak az értékeknek a körét, amelyek univerzálisak, s azok elfogadása nem függ kultúrától vagy vallástól. (Korábban láttuk, hogy a preferált értékek köre a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok során sok esetben egybeeseng). Erre vonatkozó tipológiákat Escobar-Ortloff és Ortloff (2001) is ismertet. A felsorolt értékek között szerepel a részvétel, a bátorság, az udvariasság, a felelősség vagy a tisztelet, míg egy másik meghatározás szerint azok az elemek tartoznak ide, amelyek kompatibilisek olyan demokratikus értékekkel, mint a szabadság, az egyenlőség vagy az emberi méltóság. Az itt felsorolt elképzelésekhez két gondolatot fűznénk hozzá: egyrészt azt, hogy mindezek leginkább a nyugati kultúrkörből kiindulva tekinthetők érvényesnek és általánosnak. Láthattuk, hogy a társadalmaknak csak bizonyos szegmensében kap hangsúlyt például az egyenlőség. Másrészt pedig azon is érdemes elgondolkoznunk, hogy az oktatási intézmények egy része igen messze található a demokratikus alapelvektől, s ehhez nem kell túllépnünk még a nyugati kultúrkör határait sem.

Nyugat-Ausztrália iskoláiban 1994 és 1996 között futott egy olyan projekt, amely az explicit módon átadandó értékeknek egy közös halmazát igyekezett meghatározni. Az értékeket négy alapvető csoportba sorolták: az élet perspektívájához, az egyén szintjéhez, a társadalomhoz, illetve a természethez kapcsolódó elemeket különítették el, s ezeken belül meghatározták azokat a preferenciákat, amelyeknek a tantervekben és az osztálytermi kommunikációban meg kell jelenniük (a társadalomhoz kapcsolódott például a közösség és az egyén kapcsolata, a multikulturalizmus vagy a jólét kérdésköre). A projekt egy későbbi szakasza a legjobb gyakorlatokat összegyűjtötte. A leghatásosabb tanulási folyamatként olyan elemeket neveztek meg, mint az önkéntességben való részvétel vagy az innovatív tanulási módszerek (Caple 2000). Ez utóbbi eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy az értékek formálásának leghatásosabb módszerei a frontális és elmélet-centrikus oktatás kereteitől meglehetősen távol esnek. Winstone és Millward (2012) az értékek tanulása során a kollaboráció fontosságát hangsúlyozza, hiszen a teammunkák az eltérő alapok ellenére egyfajta közös megévezéssel zárulnak, amelynek számottevő hatása van a tanulók gondolkodására.

Az iskolák által képviselt értékvilágok sokfélék lehetnek. Látnunk kell, hogy olyan tényezők is alakítják ezeket, mint például a felvállalt pedagógiai irányzatok, amelyekben a motivációs technikák, fegyvelmezési metódusok, tartalmi elemek, a tanár-diák kapcsolatok milyensége mind-mind elhelyezhetők a különféle értékmodellekben. Igaz mindez az egyházi fenntartású iskolákra is, amelyek szintén eltérő preferenciarendszerrel dolgoznak. Currie (2000) az

ausztrál iskolákat egy kétdimenziós térben helyezte el, s megkülönböztette a különböző egyházi iskolákat (például katolikus, hutterita, amis) a reformpedagógia különböző irányzatait (Waldorf, Montessori), az őslakos népesség különböző iskolatípusait, illetve a magán elitiskolákat, valamint az állami fenntartási intézményeket, s ezeket egy modern „körben”, illetve egy kollektivistá és individualista tengelyen helyezte el. Az egyházi fenntartású intézmények a modell szerint erősen a kollektivistá pólus felé gravitáltak, ugyanakkor az amis iskolák a premodern halmazba, míg a katolikus intézmények a modern szférába tartoztak. Az elitintézmények és az állami iskolák individuális jegyekkel voltak leírhatók, s mindkét intézményi típus a modern értékeket képviselte. A Waldorf-intézmények félig modern, félig pedig premodern vonásokat mutattak, s ezt a szerző az információs technológiákhoz való negatív attitűddel, ugyanakkor az egyéni képességek kibontakoztatásával és a kompetitív szituációk elkerülésével indokolja meg (4. ábra). Munkájában Révay (2010) is amellet érvel, hogy világnézetileg semleges oktatás nem létezik, s az egyes intézmények az értékek tengelyének valamelyik pontján elhelyezhetők. A szülők természetes törekvése, hogy gyermekeiket a saját értékrendjüknek megfeleltethető intézménybe írassák be, s az utóbbi évtizedekben Magyarországon kialakuló intézményi paletta erre lehetőséget is ad. Az iskolaválasztások motívumai között azonban nem csupán az értékegyezés bújik meg: hasonló jelenséget mutat ki Pusztai (2004) az egyházi középiskolák világában, ahol a diákok egy jelentős része nem vallásos közezből érkezik, Révay (2010) pedig a felekezeti felsőoktatás területén.

4. ábra Az egyes iskolatípusok az értékek terében Currie (2000) alapján

Az egyes magyarországi iskolatípusok minden bizonnyal hasonlóan modellezhetők, s a közös intézményi elemek többé-kevésbé azonos pozíciókat is birto-

kolhatnak. Azt is látnunk kell azonban, hogy a fenntartók és a különböző pedagógiai keretein belül is rendelkeznek mozgástérrel az iskolák, s itt elég, hogyha például az igazgatók személyiségjegyeire vagy a megvalósítható vezetési stílusokra gondolunk (ez utóbbiak szintén értéktelítettek, hiszen magukba foglalják például a hatalmi távközöket vagy az autonómiát). A rendszerváltás utáni viszonyok nemcsak az értékek pluralizálódását, hanem az eltérő értékhatárú oktatási intézmények megjelenését is magukkal hozták, mintegy a „bőség zavarát” idézve elő (Révay 2010). Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy nemcsak a tanítás folyamata, hanem maguk az oktatási intézmények is értéktelítettek, az egyes iskolákra jellemző jegyek azonban sok tényező bonyolult konstellációjában formálódnak ki.

Alfejezetünk végén arra keressük a választ, hogy a tudás milyen értékhatárakkal jellemezhető, s vajon ezek az elemek mennyire harmonizálhatnak az iskolák szervezeti kereteivel és az általuk képviselt preferenciákkal. Weber (1995) szerint a tudományos tudás lényeges eleme a különböző tartalmak ütköztetése, illetve azok megértése és elismerése, illetve a racionalitás hangsúlyos szerepe. Az objektivitás, amely ugyancsak fontos kritérium, a saját kulturális kódjaink tárgyilagos kezelésével, s a más kódokra és tartalmakra való nyitottsággal párosul. *„A jó tanár legelső feladata megtanítani a diákjait arra, hogy elismerjenek kényelmetlen tényeket, úgy értem, olyanokat, amelyek kényelmetlenek az ember pártállása szempontjából”* – írja Weber (1995:36). A Kruglanski (2005) által használt zárt és nyitott gondolkodás tipológiája közül ehhez a tudástípushoz az utóbbi kategória kapcsolódhat szorosabban, amely az információk kritikus megközelítését is tartalmazza, s új elemek hatására az egyén gondolkodását a korábbtól eltérő alapokra is helyezheti vagy alakíthatja. (Itt már felmerülhet bennünk az a kérdés, hogy a gondolkodás új alapokra helyezése mennyire esik egybe a tradicionális társadalmak abszolút értékeivel.)

Kérdésként fogalmazódhat meg az is, hogy a tudományos tudás vajon milyen értékek szomszédságában helyezkedik el, s milyen mezőkkel rokonítható. Korábban már ismertettük Schwartz egy modelljét (Függelék, 1. ábra), amelyben az intellektuális autonómia is szerepel. Ez a nemzetközi összehasonlítások egyik dimenzióját képezte, motivációs és vezetési technikák épültek rá a munka világában, s olyan jegyekkel voltak jellemezhetőek, mint a szabadság, a kreativitás, a nyitottság és a kíváncsiság. A felsorolt elemek egybevágóan a Kruglanski-féle tipológiával az új tudáselemekre irányuló igény és azok megértése kapcsán, s erős individuális töltettel is rendelkeznek, miközben Schwartz idézett modelljében a kollektív, hierarchikus értékelemek a másik póluson helyezkedtek el.

D’Andrade (2008) egy egyesült államokbeli, japán és az Egyesült Államokban élő vietnámi hallgatói alminta segítségével 58 értéket két dimenzióban helyezett el. A két dimenziót az altruizmus és az önérdek, illetve a kollektívizmus és az individualizmus képezte. A „tudomány megértése” item egyértelműen az individualista területen foglal helyet, ugyanakkor annak az altruista szegmensében. (Mindez kapcsolatba hozható az oktatás közösségi és integrációs funkcióival: láthattuk, hogy a közoktatás az érték- és munkaértéktérben a szociális szférába esik, ugyanakkor a tudományos élet már egyértelműen más területre sorolódik.) Közele mezőként az autoritással szembeni ellenállás, a saját célok kiválasztása,

illetve a magabiztosság jelenik meg, ugyanakkor nem sorolódnak messze a hedonizmus értékei sem. Ez utóbbi jelenség az affektív és az intellektuális autonómia közös gyökereire mutat rá (Schwartz 1999). A tudomány megértésétől meg lehetőségen távol helyezkedik el a szoros családi kötelek, az udvariasság, a valahová tartozás, illetve a „megvédeni az országot” iteme, s nem találunk szoros kapcsolatot a felhalmozás vagy a szociális státusz értékeivel sem.⁴⁶

Füstös (1995) vizsgálatában, amely a rendszerváltás utáni magyar társadalom értékeit klaszterekkel vizsgálta, jól elkülöníthetőek voltak az ún. intellektuális értékek. A kialakított értékesoportokat ezután egy dendogrammal kapcsolta össze. Az előbb említett csoport elkülönült a társadalmi megbeesültség és a materiális javak klaszterétől, illetve a vallási erkölcsöket átfogó értékektől, s az egyéni kiteljesedést szolgáló, illetve politikai értékekkel kapcsolódott össze.⁴⁷ Ha az értékek Schwartz-féle kétdimenziós terére (1. ábra) szeretnénk kivetíteni a „tudomány megértése” itemét, akkor az a stimuláció, a teljesítmény és az önmegvalósítás területére esne, tehát olyan elemekkel állna kapcsolatban, amelyek a modernitás folyamán a preferenciákon belül hangsúlyosabbá váltak.

A tudományos tudás itt felvázolt pozíciója bizonyos problémákra is rámutat. Az első lényeges elem az inkriminált értékek oktatási intézményekbe való beilleszthetősége. Karikó (2005) írja a nevelésről és az oktatásról, hogy az alapvetően konformista jellegű, a „meggyalult személyiségek melegágya”, miközben a tudás a konformitással inkább ellentétes pozícióban van. Láthattuk a tudomány értékeinek a modernitással való összekapcsolódását is, miközben Currie (2000) modelljében az ezredforduló ausztrál iskoláinak bizonyos része teljes egészében a premodern szegmensbe sorolódott.⁴⁸ Kiemeltük a saját világméppünkhöz főződő objektív viszonyt, amely az olyan iskolák tudományhoz való disszonáns viszonyára mutathat rá, amelyek abszolút igazságokban gondolkodnak. Utoljára egy olyan szegmenst hangsúlyozunk, amely a közoktatás és a felsőoktatás eltérő értékhatárára és tudományhoz való viszonyára utalhat. A foglalkozások tipológiájánál láttuk, hogy a tanár, illetve a tudományos élethez szorosabban kapcsolódó oktatói szakma az értékmegvalósítók más pontjain található – a modellben a tudományos pálya a teljesítmény és az önmegvalósítás területére esik, míg a tanári foglalkozás, a biztonság és a konformitás területére. Feltételezhetjük tehát, hogy a közoktatás és a felsőoktatás értékhatárára eltérő. A kérdés csupán az, hogy a közoktatás vajon hogyan tudja kezelni a tudományos tudáshoz kapcsolódó elemeket, s kellőképpen tudja-e képviselni azokat, s egyáltalán beleilleszthető-e mindezen értékterületek az iskolák szervezeti kereti közé.

46 Kruglanski (2005) a zárt gondolkodáshoz olyan jegyeket társít, mint a tekintélyelvűség, a hedonizmusellenesség, a konformitás vagy a dogmatizmus. Mindez megerősítheti azt a feltevést, hogy a tudáshoz nonkonform jegyek, s képlekenyebb és formálhatóbb viszonyulások kapcsolódnak.

47 A politikum dominanciája, ami a hatalomhoz kapcsolható, szintén a modernitáshoz kötődik.

48 Ezen intézmények kontextusában a tudás és a tudomány minden bizonnyal más értelmezése használatos, s nem az, amit jelen alfejezetben felvázoltunk.

5.2. A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK VILÁGA – A TUDOMÁNY ÉRTÉKEI?

Alfejezetünk célja, hogy a felsőoktatást az értékutatások szemszögéből vizsgáljuk meg, hogy a későbbiekben az itt felvázolt alapokhoz tudjuk majd illeszteni a saját, akadémiai értékekre vonatkozó empirikus kutatási eredményeinket. Az akadémiai értékek alatt munkánkban a felsőoktatási intézményekhez tapadó individuális (hallgatói és oktatói) preferenciákat, prioritásokat, cselekvéseket és az intézményen belül elvárt magatartásformákat fogjuk érteni. Hogy erről pontos képet kapjunk, ki kell térnünk egyrészt a hallgatói lét azon szegmenseire, amelyek az egyes értékpreferenciákat egyik vagy másik irányba mozdítják, másrészt a különböző egyetemkonceptiók idevágó elemeire, valamint a különböző karok és intézmények értékhatárát is meg szeretnénk vizsgálni. Gondolatmenetünk elméleti alapokon nyugszik; az empirikus kutatási eredményeket a következő alfejezet tartalmazza.

Az ifjúsági életszakasz, illetve az egyes életkori csoportok értékpreferenciákra gyakorolt hatását egy korábbi fejezetünkben már ismertettük. Annak a félfüggetlen életformának, amelyet a fiatal felnőttkor életévei jelentenek, a campusok nyújtotta lehetőségek fokozottan biztosítanak teret, mintegy lehetőséget adva azok mélyebb megélésére. A jogoknak és a kötelezettségeknek ez a speciális együttállása, amely a campus-lét (Szabó 2012) szervezeti kereteihez tökéletesen illeszkedik, minden bizonnyal ráépül azokra a beállítottságokra, amelyeket a hallgatók egy része eleve otthonról hoz magával, míg más esetekben a lehetőségek bonthatják ki a preferenciáknak egy olyan rendszerét, amely a campusokat az ifjúsági kultúra központjaivá teszi. Kérdés azonban, hogy a diákok milyen alapokkal érkeznek a felsőoktatási intézményekbe, s hogy milyen körülmények fogadják ott őket.

A társadalmi rétegződés erőteljesen alakítja a gyermekekhez fűződő viszonyrendszert, a nevelési stílusokat, illetve az individuum egyediségéhez és feladataihoz kapcsolódó elvárásokat. Ha mindezt Zinnecker ifjúsági korszakváltás-elméletéhez illesztjük (Zinnecker 1993), elmondhatjuk, hogy a két pólus, tehát az átmeneti és az iskolai ifjúsági korszak eltérő preferenciákkal leírható fiatal-ságot indukál. A campusok nyújtotta keretek minden bizonnyal az iskolai ifjúsági életszakaszhoz illeszkednek, s az ilyen háttérrel bíró hallgatók esetében (ahol az egyéni autonómiák és a döntési jogkörök nagyobbak voltak, a szülő-gyermek kapcsolat demokratikusabb, illetve az individualisztikus gondolkodás erőteljesebb) az átállás zökkenőmentesebb lehet. Egy korábbi elemzésünk során, amelyben a campusokat a szervezetszociológia eszköztárával elemeztük, arra a megállapításra jutottunk, hogy az egyetemek-főiskolák sokkal inkább definiálhatók nyitott intézményekként (Bocsi 2013c). Ehhez a felépítményhez egyrészt könnyen illeszkedik a tudományos tudás értékvilága, illetve azoknak a fiataloknak a preferenciarendszere, akik középosztálybeli vagy afeletti státusú családokból érkeznek.

Az intézmények gondolkodási struktúrákra gyakorolt hatását korábban már elemeztük, és láthattuk, hogy formáló erejüket azokban az esetekben is kifejtik,

ha a kibocsátó és a befogadó közeg jegyei között distanciák találhatók, sőt az értékek strukturálódásának folyamatában ezek az ütközések jelentős szereppel bírnak. Egy olyan nyitott szervezet, amelynek hallgatóképe az iskolai ifjúsági korszak személyiség- és magatartásjegyeit feltételezi, ugyanakkor hallgatói bázisa relatíve hátrányos helyzettel jellemezhető, éppen ezért bizonyos távolságra helyezkedik el a saját diákjaitól, s az átállás komolyabb adaptációs folyamatot igényel. A felsőoktatás eltömegesedése azonban magával fogja hozni azoknak az intézményeknek a kialakulását is, amelyek a hallgatói lét csekélyebb autonómiásintjére építenek, s a tudomány logikájától távolabbi értékvilággal fognak dolgozni.

A felsőoktatás az ifjúsági életszakasz kiszélesedése előtt jóformán az első olyan terepet jelentette a fiatalok életében, ahol az autonómia és a szabadság korábban nem tapasztalt mértékét tudták megélni. A campusok világa jóformán minden olyan elemet hatványozottabban foglal magában, amely az életszakasz jegyeivel jellemezhető. Ugyanakkor az utóbbi években a jogok és a kötelezettségek a fiatalok életében jóval hamarabb jelentkeznek, így a klasszikus forgatókönyv esetében a campusok már nem tekinthetők olyan mértékben vízváltóknak, mint az azt megelőző évtizedekben. A munkaerő-piaci folyamatok campusokba való behatolása szintén átírhatja ennek az ifjúsági életszakasznak a scénárióit.

Az ifjúsági életszakasz egyik jól látható jegyeként definiálhatjuk a szabadidő felértékelődését is, amelyet a társadalom makroszintű változásai is felerősítenek. A kötetlen tevékenységek identitásképző funkcióval is bírnak, ez a sajátosság pedig a tízes-húszas életevekben kiemelkedő fontossággal rendelkezik. Kérdéses, hogy a szabadidő dominanciája mennyire fér össze a különböző egyetemekkel és főiskolákkal, vagy mennyire illeszkedik ahhoz a képhez, amit ezek az intézmények szeretnének magukról sugallni. A felsőoktatás eltömegesedése, illetve az iskolai ifjúsági életszakasz előtérbe kerülése együttesen azonban teret ad a szabadidőre (is) koncentráló diákéletmódnak. A tudományos tudás érték-háttérét vizsgálva láthattuk, hogy az a hedonizmus itemeihez relatíve közel helyezkedik el, de tudjuk, hogy az életmódkutatások elméleti és empirikus adataiból az az összefüggés rajzolódik ki, hogy a két tevékenységesoport nem teljesen kompatibilis egymással.

Az egyetemek és főiskolák érték-háttérét azonban nemesak a tudományos tudás preferenciajegyeivel, hanem annak speciális szervezetéből kiindulva is elemezhetjük. A szakirodalomban találhatunk olyan egyetemdefiníciókat, amelyek ebből a szempontból is értelmezhetők. Marginson (2007) az egyetemeket önreprodukáló és tudásformáló intézményekként írja le, amelyekben mind a hallgatóknak, mind pedig az oktatóknak elkötelezetten kell képviselnie olyan értékeket, mint a kritikai attitűd, az innovációk fontossága, illetve a didaktikus gondolkodás. Fontos szempont az értékek pluralizmusa is, illetve a szólásszabadság, az empátia, a tolerancia, a szolidaritás és az objektivitás. Tasker és Packham (1993) szerint a felsőoktatás fő célja a tudás generálása, amely oktatók kollaborációja révén lehetséges. Veroszta (2010: 16) szerint az egyetem fő funkciója „az értelem befolyásolásának társadalmon belüli maximalizálása”, Harland és Pickering (2011) pedig az intézmény fő feladatáknak a tudás konstruálását, annak diszse-

minációját, illetve a társadalomra irányuló kritikai viszonyulást nevezte meg. Ward (2007) a felsőoktatási intézmények misszióját az akadémiai szabadsággal, az intellektuális megközelítési móddal, a morális feddhetetlenséggel, illetve a társadalmi igények iránti elköteleződéssel írja le. Schwartz (2004) úgy véli, hogy a felsőoktatás kulturális kontextusa a diákok értékeit az egyéni autonómiák, választások és döntések irányába mozdítja el. Gieysztor és Gieysztor (2001) szerint az egyetemek már születésük pillanatában alkalmasak voltak a középkori társadalom organikus elemeinek egy magasabb szinten, más esaternán keresztüli összekapcsolására, s az intézmények a vállalkozói szellem, az innovációk és kezdeményezőkézség integrációjával jellemezhetők. Ha az itt felsoroltakat számba vesszük, akkor azok egyértelműen kapcsolódnak D'Andrade (2008) modelljéhez, amely az altruizmus és az individuális jegyek közelébe helyezi a tudás pozícióját. Az egyetemek ugyanis, bár az egyén gondolkodási szabadságára építenek, nem szakadnak el teljes mértékben a társadalomtól, s funkcióik egy része annak jobbítására irányul. Fontos azonban látni, hogy a felsorolt értékitemek Schwartz kétdimenziós modelljében (1. ábra) a bal oldali mezőket ölelik fel, illetve azokat az univerzalizmus értékei egészítik ki.

Az egyetemek, írja Harland és Pickering (2011), értéktelített intézmények, ugyanakkor az általuk képviselt jegyek több nagyobb halmaz részét képezik. Bizonyos elemek az individuális, ám a közösség irányába elkötelezett egyéni létet preferálják, más csoportok a racionalitás, az objektivitás és az innovációk felé gravitálnak, további elemek pedig egyfajta akadémiai morált képviselnek. Az akadémiai morál azonban nemesak célértékeket és kívánt végállapotokat ír elő, hanem a tudományos létezés eszközértékeit is, tehát a kutatások etikáját, a kollegiális kapcsolatok sajátosságait, azok fenntartásának elvárt módozatait, vagy az oktató-hallgató relációt, amely az értékátadás egyik leghatásosabb formáját jelenti az intézményeken belül.

Az akadémiai értékeket hordozó egyik fő csoport az oktatók csoportja, akik a klasszikus egyetemeken a hierarchia minden szintjén egyfajta akadémiai habitussal és a szimbolikus tőke felsőoktatáson belüli fajtáival is rendelkeztek (Bourdieu 1988). Kérdés azonban, hogy az intézmények bürokratikus szervezete mennyire feleltethető meg az akadémiai habitusnak, az előrejutási lehetőségek pedig a tudományosság mércéinek. Már Weber is arról írt a századfordulón, hogy kérdéses, hogy a pályája elején járó oktató „*ki fogja-e bírni, hogy évről évre középszerűek kapaszkodnak fölébe*” (Weber 1995: 14). A Bourdieu-féle (1988), akadémiai kereteken belül értelmezendő szimbolikus tőkének is csupán az egyik válfaja származtatható az egyének tudományos kvalitásaiból.

Az akadémiai értékek ideáltipikus hordozóinak az oktatókat kell tekintenünk, ugyanakkor a hallgatói bázisnak a társadalmi státusza és attitűdjei miatt elvileg már belépéskor valamilyen szinten illeszkednie kell is a felsőoktatás preferenciajegyeihez. A hallgatók szerepe szintén kulcsfontosságú, hiszen a társadalomban megfigyelhető változások jelentős részét (és itt a gondolkodás változásaira célunk) igen gyakran a diákok emelik be a campusok határain belülre először, illetve ez a csoport, bár erről gyakran elfeledkeznek, aktív létrehozója és művelője az intézményi klímának és kultúrának. Veroszta (2010) szerint a

klasszikus hallgatóképhez kapcsolódó értékek a tudás keresése, a tudományos érdeklődés, illetve a kutató tanulás jegyei köré csoportosulnak. A campusokon eltöltött évek alatt a hallgatók gondolkodása jelentős mértékben átalakul, s ennek az átalakulásnak egy szála az értékek mentén történik meg: ideális esetben a diákok fokozatosan közelednek az akadémiai etika és morál, valamint a tudományos tudás preferenciajegyeihez. A diákok a campusokon töltött évek során elsajátítják az akadémiai értékeket, azok birtokosai és használói lesznek, illetve „felügyelői” feladatokat is ellátnak (Síthigh 2006). Pusztai (2011) a felsőoktatás hallgatókra gyakorolt hatását egy bináris kód mentén írja le. Egyrészt számol a szakmai tudás elemeinek a művelésével, másrészt pedig az értékközvetítéssel. (Ehhez annyit fűznénk hozzá, hogy a szakmai tudás már önmagában is rendelkezik speciális értékelemekkel.) A szerző ezenkívül arra is kitér, hogy a felsőoktatás hatásmechanizmusa nem egységes és kiszámítható forgatókönyvek alapján hat a fiatalokra, hanem azok a bemeneti tulajdonságok függvényében fognak olyan jegyeket generálni, amelyek bizonyos esetekben erőteljesen az akadémiai értékek felé húznak, míg más alkalmakkor attól eltérő irányokat is felvehetnek. További elméletek és kutatások a felsőoktatás értékeinek egyirányú és passzív átvételét cáfolják meg: Escobar-Ortloff és Ortloff (2001) úgy véli, hogy az akadémiai normák lefelé irányuló „szivárgása” egyszerűen nem működik: a diákokra gyakorolt hatásmechanizmus ugyanis nem feltétlenül ebben a formában valósul meg, különösen akkor, ha az oktatók és a hallgatók közötti kapcsolat korlátozott.

Ideális esetben a munkaerőpiacra kilépve a hallgatók a szakmai közösségekbe részben ezen értékváltozások miatt sikerrel fognak beilleszkedni, s további pályájukat egyfajta, az egyetemek-főiskolák által átadott értékörökségekre építve futják be. Feltehetjük azonban azt a kérdést is, hogy vajon a felsőoktatás évei alatt történő változások milyen irányúak, s vajon ténylegesen az akadémiai és a szakmai értékekre fókuszálnak-e. A válasz nem egyértelmű. Ha dokumentálhatók az elmozdulások, akkor sem pontosan tudni, hogy minek a hatására kezdődnek a változások, illetve abban sem lehetünk biztosak, hogy az elmozdulások az egyetem ethosának irányába történnek. Ide kapcsolható a Kohlberg-féle morális regresszió jelensége (Gibbs 1992), illetve az Escobar-Ortloff és Ortloff (2001) kutatása, amelynek során azt találták, hogy a tanítóképzős diákok a képzés vége felé alacsonyabbra értékelték az intellektuális itemeket, miközben a hedonizmus értékeit magasabban pozicionálták.

Korábban, például Spenglerre (1995) és Huntingtonra (1998) utalva az egyes civilizációk sajátosságait is érintettük. Látnunk kell, hogy az egyetemeknek tulajdonított értékek szépen illeszkednek a nyugati kultúrkör emberképéhez és gondolkodási jegyeihez. Harland és Pickering (2011) a nyugati egyetemek tradícióinak alapelemeiként a szólásszabadságot, a kritikai gondolkodást, a toleranciát, a tiszteletet, a tudást, az igazságot, a kreativitást és a demokráciát nevezi meg. Kérdés azonban, hogy egy gyökeresen más kultúrkörben az egyetem-koncepciókat a makroközeg eltérő preferenciajegyei hogyan és milyen irányokba befolyásolják, illetve a hallgatói és oktatói értékterek mennyire kompatibilisek az egyetemek klasszikus modelljeivel. A szakirodalom alapján kirajzolódó egyetem-

konceptió semmi esetre sem lehet kizárólagos, s minden bizonnyal a felsőoktatási intézmények egy jelentős része ebbe az ideáltipikus modellbe nem fér bele, akár a tudományos tudás központi szerepétől való távolság, akár pedig az elvárt és képviselt attitűdök milyensége miatt.

Az egyetemek által képviselt értékeket azonban nem kezelhetjük egységes rendszerként, hiszen ahogyan az egyes szakmák is eltérő preferenciákkal bírnak, és eltérő beállítottságokat várnak el az egyéntől, úgy a különböző tudományok is más és más jegyekkel lesznek leírhatók. Az értékek különbözősége egyrészt a tudományterületek tartalmában és gyakorlatában ragadható meg, de az egyes szakmai etikák is felmutatják annak eltérő elemeit. A szakmai gyakorlatok a diákok gondolkodását bizonyos preferenciák irányába mozdítják el (Pullen-Sansfacon 2010). Kérdés ugyanakkor, hogy a diákok a meglévő preferenciáikhoz igazítják-e a továbbtanulási aspirációikat, tehát már eleve kész szakmai beállítottságokkal rendelkeznek, vagy az értékrendek egy tanulási folyamat eredményeként jönnek-e létre.⁴⁹ S ha történik is elmozdulás, az vajon tényleg az oktatás tartalmának és milyenségének hatására bontakozik-e ki, s annak az iránya tényleg a szakmai etikák irányába gravitál-e. Az egyes tudományterületeket Schwartz értékmodelljébe (1. ábra) is bele tudjuk illeszteni, hiszen bizonyos tudományok sokkal inkább tekinthetők racionálisnak és teljesítményközpontúnak, míg például a segítő szakmák egyértelműen a jóindulat területe felé konvergálnak, a művészeti ágakhoz, illetve a bölcsészettudományok bizonyos szegmenseihez pedig az univerzalizmus itemei kapcsolódnak. Ez ugyanakkor rámutat arra is, hogy a felsőoktatás bizonyos részei a tudományos tudástól, legalábbis annak a klasszikus értelmezésétől meglehetősen távol állnak.

Alfejezetünk hátralévő részében arra vállalkozunk, hogy a felsőoktatás és értékek viszonyában rávilágítsunk azokra a törésvonalakra, amelyek egyrészt időben különítik el a különböző egyetemkonceptiókat és típusokat, másrészt pedig bemutassuk napjaink fragmentációs folyamatainak idevágó elemeit. Korábban már érintettük az egyetemek és az értékutatások metszéspontjait, ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a felsőoktatási intézmények különböző típusai és modelljei más-más szegmensét képviselték az értékeknek, valamint eltérő relációban álltak a tudományos tudással. Nem feladatunk neveléstörténeti fejtegetésekbe bocsátkozni, de azt le kell szögezünk, hogy a középkori egyetemek és az eltömegesedő intézmények értékháttere között komoly distanciák találhatók. Gieysztor és Gieysztor (2001) a középkori egyetemek kapcsán jegyzi meg, hogy azokban a logika, a kritikus gondolkodás, a tudás mint célérték, illetve a morális elemek keveredtek, ugyanakkor mindez egy szekularizáció előtti gondolkodási térben értelmezhető (tehát a tudományos tudás keretei eltértek a mai viszonyoktól). Lényeges eleme az egyetemi létnek az autonómia, amely a középkor organikus szervezetén mintegy kívülre, egyfajta zárványként pozicionálta az intézményt. Veroszta (2010) a középkori intézményeket is eso-

49 Ha az első állításunkat tekintjük igaznak, akkor a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely bizonyos szakok felé mozdít el, s ennek az oka az értékjegyekhez való illeszkedésben is keresendő, s nem pusztán a rekonverziós stratégiákban.

portosítja, és megkülönböztet hallgatóorientált, oktatóközpontú, majd humanista egyetemeket. A tudás önmagából származó értéke, az önfejlesztés központi szerepe ez utóbbi egyetemekben felértékelődik, s a hallgatói bázis megváltozásával újfajta, a kereskedőcsaládok által elvárt értékek kerülnek be az akadémiai gondolkodás körébe. Harland és Pickering (2011) úgy véli, hogy a tradicionális egyetemek „tisztábban installálták az értékeket” – ez ugyanakkor az értékek pluralizációs mechanizmusaival is magyarázható. Bär (2005) a középkori, kora újkori egyetemeket kevésbé kedvező színben tünteti fel, s azt írja, hogy az a tananyagok jelentős részét már ebben az időben is értéktelennek tartották. Az általa megrajzolt intézménykép jóval távolabb esik az akadémiai tudás elemeitől. Az oktatók szelekciós mechanizmusai nem feltétlenül támogatták a tudásnak mint értéknek az elismerését, illetve az egyetemek céhes szervezeti keretei az autonómia és az egyéni szabadság korlátozásának irányába hatottak.

Az újkori egyetemek formái között komoly eltéréseket tapasztalhatunk, s értelemszerűen azok értékháttére is különböző jegyekkel írható le (pl. humboldti egyetem, napóleoni egyetem). Az autonómia mértéke, az állam alá beta-goződás eltérő foka ezekben a típusokban különböző mértékű, a modernizáció és a szekularizáció hatása, illetve a kutatói értékek fontossága azonban sokkal inkább evidenciaként kezelhető. A specializálódás folyamatával párhuzamosan a korábban egységesebb értékháttér is felbomlik, s a fakultások preferenciái intézményi totalitásokként lesznek értelmezhetőek. Gieysztor és Gieysztor (2001) a változásokat a környezet átalakulásával is indokolja (technikai fejlődés, racionalizáció), amelyek az adaptáció miatt a szervezetekre hatást gyakorolnak, ugyanakkor bizonyos elemeket az intézmények átmentenek a középkori egyetemből. A szerzők a tudás megváltozott keretrendszerével kapcsolatban az intellektuális szekularizáció kifejezést használják.

Az utóbbi évtizedek felsőoktatási trendjei (például az eltömegesedés, a piacosodás, vagy a fragmentáció) teljesen átszabták az egyetemek és az értékek kapcsolatát. A változások több dimenzióban is értelmezhetőek, hiszen az intézményi, a hallgatói és oktatói preferenciák, a tudományos tudás szerepe, illetve az akadémiai értékek mind-mind új kontextusba helyeződnek.⁵⁰ A megváltozott intézményi funkciók, az átalakuló hallgatói és oktatói bázis, a munkaerőpiaccal való szorosabb kapcsolat, illetve a finanszírozás aktuális trendjeinek konstellációjában a korábban vallott értékek nem tarthatók fenn. A változásokhoz való viszony a szakirodalom tükrében disszonánsnak nevezhető. S bár az egyes elemzéseknek és írásoknak sok esetben nem fő csapásiránya a felsőoktatás értékháttérének elemzése, azok egyes elemei felhasználásra és továbbgondolásra mindenképpen érdemesek.

A változások egyik legfontosabb generátora az ipar és a felsőoktatás szorosabb kapcsolata, amely részben a megváltozott finanszírozási csatornákkal is

50 Ide kapcsolódó elemzések többek között: Bok 2003, Bourdieu 1988, Graham 2005, Harland és Pickering 2011, Marginson 2007, Mendoza, Kuntz és Berger 2012, Rhoades és Slaughter 2004, Shom 1991, Sighthigh 2006, Susanti, 2011, Tasker és Packham 1993, Veroszta 2010, Ward 2007.

magyarázható. Talán a legkomolyabb problémát az okozza, hogy a két terület logikája más – korábban láthattuk például a tudományos tudás altruista elemeinek a jelenlétét, amellyel a piac funkciói és céljai sok esetben nem egyeznek. Komoly distancia mutatkozik a függetlenség és az autonómia kérdéskörében, hiszen a munkaerőpiacra való szorosabb együttműködés sok esetben szponzorált kutatásokat és oktatói mellékállásokat jelent, illetve bizonyos kutatási területek (vagy akár bizonyos kutatási eredmények) előnyben részesítését is. Tasker és Packham (1993) azt hangsúlyozza, hogy a felsőoktatás morális elvei mások, s a tudományos élet szereplőinek kollaborációja nem egyeztethető össze a kompetitív piaci magatartással. Az intellektuális kiválóság ezenkívül nem kvantifikálható, míg a piacnak az értékei mennyiségié. Graham (2005) szerint a tudományos kutatástól nem várhatjuk el egyértelműen, hogy rentábilis legyen, még akkor sem, ha bizonyos felsőoktatási rendszerekben ez működőképes konstrukciónak is nevezhető. A kommercializálódás trendjeit és visszasságokkal is teli folyamatát Bok (2003) foglalja össze, s hangsúlyozza, hogy ezekbe a változásokba bizonyos tudományterületek egyszerűen nem illeszthetők bele: a bölcsészettudományok például vákuumba kerülnek ennek hatására. Egyfajta „fausti alku” köttetik, amelynek során az intézmények eladják a lelküket a piacnak, eltávolodnak az akadémiai standardoktól, s a profitorientált kutatások miatt ritkábbakká válnak az oktató-hallgató diskurzusok is (amelyek pedig, mint láthattuk, az értékek átadásának egyik fő területét képezik). Mindez egyfajta materialista szemléletet erősíthet meg, amely mind az oktatókat, mind pedig a hallgatókat érinti, miközben a tudományos élet logikájának más vonalon kellene mozognia. Ha a hallgatók végcélként szinte kizárólagosan a munkaerőpiaci elhelyezkedést tartják szem előtt (és sok esetben az intézmények is ezt közvetítik feléjük),⁵¹ akkor eltávolodnak a klasszikus tanulási céloktól, a morális dilemmáktól és a szakmai etikáktól is. Ennek az ún. „akadémiai kapitalizmusnak” a megítélése azonban nem minden esetben ennyire negatív, bár abban a vélemények megegyeznek, hogy a felsőoktatás funkcióit új alapokra kell helyezni. Más esetekben a függetlenséget és az autonómiát az állam gátolja, az eredmény azonban ugyanúgy az akadémiai értékek erodálódása lesz.

Fontos különbséget generál az egyetemek működésének átalakulása is, amelyet a finanszírozás kérdései tovább bonyolítanak. A bürokratizálódás, illetve a menedzserszemlélet ugyanis szembe megy a klasszikus akadémiai értékekkel, s nehezen illeszthető bele egy hagyományos oktatói szerepkörbe. Mindez új területeken követelhet meg oktatói kompetenciákat (vagy pontosabban olyan kompetenciákat követel, amelyek nem is tartoznak az oktatói szerepekhez),

---

51 Harland és Pickering (2011) arról ír, hogy egyre inkább az a cél, hogy a diákok egyfajta „economic citizen”-ként viselkedjenek, felhasználható képességekkel rendelkezzenek, és a legfontosabb céljuk, hogy a munkaerőpiachoz tudjanak idomulni. Ha a hallgatókat fogyasztóként definiáljuk, akiknek elégedettsége kulcsfontosságú (s a hallgatói elégedettségvizsgálatok komoly felfutását is éppen ezért tapasztalhatjuk), akkor az a klasszikus diákképtől komoly mértékben távolodunk el. Az oktatás folyamatának a hallgatói elégedettség szerinti alakítása szintén az akadémiai értékeket ássa alá (Susanti 2011).

illetve olyan személyeket emelhetnek magasba az egyetemi hierarchiákban, akik tudományos értékhatere, munkássága a klasszikus szerepekkel nem vagy kevésbé mérhető.

Az eltömegesedés jelensége mind a hallgatói bázist, mind pedig az oktatói gárdát érintette. Puztai (2011) a hagyományos hallgatói kultúra széttöredezéséről ír, de látnunk kell, hogy mindez a másik oldalon is megragadható. Bourdieu (1988) szerint a korábbi rendszerek stabilitása abban is állott, hogy az egyetemi hierarchia minden szintjén olyan tanárok álltak, akik akadémiai habitussal rendelkeztek (és tegyük hozzá, hogy mindez speciális cél- és eszközértékeket is jelentett). Ahol a felsőoktatásnak már olyan szegmensei ragadhatók meg, amelyekben kimondva-kimondatlanul a középosztály beállítottságaitól egyértelműen távol álló diákokat a hagyományos akadémiai habitustól távol álló oktatók tanítanak, ott nem építhetünk a klasszikus egyetemi funkciókra, és a klasszikus egyetemi standardokat sem érvényesíthetjük. A folyamat ugyanakkor mobilitási csatornákat nyújt, s a diploma megszerzését (még ha annak egy devalválódott formájában is) teszi lehetővé. S fontos látnunk, hogy mindez nem egyöntetűen jellemzi a felsőoktatás egészét, hiszen az akadémiai kultúra megőrzése a nagy presztízsű karok és intézmények „felségterületévé” válik (Bourdieu 1988). Az eltömegesedés kimozdítja az egyetemeket az elefántesonttornyukból, eltávolítja őket a tradicionális tudomány értékeitől, s a felsőoktatás palettáján pedig a meritokratikus, egalitáriánus értékeket is megjeleníti (Ward 2007). Kérdés azonban, hogy mindez hogyan egyeztethető össze a minőségi kritériumokkal. Az egyetemek, írja Tasker és Packham (1993) az utóbbi évtizedekben pragmatikus helyekké váltak. Veroszta (2010) szerint a tömeg egyetem kevésbé normatív, értékhiányos jegyekkel jellemezhető, s a kritikai szemlélet, az etikai irányultság és az intézményi autonómia vonásainak csökkenését mutatja. Mindazonáltal a folyamat nem egyértelműen negatív végkicsengésű.

5.3. A HALLGATÓK PREFERENCIÁI A KORÁBBI VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN

Az alfejezet célja, hogy nemzetközi és hazai, hallgatókat érintő értékutatások fő eredményeit ismertesse. Ezáltal megismerhetjük a nemzetközi vizsgálatok leggyakoribb kutatási irányait és eredményeit, valamint a rendelkezésünkre álló csekély számú hazai elemzést is összefoglaljuk. Célunk, hogy az itt felvázolt eredményeket összevessük az elméleti keretek során felvázolt trendekkel és jegyekkel. Korábban már utaltunk arra, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok során sok esetben hallgatói mintákat használtak fel, mivel ezek könnyen elérhetőek a témával foglalkozók számára. Azt azonban tudni kell, hogy az ifjúsági életszakasz és a campus-lét sajátosságai miatt a preferenciák minden bizonnyal nem egyeznek meg az egyes társadalmak értékjegyeivel.

A hallgatói értékvizsgálatok egyik csapásiránya a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokhoz illeszkedik, és különböző országból származó hallgatói minták összevetésével operál. A diákok gondolkodását azonban a tudományos terület,

illetve a felsőoktatás egész keretrendszere is befolyásolja, így ebben az esetben nem pusztán a kulturális kontextusból levezethető különbségekkel találkozhatunk. A kapott eredmények azonban a legtöbb esetben egybevágnak a komparatív elemzések kapcsán ismertetett rajzolatokkal. Mahmud, Warchal, Masuchi, Ahmed és Schoelmerich (2009) írásuk elméleti részében olyan hallgatói vizsgálatok eredményeit hasonlították össze, amelyek a „nyugati” és a „keleti” kultúra országaira fókuszálnak. Az egyesült államokbeli és kanadai egyetemi mintákban leginkább a teljesítmény, a jövőorientáció, az individualizmus, a közvetlenség, a környezet feletti kontroll és az egyenlőség domináltak, míg például a japán diákok esetében a kitartás, az alázatosság és egyes kutatások szerint a narcisztikus értékek játszottak kulcsfontosságú szerepet. Saját elemzésükben egyesült államokbeli, német, bangladesi és japán hallgatói almintákkal dolgoztak, s az egyes itemek átlagos rangsorbeli értékeit vizsgálták meg. Az amerikai diákok például a teljesítményt rangsorolták kedvező pozícióba, míg a japánok a narcisztikus, a bangladesiek pedig a proszociális itemeket. A vizsgálat a hallgatói minták mellett oktatói mintákkal is dolgozott, s megállapította, hogy az egyes értékek a felsőoktatás mely szintjein dominálnak. A teljesítmény, a biztonság, a narcisztikus itemek vagy a mások feletti hatalom az oktatói szinteken jelent meg markánsabban, míg a diákok a proszociális értékeket inkább preferálták. A szerzők összességében úgy vélik, hogy a négy alminta között jelentős eltérések húzódnak, a distanciák azonban markánsabban jelennek meg az oktatók komparatív összevetésekor. D’Andrade (2008) a kutatása során egyesült államokbeli, japán, illetve az Egyesült Államokban élő vietnámi diákok és oktatók mintáit vetette össze, s jutott arra a megállapításra, hogy a preferált értékek jelentősen eltérnek az egyes almintákban. Az amerikai hallgatók az individualista, a hedonista és a teljesítményelvű itemeket, a japánok a mikroközösségi kapcsolatokat, a békét, és az egészség értékeit tartották fontosabbnak, míg a vietnámi hallgatók esetében a közösségi és családi orientációhoz kapcsolódó tartalmak voltak hangsúlyosak. A hallgatói és az oktató distanciák kapcsán a szerző megjegyzi, hogy a diákok esetében a személyes értékek közelítenek az oktatók gondolkodásához, ugyanakkor a tudományhoz kapcsolódó területeken alacsonyabb átlagokat találunk. Az oktatói bázis preferenciáira az intézményi értékek is erőteljesebb hatást gyakorolnak. A komparatív hallgatói vizsgálatok sorába tartozik Başaran (1992) elemzése is, amelyben az ankarai alminta értékeit izraeli és amerikai adatokkal vetette össze. A környezeti és történelmi szituáció fontosságára mutat rá, hogy a török és az izraeli diákok esetében a béke iteme kiugróan magas pozíciókkal szerepel. A tradicionálisabb társadalmi berendezkedés együttjár a törekvő, az izgalmas élet, és a boldogság alacsonyabb értékeivel, míg a szekularizáció hatását mutatja az a tény, hogy az üdvözülés iteme rendkívül szélsőséges rajzolatokat mutat (a hallgatók 26,4%-a az első helyre, míg 38,9%-uk az utolsó, tehát a 18. pozícióba helyezte). Láthatjuk, hogy az egyes országok almintái közötti distanciák jelentősek, ugyanakkor vannak olyan vizsgálatok, amelyek a magyarázó változók erejét is összevetik, és arra az eredményre jutnak, hogy a tanulmányok hatása jelentősebb az országok szerinti eltéréseknél (Verkasalo, Daun és Niit 1994).

A hallgatói értékvizsgálatok egy másik csoportja longitudinális jellegű. Ezek egyrészt a campusokon eltöltött évek hatásait, másrészt pedig a diákok hosszabb távú preferenciáit elemzik. Koruklu és Aktamis (2012) első- és negyedéves tanárjelöltek értékpreferenciáit vetette össze török mintában, s azt tapasztalta, hogy a felsőoktatásba belépők esetében a materiális és a vallásos értékek jelennek meg erősebben, míg a végzősök körében a politikummal kapcsolatos tényezők. Ez utóbbi momentum rámutat a campusok azon hatására, hogy a diákokat a tágabb közélet felé képes vezetni. Simmons és Penn (1994) kutatása a longitudinális vizsgálatok második csoportjába tartozik, s az Egyesült Államok nyugati részének felsőoktatási intézményeiből vett minták segítségével modellezte az elmozdulásokat 1970-es, 1980-as, illetve 1990-es mintát használva. A szerzők szerint a kutatások intervalluma alatt a diákok preferenciái meglepő kontinuitást mutattak. A preferált értékek sora a mikroközösségi kapcsolatokra (igaz barátság, boldog család része legyek, boldog gyermekeim legyenek), a közösségi együttélés normativitására (mások tisztelete, elismertség mások által), az önkiteljesítésre (saját magam legyek, szabadság, értelmes élet) és a munkára vonatkoztak (sikeres legyek a munkámban). A hatalom értékét minden esetben a lista végén találhatjuk. A vizsgálatok közötti időszakban, mint korábban már írtuk, kevés item mozdult el; ezek egyike a békés világ volt, amelynek fontossága jelentősen csökkent. Az így kirajzolódó gondolkodási struktúra egybecseng a felsőoktatásra és az ifjúsági életszakaszra vonatkozó elméletekkel, hiszen abban az individuális és az önmegvalósító elemek keveredését tapasztalhatjuk. Az időbeli elmozdulásra fókuszálnak Escobar-Ortloff és Ortloff (2001) kutatásai is, akik Rokeach oktatókkal felvett kutatásának eredményeihez hasonlították az Egyesült Államok közép-nyugati részéből származó hallgatói mintájukat, s arra a megállapításra jutottak, hogy a tudományos tudás kapcsán felvázolt itemek fontossága a diákok életében csökkent (teljesítmény, logikus, nyitott gondolkodású), míg a hedonizmus értékei (izgalmas élet, érdekes élet) emelkedtek. Mindez a diákok akadémiai értékektől való eltávolodását modellezi.

Akadnak olyan vizsgálatok is, amelyek az egyetemek értéktereiinek bizonyos, elszigetelt területeit elemzik. Talanov (2012) négy orosz egyetem hallgató-ságát vetette össze, és hangsúlyozta a minta elit szegmensében a fogyasztói értékek fontosságát, illetve a materiális jegyeket. A kitapintható antiszociális és amorális attitűdöket a szerző Oroszország gazdasági és társadalmi feszültségeiből vezeti le. Inglehart és Baker (2000) korábban ismertetett modelljében Oroszország is szerepel, s abból is kiolvasható a túlélő értékek szélsőséges megjelenése, amelyhez a vizsgálat tanulságai szerint a diákok esetében a hedonizmus elemei is társulnak.

Láthattuk, hogy az elméleti irodalomban komoly szerepet kap az akadémiai értékek vizsgálata, ugyanakkor ennek az empirikus elemzésekben alig találjuk nyomát. Az Egyesült Államok 2012-es *National Freshman Attitudes Report*-ja azonban tartalmaz ilyen elemeket,⁵² s országos minta alapján fogalmazza meg

52 Forrás: Seventh Annual National Research Study. National Freshman Attitudes Report 2012.

azt, hogy az akadémiai értékek irányába a lányok elkötelezettebbek (nagyobb arányban szeretnék befejezni a tanulmányaikat), viszont a campusoknak a toleranciát előmozdító hatása mind a két nem esetében már fél év után is megragadható volt.

A preferenciák ismertetésekor szó volt arról, hogy azokat a gyermeknevelési elvek tükrében is vizsgálhatjuk. Egy török kutatás során oktatók gyermeknevelési elveit vizsgálták, s összevetették a saját magukra, illetve a gyermekeikre vonatkozó elvárásokat is. Azt az eredményt kapták, hogy vannak közös elemek a két nevelési halmazban (például keményen dolgozzon, legyen nyitott, becsületes), és erőteljes volt a kognitív teljesítményekre irányuló orientáció. Az oktatók azonban fokozottan hangsúlyozták a szakmai értékeket magukkal szemben, míg a gyermekek esetében a kognitív és a sikert garantáló jegyeket morális és szociális elemekkel egészítették ki. A szerzők szerint az oktatók értékrendje tehát erős morális és akadémiai értékalapokon áll (Özdemir, Ünsal, Yüksel és Cemaloglu 2010).

Az ismertetett kutatási eredmények az egyetemek és az értékek kapcsolatának több lehetséges aspektusát is érintik. Láthatjuk, hogy a vizsgálatok messze nem korlátozódnak csupán a diákok értékpreferenciáira, hanem az elemzéseknek szerves részét képezik az oktatói értékvilágok, valamint az értékutatások más részterületei is (például a gyermeknevelési elvek vizsgálata). A magyarországi kutatások fő csapásirányai azonban nem ennyire szerteágazók és számosak. Hiányoznak belőle például az oktatói értékutatások, pedig ezek a felsőoktatás átstrukturálódása miatt rendkívül aktuális elemzési területet képeznek, és nem ismertek a diákok és a tanáraik közötti eltéréseket feldolgozó egyéb kutatási eredmények sem. A diákok általános preferenciáival kapcsolatban rendelkezünk bizonyos támpontokkal, de az akadémiai értékek kapcsán csupán csak elvettve találhatunk ide való empirikus elemzéseket.

Varga (2003) olyan adatokat mutat be, amelyek longitudinálisan vázolják fel a magyar egyetemi hallgatók értékvilágának változásait. A kutatási eszköz a korábban már említett Morris (1956) nevéhez kapcsolódó életútvizsgálat volt, s az adatok a hatvanas évektől a kilenvenes évekig fogják át a nagyobb hazai egyetemek hallgatóit. A kapott eredmények a hedonizmus térnyerésére utalnak. Varga szerint kijelenthetjük, hogy az individualizáció tendenciái felerősödtek, miközben a közösségi elemeket is tartalmazó életvezetési elvek egyre kevésbé ragadhatók meg: ez alól kivételt csupán az orvostudományi területen tanulók jelentenek. Az egyetemisták így kirajzolódó életvilága eltér a korábban már felvázolt, a társadalomban megragadható trendektől, ugyanakkor a vizsgálatban leginkább az „elit” egyetemek diákjai szerepeltek (például a Közgazdaságtudományi Egyetem, Semmelweis Orvostudományi Egyetem), és a kisebb városok alacsonyabb presztízsű képzései nem kaptak helyet a mintában. Az egyetemisták-főiskolások általános preferenciáira irányulnak még további, a Debreceni Egyetemet (is) érintő vizsgálatok: itt említhetjük meg saját korábbi kutatásainkat (Boesi 2012b), amelyekben a tudományterület értékeket nagymértékben alakító hatása is megragadhatóvá válik. Kiemelhetjük Janesák (2010) munkáját, amelyben szegedi és debreceni tanárképzésben résztvevő hallgatók gondolkodási

struktúráját vetette össze különösen nagy teret szentelve a posztmaterialista irányultságnak, vagy Paesuta (2008) elemzését, amely a Partium területére fókuszál.

A hazai kutatások egy másik, meglehetősen vékony szála az akadémiai értékekre és morálra vonatkozik. Ide sorolhatjuk Veroszta elemzését, aki a 2009-es diplomás pályakövetési vizsgálatot egészítette ki egy, az értékekre fókuszáló kérdéssorral. Kutatásában elkülönítette a magyar felsőoktatás elit, főiskolai és magán szegmensét, s ezekben a praktikus, az akadémiai és a társadalmi felelősség itemeinek fontosságát mérte fel. Az eredmények szerint a klasszikus egyetemi karokon az akadémiai értékek fontosabbnak tekinthetők, míg a társadalmi felelősség értékei kevésbé elfogadottak. Az egyházi fenntartású intézményekben ugyanakkor éppen ezek a közösségi értékek nyernek nagy fontosságot. A kutatás során az egyes akadémiai értékek rangsorolásakor a legmagasabb átlagot a „munkaerőpiacon jól használható végzettség biztosítása” kapta, ami a hallgatók praktikus elvárásaira utal. Olyan itemek, mint a „kulturális, társadalmi és erkölcsi értékek átadása” vagy a „felelősség a társadalom iránt” ezektől távol helyezkedtek el, és meglehetősen alacsony értékeket kapott a „tudományos kutatás” fontossága is. Az elítéképzések másik jellemzője volt még a politikumtól való függetlenség is. Mindez arra utal, hogy a tudományos értékek nem jellemzik az ezredforduló utáni magyar felsőoktatás egészét. Ehhez a fragmentációhoz kapcsolhatók a Veroszta által elkülönített értékklaszterek is (gyakorlatias, haszonelvű, konzervatív-elitista, értéktelített elvont, piacelv-elutasító, szociálisan érzékeny, alulértékelő).⁵³

Korábban érintőlegesen foglalkoztunk a morális alapelvek kérdéskörével is. Erre vonatkozó kutatásokat az akadémiai szférában alig találni Magyarországon. Barta (2012), aki szintén elemezte a HERD-kutatás adatbázisát, megállapítja, hogy az akadémiai etika összekapcsolódik a hallgatók értékstruktúrájával, az alapszakosok esetében megengedőbb attitűdöket mutatott ki. Egy korábbi kutatásunkban az akadémiai etikát nemi bontásban vizsgáltuk, s mutattuk ki a lányok magasabb elkötelezettségét, valamint az adatokat határon belüli, illetve határon túli magyar alminták esetében is összevetettük (Bocsi 2013a).

Fejezetünk célja az volt, hogy áttekintsük a felsőoktatás és az értékek kapcsolátát. Ehhez felhasználtuk a korábban már bemutatott Schwartz- és Holland-féle tipológiát, kitértünk az oktatás értékeket generáló hatására, illetve a tudományterületek eltérő értékhatátereire is. Fontosnak láttuk a tudományos tudás jegyeit a felsőoktatás eltömegesedésének és piacodosásának trendjeibe illeszteni, hiszen úgy véltük, hogy mindez alapjaiban változtatta meg az egyetemi életvilágokat. A hallgatói értékstruktúrákban komoly mértékben köszönnek vissza a legfontosabb magyarázó változók (ilyen például a nemi hovatartozás hatása vagy a tágabb kulturális kontextus), ugyanakkor a szervezeti keretek egyéb

53 A hallgatói értékpreferenciák feltérképezése kapcsán egy korábbi vizsgálatunkban mi is identifikáltunk egy olyan csoportot, amely a „közönyös” elnevezést kapta. Itt nemesak az akadémiai és a szociális, hanem a materiális és hedonista értékek elutasítása vagy alacsony elfogadása volt jellemző (Pusztai, Ceglédi, Nyüsti, Bocsi és Madarász 2011).

alakító tényezőket is generálnak (ilyenek például a tudományterületenkénti bontások, vagy az elitképzések, a magánintézmények és az alacsonyabb presztízsű képzések elkülönítése). A felsőoktatás értékvilágának szerves részét képezik az akadémiai értékek, amelyek mintegy morális irányítúként vezethetik mind az oktatókat, mind pedig a hallgatókat szakmai pályájuk során. Ennek átadása általánosságban a felsőoktatási intézmények egyik legfontosabb (ám a praktikum szempontjából nézve inkább periférikusnak nevezhető) feladata. A kutatási eredmények rámutattak arra, hogy ezek elsajátítása tanulási folyamatként értelmezhető, ugyanakkor bizonyos státusú csoportok mentalitásához és habitusához ezen jegyek közelebb állnak.

6. A hallgatói preferenciák rendszere a Debreceni Egyetemen

Elemzésünk során, mint azt már korábban említettük, a HERD- (Higher Education for Social Cohesion Cooperative Research and Development in a Cross-border Area) kutatás adatbázisából választottuk le a debreceni egyetemisták almintáját.⁵⁴ A vizsgálat a Partium régiójának három országot magába foglaló területén zajlott, kilenc felsőoktatási intézményt érintett, ebből a Debreceni Egyetem bő ezer fővel részesült (N=1118).⁵⁵ A kérdőív omnibus jellegű volt, s a hallgatók világának igen sok szeletét érintette (szociokulturális háttér, tanulási tervek, mobilitás, életmód stb.). Három, az érték kutatásokhoz kötődő kérdésblokkot is tartalmazott, tehát volt alkalmunk felmérni a diákok általános preferenciáit, munkaértékeit, illetve egy, az akadémiai értékeket tartalmazó kérdésor is felvételre került. Elemzésünk során az a célunk, hogy ez utóbbi három területet feltérképezzük, ezeket bizonyos magyarázó változók segítségével megközelítsük, végül pedig a három terület együttljárását vizsgáljuk meg.

---

54 A kutatás összefoglaló kötetei elérhetők a <http://unideb.mskszmsz.hu/hu/kutatasi-eredmenyek> oldalon.

55 A mintavétel során a rétegzett és a többlépcsős csoportos mintavételi technikák kombinációját alkalmaztunk. Első lépésként karonként rétegeztük az alapsokaságot. Második lépésként pedig az egyes karokon belül képzési szintenkénti és évfolyamonkénti rétegzést alkalmaztunk. Összesen 69 réteget alkottunk (23 kar 1-2-3-féle képzési szintjének 2-3-4-5-féle évfolyama alapján). Az így kialakított homogén csoportokban határoztuk meg végül létszámarányosan a mintanagyságot. A létszámarányokat az egyes képzési szintekre szabottan határoztuk meg, hogy ott is elemezhető nagyságú almintát kaphassunk, ahol számottevően kisebb volt az alapsokaság. Így a minta az alapsokaság 9%-át tette ki a BA/BSc képzések 1. és 3. évfolyamain, valamint az osztatlan képzések 1. évfolyamain, míg a minta az alapsokaság 20%-ának kiválasztásából állt össze az MA/MSc képzések 1., valamint az osztatlan képzések 4. évfolyamain. Ezt követően adott kar adott évfolyamán belül véletlenszerűen kiválasztott hallgatócsoportokat kérdeztünk le teljes körűen. Kutatásunk célcsoportját a következő évfolyamok nappali tagozatos, állami és költségterítéses hallgatói alkották: BA/BSc képzések 1. és 3. évfolyamai, MA/MSc képzések 1. évfolyamai, valamint az osztatlan képzések 1. és 4. évfolyamai. A mintavételről szóló információkat Ceglédi Tímea bocsátotta rendelkezésünkre.

6.1. KIKET VIZSGÁLUNK?

Az értékpreferenciák ismertetése előtt be kell mutatnunk vázlatosan a Debreceni Egyetem hallgatói mintáját azoknak a magyarázó változóknak a segítségével, amelyek – véleményünk szerint – az értékpreferenciák különböző területeit is alakítani fogják. Ezek a következők: nem, településtípus, gazdasági tőke, a szülők iskolai végzettsége, az életkori csoportok, a vallásosság típusa, illetve az egyetemi karok felosztása (itt azokat a karokat tartottuk meg magyarázó változóként, amelyek almintájának elemszáma elérte az 50 főt). A legtöbb magyarázó változó esetében az alapmegoszlásokat fogjuk ismertetni, míg a kari struktúra és vallásosság típusának esetében a többi változóval való kapcsolatokra is kitérünk.⁵⁶

A minta nemi megoszlása szerint az intézményben a férfiak aránya 34,7%, míg a nőké 65,3%. Ez a megoszlás azért is tekinthető lényeges adatnak, mivel az elméleti fejezetek során láthattuk, hogy a két nem preferenciái jelentős mértékben eltérnek egymástól. A nők magas aránya egyrészt magyarázható a felsőoktatás elnőiesedésének folyamatával, másrészt pedig a régió felsőoktatásának szerkezetével is. A hallgatók döntő többsége városi (33,6% a fővárosban vagy a megyeszékhelyen, 39,1% pedig kisebb városokban lakik), a falusiak aránya azonban még így is relatíve magasnak tekinthető (27,3%). A hallgatói bázis hátrányosabb helyzetére utal a diplomás apák és anyák aránya is: az előző esetben ez az érték mindössze 29,4%, míg az utóbbi esetben 41,1%.⁵⁷ A gazdasági tőke mértékét a szülők által birtokolt tartós fogyasztási javak segítségével vizsgáltuk meg. Ennek során indexértéket képeztünk, majd a diákokat három, megközelítőleg hasonló nagyságú csoportba soroltuk.⁵⁸ A kohorszok elkülönítése esetében meghatároztuk a születési év mediánértékét, ez 1990 volt, és ennek segítségével választottunk le egy idősebb, illetve egy fiatalabb almintát.

A karok szerinti hovatartozás az egyetemista életvilág egyik legmarkánsabb formálója.⁵⁹ Ennek nemi bontása egyértelműen rámutat arra, hogy a Debreceni

---

56 Emellett a szűkítés mellett azért döntöttünk, mert más tanulmányok már feltérképezték a nemi eltérések felsőoktatásban tapasztalható szerkezetét (Fényes 2010), míg egy korábbi munkánkban megvizsgáltuk a településtípus, a szülők végzettsége, illetve a gazdasági tőke beágyazottságát (Boesi 2013c). A kari struktúra azonban az utolsó elemzésünk óta átalakult, míg a vallásosság típusait ezen változók segítségével még kevésbé vizsgálták.

57 A szülők iskolai végzettségének további bontását nem végeztük el, bár tudjuk, hogy a főiskolai és az egyetemi diplomák, valamint a tudományos fokozatok sajátos nemi arányokkal bírnak. Úgy véljük, hogy munkánk terjedelmi kereteit a további bontások szétfeszítették volna.

58 A tartós fogyasztási cikkek a következők voltak: saját lakás/esaládi ház, hobbitelek/nyaraló, plazmatévé/LCD-tévé, asztali számítógép vagy laptop otthoni internet-hozzáféréssel, táblagép/e-book-olvasó, mobilinternet telefonon vagy táblagépen, mosogatógép, klíma és okostelefon. A kialakított csoportok a következők voltak: alacsony gazdasági tőkével (33,7%), közepes gazdasági tőkével (35,6%), illetve magas gazdasági tőkével bíró hallgatók (30,7%).

59 A következő karok kerültek be az elemzésünkbe: Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK), Általános Orvosi Kar (ÁOK), Bölcsészettudományi Kar (BTK), Egészségügyi Kar (EK), Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar (GVK), Informatikai Kar (IK), Közgazdaság- és Gazdaság-

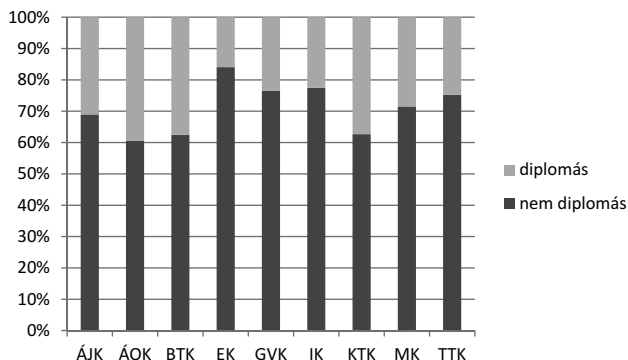
Egyetem hallgatói bázisának elnőiesedése már a „klasszikus” férfias szegmensek esetében is megragadható – az Informatikai Karon a férfiak aránya éppen hogy meghaladja az 50%-ot, s jól dokumentálható (de nem szélsőséges) férfibtöbbség csupán a Műszaki Karon rajzolódik ki. A női hallgatók aránya az Egészségügyi Karon 90% körüli, s a Bölcsészettudományi Karon is meghaladja a 80%-ot (Függelék, 2. ábra). Az elnőiesedés, úgy tűnik, felülírja a tudományos logikával kapcsolatban leírtakat, és azt az érdekes helyzetet hívja életre, hogy olyan karokon is nőbőbbség jelenik meg, amelyek értékvilága a tradicionális női szerepektől távolabb helyezkedik el (TTK, KGK). Az egyes karok hallgatói bázisának hátrányos helyzetére vagy elitjellegére utalhatnak a diákok szociokulturális mutatói. A Debreceni Egyetem szervezeti struktúrájában megragadhatók azok a képzések, amelyek leginkább az elsőgenerációs értelmiségivé válás színterei. A hátrányosabb helyzetű diákok értékstruktúrái távol eshetnek az akadémiai világtól, s ez egyrészt egy komoly akkulturációs folyamatot hív életre, másrészt pedig, tömegessé válva szervezeti-kari szinten is egyfajta illeszkedést generál a diákok életvilágaihoz. A társadalmi egyenlőtlenségek egyetemen belüli leképezését a diplomás szülők megléte, a településtípus, valamint a gazdasági tőke egyenetlen eloszlása szemlélteti: ezek mindegyike szignifikáns kapcsolatot rajzol ki a kari struktúrával. Kérdés azonban, hogy a hátrányosabb helyzetű diákok megléte egybeesik-e azzal a rajzolattal, amelyet a diákok a karok közötti presztízsvizonyokról kialakítottak (Fónai 2009).

A diplomás édesapák arányát az ötödik ábra mutatja be. Mind az elméleti felvetések, mind pedig az empirikus eredmények során láthattuk, hogy az értelmiségi háttér sajátos értékpreferenciákkal jellemezhető. Hatása kiterjed az önkitaljesítéshez kapcsolódó itemekre, de érinti például a kreativitás, a fantázia vagy a nyitottság értékeit. Ez a sajátos háttér aláhúzza a műveltséghez és a tudáshoz kapcsolódó elemek fontosságát, és a diákokat minden bizonnyal az akadémiai értékek irányába mozdítja el. Fontos leszögeznünk, hogy a diplomás édesapák aránya még a nagy múlttal bíró egyetemi karokon is 40 százalék alatt marad, ami ugyan a mai középkorú kohorszok adatainál jóval kedvezőbb, de rámutat a Debreceni Egyetem sajátos hallgatói bázisára. A legjobb mutatókkal az Általános Orvosi Kar, a Bölcsészettudományi Kar, illetve a Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar bír, míg a másik póluson figyelemre méltó, hogy az Informatikai Kar diákjai nem sokkal mutatnak kedvezőbb képet az Egészségügyi Kar hallgatóinál. A diplomás anyák aránya ugyancsak szignifikáns kapcsolatot mutat, a rajzolatban ugyanakkor már eltéréseket is találhatunk, hiszen a felsőfokú végzettségű szülők az Általános Orvostudományi Kar után a Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Karon lesznek a legnagyobb arányban jelen. A lista végén az Informatikai Kar áll (Függelék, 3. ábra)

---

tudományi Kar (KGK), Műszaki Kar (MK), valamint a Természettudományi és Technológiai Kar (TTK). A legkisebb, karok alapján meghatározott almintá nagysága 70 fő volt.

5. ábra. A diplomás édesapák aránya kari bontásban

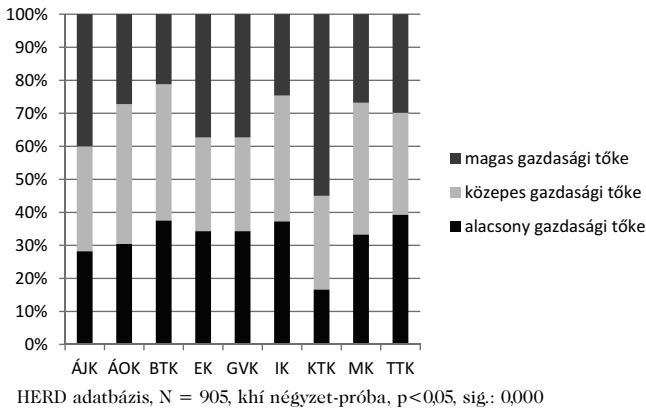
HERD adatbázis, N = 905, chí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000

A szülők iskolai végzettségéről összességében megállapíthatjuk, hogy az nagyvonalakban követi a diákok által az egyetemen érzékelt presztízsrangsort (Fónai 2009), nem illeszkedik ugyanakkor a diplomások pályakezdő bérezéséhez (itt az Informatikai Kar helyzetét emelhetjük ki). A településtípusok szerinti felosztás szintén összefügghet a hátrányos helyzettel, ugyanakkor Róbert (2000) megállapítja, hogy a felsőoktatásba való bekerülés esélyét a kis település kevésbé csökkenti, mint a szülők iskolai végzettsége. Mintánkban a két terület között szignifikáns kapcsolatot találunk, de a kapott adatok nem minden esetben csengenek egybe a szülők iskolai végzettségének mintáival (Függelék, 4. ábra). A nagyobb presztízű karok esetében magasabb a megyeszékhelyről érkezők aránya (ÁOK, KTK), míg a rajzolatok eltérnek a főiskolai karok (EK, MK), valamint az Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar esetében. Az ábra ugyanakkor rámutat az Informatikai Kar sajátos helyzetére, ahol a megyeszékhelyen élők magas arányával találkozunk. Érdeemes kitérni a KTK és az ÁJK közötti különbségekre is: a jogáshallgatók között a falusiak aránya relatíve magasnak mondható.

A szociokulturális háttérre vonatkozó utolsó magyarázó változó a szülők gazdasági tőkénének indexe. Ezt a tartós fogyasztási javak segítségével képeztük, s alakítottunk ki egy alacsony, egy magas, illetve egy közepes tőkével ellátott hallgatói csoportot. A kedvező anyagi helyzet értékformáló hatására az elméleti fejezetekben is kitértünk – elég, hogyha a posztmaterializmus anyagi és szociális beágyazottságára gondolunk. A gazdasági tőke indexe a kari struktúrával szignifikáns kapcsolatot mutatott, az adatokat a hatodik ábra ismerteti. Az ábráról leolvasható, hogy a legkedvezőbb anyagi helyzetben a közgazdász hallgatók vannak. Kiemelésre érdemes lehet még a bölcsészek szerény gazdasági háttere, amely annak fényében értelmezendő, hogy a szülők iskolai végzettsége kedvező képet mutatott – valószínűleg nagy arányban érkeznek ezek a diákok olyan közegből, ahol a státusinkonzisztencia jelensége megfigyelhető. Az alacsony gazdasági tőkével bíró csoport legnagyobb arányban a TTK-n van jelen (körükben magas volt a faluról érkezők, illetve a nem diplomás szülők hányada is). Az Informatikai Kar diákjainak gazdasági tőkéje kimondottan alacsony. Összes-

ségében a karok szociokulturális háttéréről azt mondhatjuk, hogy azok a magas presztízsű karok esetében kedvezőbb rajzolatot mutatnak, mindeközben bizonyos, jó munkaerő-piaci kimenettel bíró (IK), vagy komoly múltra visszatekintő egységek (BTK, TTK) helyzete diszponánsabbnak tűnik.⁶⁰

6. ábra. A gazdasági tőke mértéke kari bontásban

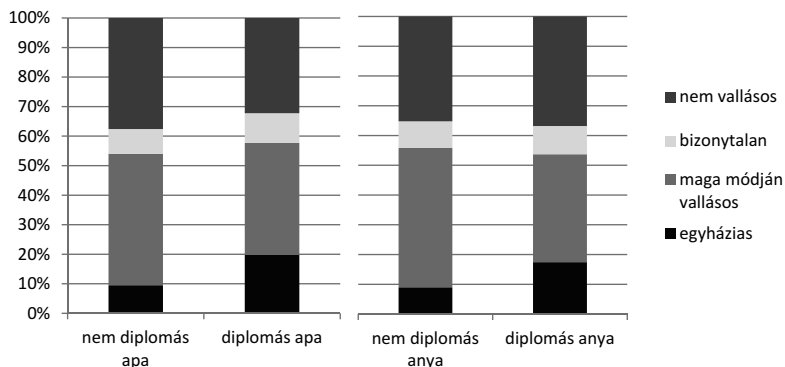
Az elméleti fejezetekben a vallás és az értékek kapcsolatát alaposabban is körbejártuk, és láthattuk, hogy a preferenciák rendszerét az nagymértékben alakítja. Egy korábbi vizsgálatunk (Boesi és Tornyai 2012) rámutatott arra, hogy a vallásosság típusának hatása erőteljesebb, mint a felekezethez, ezért a magyarázó változók közé csupán az előbbi került be. A hallgatók legnagyobb százaléka a maga módján vallásos kategóriába tartozik (42,7%), őket a nem vallásosak követik (35,9%), míg két kisebb csoportot az egyházas vallásossággal bírók (12,3%), illetve a bizonytalanok (9%) képeznek. Ezek a megoszlások hasonlóan az *Ifjúság-vizsgálatok* során tapasztalt arányokhoz. A vallásosság típusa az általunk felhasznált magyarázó változók szinte mindegyikével kapcsolatot mutatott, kivételt csupán a gazdasági tőke csoportjai képeztek. A nemi bontás rámutat arra, hogy a nők gondolkodásához, életvezetéséhez a vallásosság bármely formája közelebb áll (ez egybecseng például a magyarországi gyermeknevelési elvek ismertetésekor elhangzottakkal), míg a férfiak esetében a bizonytalanok és a nem vallásosak együttes aránya az 50%-ot is meghaladja (Függelék, 5. ábra). A szülők iskolai végzettsége mind a két esetben szoros összefüggést produkált, az irányok azonban a nem vallásos kategória esetében ellentétesnek mutatkoztak. A diploma megléte mindkét esetben növelte az egyházas vallásosság valószínűségét, amely arra utal, hogy ez a jelenség semmiképpen sem helyezhető bele a társadalom alsóbb, marginális rétegeibe, miközben a saját vallásértelmezések esélyét csökkentette. Eltérés a nem vallásos almintá esetén mutatkozott, amely a diplomás apák esetében kevésbé valószínű kategóriának

60 A kohorszok közötti bontást kari szinten nem futattuk le, mivel az osztatlan és a mester-szakos képzések száma karonként jelentősen eltér.

tekinthető (7. ábra). A felsőfokú végzettségek további bontása minden bizonynyal pontosítaná a képet. Láthattuk, hogy a diploma megléte az anyák esetében gyakoribb, ugyanakkor a segítségével betöltendő szakmák valószínűleg kevésbé generálnak felső középosztálybeli státust.

7. ábra A vallásosság típusai a szülők végzettsége szerint

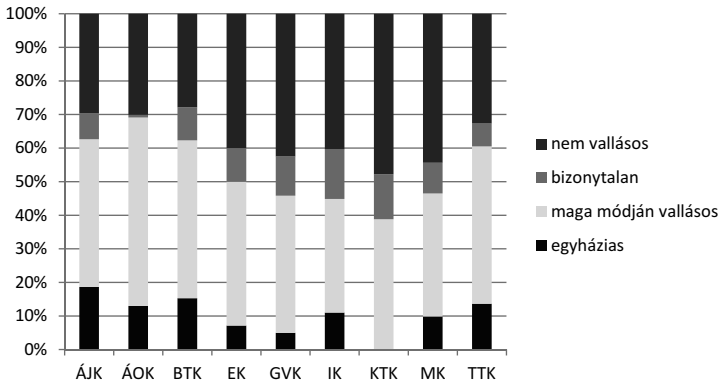

HERD adatbázis, N = 1118, khí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000 és 0,000

A településtípus és a vallásosság szintén szoros összefüggést mutat. Itt a kapcsolat a várt eredményt hozta, hiszen a falvakból érkező hallgatók sokkal inkább jellemezhetőek vallásos gondolkodással, míg a megyeszékhelyeken olyan arányra bukkanunk, amely eltér az ifjúságszociológiai kutatások eredményeitől: a nem vallásos diákok aránya, ha nem is sokkal, de megelőzi a maga módján vallásos csoportot. Mindez a nagyvárosok fokozottabb elvállaltalanodására utal. A bizonytalanok aránya a kisebb városokban a legmagasabb (Függelék, 6. ábra).

Utolsó lépésben azt vizsgáljuk meg, hogy a vallásosság típusai hogyan jelennek meg az egyes karokon. Láthattuk, hogy vallásosság itemei sok esetben vízválasztónak bizonyulnak az értékkutatások során. Úgy véljük, éppen ezért járulnak hozzá ezek az adatok az egyes karok életvilágainak alaposabb megértéséhez, valamint az oda járó diákok gondolkodásának megismeréséhez. A kapott adatokat a nyolcadik ábra ismerteti. A leginkább szekularizált világgéppel a KTK hallgatói jellemezhetőek, ahol a diákok körében szinte nem létező kategória az egyházas vallásosság. A maga módján vallásos gondolkodás fokozottan jellemezi az orvostanhallgatókat, míg a bizonytalan kategória az Informatikai Kar hallgatóit. Láthatjuk azt is, hogy szekularizált világgép azokra a egységekre lesz jellemzőbb, amelyek tudományos logikája a racionális, műszaki vagy gazdasági értékvilágokhoz kapcsolódik. Mindez felülírja a hallgatói bázis egyéb jegyeit, például a falusiak magas arányát. A leginkább vallásosnak három tradicionális egyetemi kar: az ÁJK, a BTK, illetve a TTK nevezhető. Az életkori csoportokkal a vallásosság típusa nem mutatott szignifikáns kapcsolatot.

8. ábra A vallásosság típusai karonkénti bontásban

HERD adatbázis, N = 905, khí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000

A magyarázó változók rajzolatáról összességében azt mondhatjuk, hogy azok mintázata bonyolult, s az egyes eredmények nem magyarázhatók meg csupán a tradicionális-modern vagy más ellentéppárokkal (különösen igaz ez az állítás a vallásosság különböző formáival kapcsolatban). A hallgatói bázis itt ismertett jegyei rámutatnak a Debreceni Egyetem olyan sajátosságaira, amelyek az intézmény értékvilágát befolyásolni képesek: ilyen például az elnőiesedés vagy a falusi és hátrányos helyzetű hallgatók nagyobb arányban kimutatható csoportjai.

6.2. AZ ÁLTALÁNOS PREFERENCIÁK RENDSZERE

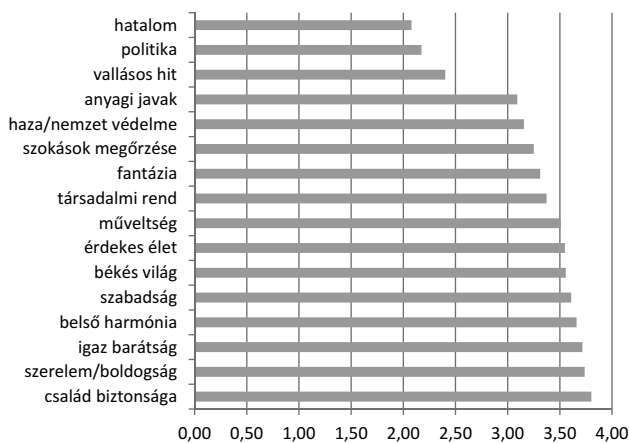
Ebben az alfejezetben az a célunk, hogy a hallgatói preferenciákat jellemezzük. Ennek során egyrészt megvizsgáljuk az egyes itemek átlagos skálaértékeit, s mindezeket a magyarázó változóktól is függővé tesszük. A HERD-kutatás kérdőívében 16 item mérte fel az általános preferenciákat; ezeket a diákoknak egy négyfokozatú skálán kellett értékelni.⁶¹ A Regionális Egyetem Kutatás 2005-ös, Partium területére vonatkozó lekérdezése szintén tartalmazta ezeket az itemeket, így ezen adatok felhasználásával egy esetleges időbeli elmozdulást is dokumentálni tudunk. Az általános preferenciákat a következő alfejezetekben faktoranalízissel, illetve klaszteranalízissel is megvizsgáljuk, s ez utóbbi esetben az oktatási motivációkat és aspirációkat közelítjük meg a kapott alminták segítségével.

Első lépésben az egyes itemek átlagos értékeit vizsgáltuk meg (a kapott adatokat a kilencedik ábra szemlélteti). A lista rajzolata csak részben felel meg az előzetes feltételezéseinknek. Arra számítottunk, hogy a leginkább preferált értékek a mikrokörnyezetre vonatkoznak, ami illeszkedik a magyar társadalom

⁶¹ A lekérdezett értékek a következők voltak: belső harmónia, hatalom/ellenőrzés mások felett, szabadság, békés világ, a család biztonsága, a haza/nemzet védelme, szerelem/boldogság, társadalmi rend/stabilitás, tiszteletré méltó szokások megőrzése, vallásos hit, eredetiség/fantázia, anyagi javak/pénz, műveltség, igaz barátság, érdekes élet/élmények, politika/közélet.

sajátosságaihoz, valamint egy erőteljes materiális beállítottságot prognosztizáltunk. Úgy véltük, hogy a lista végén a szekularizációs folyamat eredményeképpen a vallásos hit áll, s a politika átlaga is alacsony értéket fog kapni. Hallgatói mintánkban a legelfogadottabb itemek a mikrokozmoszban való boldogulásra vonatkoznak, a legkevésbé preferáltak között pedig valóban szerepelt a politika és a vallásos hit, ugyanakkor a legalacsonyabb értéket a hatalom kapta. Mindez azért is érdekes, mert a hatalom szorosan kapcsolódik az önérvényesítés jelenségéhez, a karrierépítéshez, a klasszikus szervezeti keretekben való létehez, tehát a modernizáció egészéhez. Emlékezhettünk azonban a Hofstede-féle kutatás eredményére, amely szerint a magyar társadalom erőteljesen feminin jegyekkel írható le. A makrotársadalomtól való elfordulást erősíti az a tény is, hogy a tágabb társadalmi környezetre irányuló fogalmak csupán a preferenciák hátsó traktusában vagy középen foglalnak helyet (haza/nemzet védelme, szokások megőrzése, társadalmi rend). Az egyén boldogulására és a mikrokozmoszra vonatkozó kijelentések után olyan itemek következnek, amelyek köthetők például a Schwartz-féle univerzalizmushoz (belső harmónia), az Inglehart-féle önkiteljesítéshez (szabadság), és posztmateriális, hedonista jegyekkel is kapcsolatba hozhatók. A materialista gondolkodási struktúra halványabb jelenlétére utal az anyagi javak kedvezőtlen pozíciója is. A műveltség relatíve magas, a preferenciák középső szegmenséhez sorolható átlaga minden bizonnyal a sajátos szociokulturális háttér, illetve az értelmiségi lét eredménye, s valószínű ennek tulajdonítható az is, hogy a fantázia két makrotársadalmi itemet is megelőz.

9. ábra Hallgatói értékpreferenciák négyfokozatú skálaértékei

HERD adatbázis, N = 1118

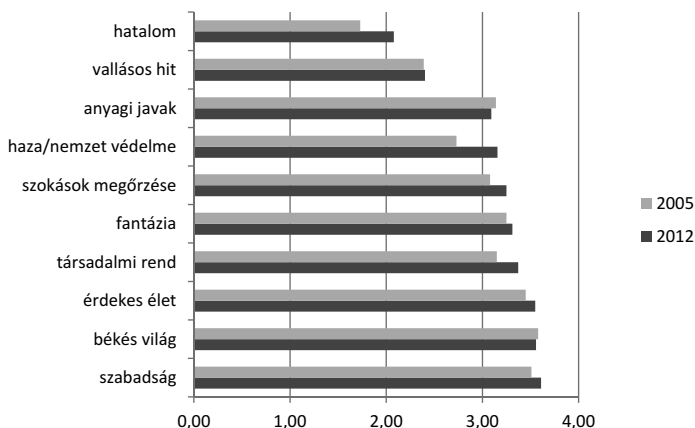
Fontos leszögeznünk, hogy a szemünk előtt kirajzolódó kép gyökeresen eltér attól, amelyet a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok során Magyarországhoz kapcsoltunk. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy a hallgatói populáció sajátos volta ennyire erőteljesen elmozdítja a preferenciákat a posztmateriális-posztmodern értékek irányába, másrészt pedig azt is tudni kell, hogy az inkriminált

kutatások a kilencvenes években és az ezredforduló után nem sokkal készültek, a preferenciák átrendeződéséhez pedig egy majdnem tízéves intervallum bőven elegendő. A lényeg azonban az, hogy a diákok értékvilágában a tágabb társadalomtól és a materiális értékektől való nagyobb távolság dokumentálható.

Következő lépésben megpróbálunk longitudinális trendeket felvázolni, s ehhez a Regionális Egyetem Kutatás 2005-ös hallgatói lekérdezéséből leválasztottuk a Debreceni Egyetem karait, s összevetjük az egyes itemek átlagait. A kérdéssorok több ponton nem egyeztek meg, így összesen tíz érték esetében tudunk összehasonlítást végezni. Kérdés, hogy milyen irányban és hogyan alakult át a Debreceni Egyetem hallgatóinak értékvilága a két vizsgálat között eltelt hét év alatt. Az esetleges átalakulás lehetséges magyarázatául itt is meg kell említenünk a magyar társadalom egészének elmozdulását, illetve a hallgatói bázis lehetséges átférmálódását is.

Előzetes elképzelésünk a gazdasági helyzet generálta materiális elmozdulásra vonatkozott, ez azonban nem volt dokumentálható. Nagyobb távolságra négy esetben figyelhető meg. Ezek egyike a hatalom, amelynél több mint 0,3 tizedes változást tapasztalhatunk, míg a másik három item a makrotársadalmi jegyekhez kapcsolható (haza/nemzet védelme (0,43), szokások megőrzése (0,17), társadalmi rend (0,22)). Az átalakulás tehát leginkább a közösségi értékek fontosabbá válása mentén értelmezhető, még akkor is, hogyha azok preferáltsága a 2012-es vizsgálat során sem volt számottevő. A hatalom is kapcsolódhat a külvilághoz, hiszen annak irányításához illeszkedik. Materiális elmozdulásnak az anyagi javak jóformán változatlan értékei miatt a távolságok nem nevezhetők, sokkal inkább a makrotársadalom irányába megtett, csekély mértékű nyitásnak (10. ábra). Természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy a két kutatás mintavételi technikája nem feleltethető meg teljesen egymásnak. Itt utalnánk vissza Varga (2003) longitudinális vizsgálatára, amelynek segítségével magyarországi egyetemista mintán erősen individualisztikus el-

10. ábra. Értékpreferenciák elmozdulása 2005 és 2012 között a Debreceni Egyetemen négyfokozatú skálával mérve

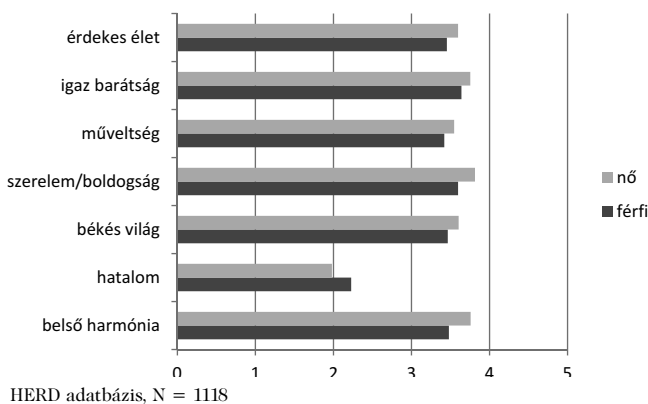
Regionális Egyetem Kutatásának adatbázisa, HERD adatbázis, N = 565 és 1118

mozdulást mutatott ki 1960 és 1990 között. Ha ehhez illesztjük saját kutatásunk eredményeit, akkor valószínűsíthetjük azt, hogy a közösségi-individualisztikus mozgások sem egyirányúak, sem visszafordíthatatlanok.

Következő lépésben az egyes magyarázó változók hatásait térképezzük fel. Itt arra számítottunk, hogy a legtöbb értéket a kari struktúra fogja alakítani. A szociokulturális változók esetében a nem és a gazdasági tőke hatásával kapcsolatban azt feltételeztük, hogy több szignifikáns kapcsolatot generálnak, mint a településtípus vagy a szülők iskolai végzettségének változója – korábbi egyetemi vizsgálatainkban is ezt a rajzolatot tapasztaltuk. A nem esetében feltételeztük a tradicionális gendereltérések lenyomatait. A magasabb életkori csoportokban a materiális értékek előretörését vártuk, a diplomás szülők esetében pedig egyfajta középosztálybeli, értelmiségi beállítottság megragadhatóságát. Az egyházas vallásosság véleményünk szerint erős közösségi jegyekkel lesz leírható, míg a nem vallásos hallgatók materiálisabb és hedonistább beállítottságokkal rendelkeznek majd.

Első lépésben a nemi eltéréseket vizsgáltuk meg. Elvárásaink nagyrészt beigazolódtak, hiszen az egyéni boldogsághoz, valamint az univerzalizmushoz kapcsolódó itemek elfogadottsága a nők esetében kedvezőbb, míg a férfiakat a hatalomhoz fűzi pozitívabb irányú kapcsolat. A műveltség itemével kapcsolatban egyrészt utalhatunk a nők konformabb viselkedésére az oktatási intézményeken belül, amely valószínűleg erre az értékre is hatást gyakorol, de a műveltséget lazábban az univerzalizmushoz is kapcsolhatjuk, amely szintén a nők felségterülete (ez a belső harmónia kapcsán a hallgatói mintában is megragadható). Mindez illeszkedik a klasszikus szerepfelfogáshoz, kivételt csupán az érdekes élet kategóriája jelenti, amelynek előzetes elvárásaink szerint a férfiak preferenciáihoz kellett volna szorosabban kapcsolódnia (11. ábra).⁶² Nem találtunk azonban

11. ábra. Az értékpreferenciák nemi bontásban

⁶² ANOVA-teszt, $p < 0,05$. Szignifikáns eltérések a következő itemek kapcsán ragadhatók meg: belső harmónia (0,000), hatalom (0,000), békés világ (0,000), szerelem/boldogság (0,000), műveltség (0,000), igaz barátság (0,001), érdekes élet (0,000).

kapcsolatot a makroközösségi itemek esetében. Reményeink szerint a relatíve alacsony számú szignifikáns kapcsolat meglétét a későbbi faktoranalízissel történő metódusok pontosítani fogják a nemi bontás területén.

A településtípus értékpreferenciákra gyakorolt hatása kapcsán először le kell szögezni, hogy egy átlagos város–falú-összehasonlítás kapcsán arra számíthatnánk, hogy a kisebb települések irányába a tradicionális, közösségi értékek elfogadottsága nőni fog, míg az önkifejezés itemei és a posztmateriális gondolkodás elemei csökkenő tendenciát mutatnak. Ezt az evidens összefüggést azonban óvatosan kell kezelnünk, hiszen egyrészt egy korábbi, az életmódra fókuszáló elemzésünk kapcsán láthattuk, hogy ez a magyarázó változó relatíve alacsony formáló erővel bír az egyetemeken és a főiskolákon (Bocsi 2013c): úgy tűnik, hogy a campusokon töltött évek ennek a változónak a hatását semlegesítik. Másrészt az is tudjuk, hogy a faluról érkező hallgatók nem reprezentálják a falvak értékvilágainak egészét, hiszen az onnan való kitöréshez a „hágyományos” adottságok ritkán elegendők. Feltételezhető tehát, hogy a kisebb településekről érkező diákok preferenciái nem lesznek teljes egészében megfeleltethetők a tradicionálisabb értékrajzolatoknak. A kapott eredmények arra utalnak, hogy ez a változó az egyetemista populáción belül tényleg nem bír komolyabb magyarázó erővel, hiszen mindössze két esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot. Olyan itemek nem mutattak megragadható rajzolatot, mint például a tiszteletre méltó szokások megőrzése vagy a család biztonsága. Nem találunk eltéréseket a mikrokörnyezetre irányuló értékek vagy a hedonizmus kapcsán, de az anyagi javak mentén sem rajzolódik ki számottevő eltérés (2. táblázat). Az a két érték, amelyek mentén distanciákat ragadhatunk meg, ugyanakkor magán viseli a tradicionálisabb gondolkodás nyomait. Az első esetben egy hágyományos, tágabb közösségre irányuló, nemzetudathoz is kapcsolódó itemről van szó, és a vallásosság is illeszkedik a hágyományos életvilágok jelenségéhez (ugyanakkor tudjuk, hogy egy rendkívül összetett fogalomról beszélünk, amelynek különböző típusai a társadalmak különböző szegmenseiben hangsúlyosabbak).

2. táblázat. A településtípus által magyarázott értékek

	haza, nemzet védelme	vallásos hit
megyeszékhely	3,05	2,20
kiseb város	3,16	2,36
falú, tanya	3,24	2,69
<i>sig.</i>	<i>0,003</i>	<i>0,000</i>

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A szülők iskolai végzettsége kapcsán azt feltételeztük, hogy a diplomás almintákban kimutathatjuk majd a Bourdieu-féle középosztálybeli habitus elemeit. Ugyanakkor a felsőoktatás eltömegesedése kapcsán láthattuk, hogy a diákok szociokulturális háttere egyre kevésbé feleltethető meg ennek a

mentalitásnak. Mindazonáltal a magasabb státus értékpreferenciákat alakító hatását olyan itemek kedvező pozíciójával, mint a műveltség vagy a fantázia, már a minta alapmegoszlásainak esetében is ki tudtuk mutatni. Kérdéses az is, hogy az édesapák és az édesanyák esetében tapasztalható rajzolatok meg fog-nak-e egyezni.

Azt kell mondanunk, hogy a szülők diplomája mint magyarázó változó a campusokon belül szinte egyáltalán nem gyakorol hatást az értékpreferenciákra. A kapcsolatok szinte teljes hiánya azonban nem általánosítható, s az egyetemeken-főiskolákon kívül minden valószínűség szerint erősebben jelentkezik. Az édesapák esetében egyetlen szignifikáns hatást sem tudunk kimutatni, míg az édesanyák kapcsán egy klasszikus értelmiségi itemnél, a fantáziánál mutatkozott szoros kapcsolat (ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.:0,000). Ennek fontossága a diplomás anyák esetében 34, míg az alacsonyabb iskolai végzettségű csoportban csupán 3,25. Ezek az eredmények azért is tekinthetők furesának, mivel láthattuk a hallgatók általános preferenciájának középosztálybeli jegyeit. Kijelenthetjük tehát, hogy ezek kiformálódásában a szülők iskolai végzettsége nem játszik szerepet. A campus mint életvilág valószínűleg ezeket a különbségeket – éppen úgy, ahogyan a településtípus esetében is láttuk – elmossa, vagy egy előzetes szelekcióval van dolgunk. Mindez annak fényében érdekes, hogy láthattuk, hogy a diákok gondolkodása posztmateriális-önkifejező értékekkel jellemezhető, ennek alakításában ugyanakkor az eddig megvizsgált középosztálybeli státust meghatározó változók nem bírtak alakító erővel.

A gazdasági tőke kapcsán leginkább a posztmateriális értékek környezeti beágyazottságát emelhetjük ki. Eszerint a megfelelő anyagi háttér és szociális háló, illetve a szubjektív elégedettség elmozdítja a gondolkodást a materiális értékektől. Kérdéses, hogy mindez egy relatíve erős materiális jegyekkel leírható nemzeti kultúrában hogyan ágyazódik be a különböző státusú csoportok gondolkodásába. Fontos látni azt is, hogy esetünkben a szubjektív elemek indexbe való beemelésére nem történt kísérlet, tehát a két jelenség egymásnak nem feleltethető meg. A gazdasági tőke értékpreferenciákra gyakorolt hatásának vizsgálatakor három esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot (3. táblázat).

3. táblázat. A gazdasági tőke indexének értékpreferenciákra gyakorolt hatása

	hatalom	szerelem/boldogság	anyagi javak
alacsony gazdasági tőke	1,92	3,74	2,95
közepes gazdasági tőke	2,10	3,82	3,16
magas gazdasági tőke	2,25	3,69	3,17
sig.	0,000	0,002	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

Az egyértelműen leszögezhető, hogy a hallgatói mintában a kedvezőbb anyagi helyzet nem jár együtt a hedonizmus értékeinek növekedésével, mint ahogy nem mozdítja előre a posztmateriális értékeket sem. Nem találunk összefüggést a makrotársadalmi-konzervatív itemek kapcsán sem. A jobb anyagi helyzet egyfajta materiális gondolkodással jellemezhető, amelyhez nagyobb hatalomorientáció is társul (korábban láthattuk, hogy ez volt a diákok preferenciái között a legelutasítottabb érték). Ezen kívül a magasabb gazdasági státus a szerelem/boldogság itemének nagyobb fokú elutasításával is jellemezhető, amely egy, az emberi kapcsolatokra irányuló másfajta viszony képébe is beleillik. Ezek az összefüggések arra utalnak, hogy a mintánkban a kedvezőbb anyagi helyzet nem eredményez posztmateriálisabb gondolkodást, míg a relatíve hátrányosabb státus nem jár együtt egyfajta „túlélő” beállítottsággal. A kérdés az, hogy mindez a rajzolat a magyar társadalom szélesebb rétegeiben is megtalálható-e.

Az életkor előrehaladtával az ifjúsági életszakasz sajátos jegyei halványodni látszanak. Az egyes generációk gondolkodása ehhez a folyamathoz illeszkedik, s az országos értékkutatások, valamint az egyetemeken belüli bontások egy többé-kevésbé éles választóvonalat húznak a különböző kohorszok között. Úgy véltük, hogy az életkor előrehaladtával a makrotársadalmi és a materiális jegyek erősödni fognak, míg a hedonizmushoz és a posztmateriális beállítottsághoz kapcsolódó elemek halványulni. Az 1990 előtt és az azután születettek összevetésekor négy szignifikáns összefüggést tudtunk kimutatni (4. táblázat). Az inkriminált értékek sora logikusnak mondható, ugyanakkor a magyarított irányok már kevésbé tekinthetők annak, ugyanis minden területen a fiatalabb kohorszok előnyével találkozunk. Korábbi elemzéseink során egyszer már azonosítottunk egy, az értékek szempontjából passzív csoportot (Pusztai, Ceglédi, Nyüsti, Bocsi és Madarász 2011), és elképzelhető, hogy az idősebb kohorszok esetében gyakoribb az értéksemleges magatartás. Megjegyzendő, hogy ez a tény ugyanakkor nem illeszthető bele azokba az elképzelésekbe, amelyek szerint idővel egyre passzívabb jegyekkel jellemezik a hallgatói bázist. Mivel az eredmények nem voltak kielégítőek, ezért elemzésünk logikájától ebben az egyetlen esetben eltérünk, s nem csupán a preferenciák átlagait, hanem azok rangsorbeli helyzetét is megvizsgáltuk. Számottevő eltérést, amely alatt a legalább két pozícióban megragadható distanciát értettük, egyetlen esetben találtunk, ez pedig az érdekes élet iteme volt. Ez beleillik a fiatalabb életkorok hedonistább életfelfogásába, ugyanakkor összességében még mindig kevésnek tűnik. Mindez egyrészt rámutathat arra a tényre, hogy az ifjúság meghatározásának az életkor csupán az egyik lehetséges, és nem is mindig jól használható eszköze (Janesák 2013), másrészt pedig felvetődhet bennünk az a gondolat, hogy a campus mint létterületi az életkor értékeket alakító hatását. Az eredmény arra is utalhat, hogy Magyarországon a vizsgált kohorszok életkörülményei között nem voltak akkora kontrasztok, amelyek gyökeresen eltérő jegyeket formáltak volna ki a gondolkodásukban, ahogyan azt a török egyetemisták elemzése során is láthattuk (Başaran 1992).

4. táblázat. Az életkor hatása az értékpreferenciákra

	vallásos hit	anyagi javak	igaz barátság	érdekes élet
idősebb kohorsz	2,33	3,01	3,65	3,48
fiatalabb kohorsz	2,55	3,14	3,77	3,62
sig.	0,001	0,002	0,001	0,001

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 880$

A vallásosság típusa kapcsán markáns alakító erőt feltételeztünk, s úgy véltük, hogy ez a változó számszerűen több itemet fog magyarázni, mint a státust meghatározó vagy a nemi különbségek. Az egyházas vallásossághoz előzetesen egy makroközösségi, anyagiakat jobban elutasító gondolkodást illesztettünk, míg a nem vallásos csoport esetében materiális beállítottságot prognosztizáltunk. A kapott adatokat az ötödik táblázat ismerteti.

5. táblázat. A vallásosság típusának hatása az értékpreferenciákra

	egyházias	maga módján vallásos	bizonytalan	nem vallásos	sig.
belső harmónia	3,72	3,72	3,57	3,61	0,004
hatalom	1,81	2,1	1,96	2,17	0,000
szabadság	3,51	3,6	3,75	3,63	0,001
békés világ	3,57	3,59	3,73	3,48	0,000
haza védelme	3,43	3,18	3,14	3,04	0,001
tiszteletre méltó szokások	3,51	3,41	3,3	3,3	0,000
vallásos hit	3,64	2,77	2,18	1,6	0,000
fantázia	3,32	3,4	3,31	3,2	0,000
anyagi javak	2,84	3,1	3,29	3,13	0,000
műveltség	3,61	3,55	3,36	3,46	0,001
érdekes élet	3,44	3,63	3,47	3,51	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

Láthatjuk, hogy a szignifikáns kapcsolatok száma az eddigi magyarázó változókhoz képest jelentősnek tekinthető, és ez megfelelt a várakozásainknak. Prekonceptióink nagy részét az egyházas, illetve a nem vallásos csoportra vonatkoztattuk, azonban látnunk kell, hogy a másik két almintá is sajátos prefe-

renciarendszerrel jellemezhető, s nem pusztán köztes mezőt képeznek a két, előbb említett szélső pólus között. Az egyházas vallásosság olvasata nem tartogat komolyabb meglepetéseket: makrotársadalmi beállítottsággal, és az anyagi javak és a hedonizmus elutasításával jellemezhető. A szabadság iteme ebben az almintában a legalacsonyabb átlagokat kapta, de figyelemre méltó a műveltség magas értéke is. (Itt utalnánk vissza az egyházas almintá szüleinek iskolai végzettségére, hiszen láthattuk, hogy a diplomás szülő esetében az almintába tartozás valószínűbb volt.) A maga módján vallásos csoport kapcsán meg kell említenünk annak hedonista jellegét, illetve a fantázia itemének magas értékét.⁶³ A vallásos hit fontossága ugyanakkor jóval elmarad az egyházas csoporttól, ami nemesak a hittételek egyéni konstrukcióira utal, hanem egy teljesen más típusú, és vezérlőelvként máshogyan működő vallásosságra. A bizonytalanok értékrendje nehezen értelmezhető, hiszen abban egyrészt jelen van a materialista beállítottság, amelyeket posztmaterialista elemek egészítenek ki (szabadság, békés világ). Ennek a csoportnak a sajátos jegye a hatalomhoz való jóval pozitívabb viszony is. Előzetes elvárásaink tehát a vallásosság típusainak kapcsán nagyrészt igazolódtak (kivételesen a nem vallásosoknak a vártnál kevésbé anyagias gondolkodása), ugyanakkor fontos leszögeznünk, hogy mind a négy csoport sajátos karakterisztikával bír, és nem csupán a vallásos hit megítélésének mentén ragadhatjuk meg közöttük a különbségeket.

A magyarázó változók közül utoljára a kari struktúra hatását elemezzük. Itt előzetesen azt feltételeztük, hogy szám szerint a legtöbb szignifikáns kapcsolatot fogjuk találni, s az egyes karok karakterisztikája a korábban, a munkaértékek során ismertetett szakmai preferenciajegyekkel lesz leírható. A kapott összefüggéseket a 6. táblázat ismerteti. Öt item esetében nem tapasztaltunk szoros összefüggéseket: ezek a szabadság, a békés világ, a család biztonsága, a fantázia, illetve az igaz barátság voltak. Összességében azt mondhatjuk, hogy a „nagy” egyetemi karok esetében gyakoribbak a szélsőségesebb értékválasztások, míg például a Műszaki Kar és az Egészségügyi Kar karakterisztikája halványabbnak mutatkozott, s nehezebben volt megragadható. A faktoranalízis felhasználásával reményeink szerint ezeknek az intézményi szegmenseknek is ki fog rajzolódni a profilja.

A jogi kar hallgatóinak értékvilága a külső kontroll itemeivel fonódik össze (hatalom, politika), s ezekhez egy erőteljesebb makrotársadalmi és tradicionális jelleg társul (szokások megőrzése, vallásos hit, társadalmi rend). Az orvostanhallgatók értékvilága univerzalista, hedonista és tradicionális értékek keveredésével jellemezhető, miközben a külső kontroll értékeinek magas az elutasított-sága. Itt utalunk arra vissza, hogy Varga (2003) hallgatói vizsgálata is az orvostanhallgatók erős közösségi orientációját mutatta ki. A bölcsészek a belső

63 A vallásosság ezen típusa az egyéni felépítményeken nyugszik, talán ezzel is kapcsolatba hozható az eredetiség/fantázia itemének kitüntetett szerepe.

6. táblázat. A kari struktúrára és az értékpreferenciák kapcsolata

	belső harmónia	hatalom	haza védelme	szerelem boldogság	társadalmi rend	szokások megőrzése	vallásos hit	anyagi javak	műveltség	érdekes élet	politika
ÁJK	3,69	2,18	3,60	3,73	3,46	3,37	2,55	3,11	3,53	3,54	2,54
ÁOK	3,80	1,89	3,62	3,85	3,50	3,40	2,50	3,03	3,50	3,74	1,88
BTK	3,72	2,00	3,56	3,74	3,42	3,24	2,51	2,87	3,62	3,58	2,22
EK	3,64	2,10	3,58	3,79	3,22	3,12	2,42	3,26	3,40	3,48	2,38
GVK	3,60	2,33	3,64	3,72	3,34	3,12	2,22	3,19	3,48	3,59	2,36
KTK	3,50	1,78	3,60	3,69	3,31	3,14	2,17	3,04	3,32	3,35	1,84
IK	3,75	2,67	3,65	3,48	3,01	2,78	1,78	3,40	3,38	3,50	2,12
MK	3,60	2,36	3,56	3,72	3,39	3,26	2,37	3,16	3,52	3,48	2,39
TTK	3,58	1,98	3,66	3,77	3,45	3,36	2,56	3,07	3,60	3,58	2,11
átlag	3,64	2,10	3,61	3,73	3,38	3,23	2,38	3,09	3,51	3,54	2,18
sig.	0,002	0,000	0,002	0,004	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 905$

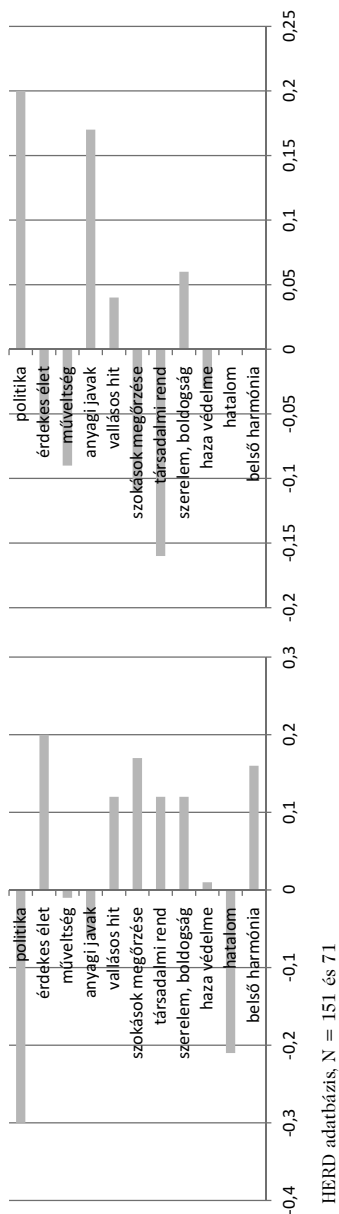
harmónia, a vallásos hit, illetve a műveltség itemeit értékelik az átlagnál magasabbra, és igen szemléletes az anyagi javak alacsony skálaértéke is. Figyelemre méltó, hogy a tradicionális elemek nem jelennek meg szervesen a BTK diákjainak értékvilágában, sőt, a haza védelmének megítélése elmarad a minta átlagától. Elvárásainkkal teljesen szembemegy az Egészségügyi Kar preferenciarendszere, hiszen pozitív viszony fűzi őket az anyagi javakhoz és a hatalomhoz, míg a makrotársadalmi értékek és a műveltség elutasíthatósága is jellemző. Figyelemre méltó az Általános Orvosi, illetve az Egészségügyi Kar több ponton is ellentétes beállítottsága (12. ábra).

A GVK hallgatói erőteljesen materiálisak és külsőkontroll-orientáltak, s a tágabb társadalmi értékektől való elfordulás jellemzi őket. A közgazdász diákok szintén materiális beállítottsággal bírnak, miközben az univerzalizmus értékei (belső harmónia, vallásos hit), a hedonizmus (érdekes élet), a külső kontroll itemei (hatalom, politika), illetve bizonyos makrotársadalmi jegyek (szokások megőrzése) preferenciája alacsony értéket mutat. Az Informatikai Kar esetében logikusnak tűnik az anyagi javak és a hatalom választása, ezek azonban meglepő módon a belső harmóniával egészülnek ki, miközben a tradicionális és közösségi jegyek, illetve a műveltség, valamint a szerelem, boldogság elutasíthatósága jelentős. A műszaki kar diákjai erősen külsőkontroll-orientáltak. A TTK-s diákok értékvilága meglepő eredményeket tartogat, hiszen a haza védelme, a vallásos hit és a szokások megőrzése kap átlag feletti értékeket, miközben a hatalom itemének elfogadottsága csekélynek mutatkozik. Ha a kirajzolódó szegmensek egymáshoz viszonyított pozícióit szeretnénk megvizsgálni, felsorolhatunk olyan párokat, amelyeknek preferenciái több ponton ellentétes rajzolatot mutatnak: ilyen például a GVK és a TTK, a MK és az ÁOK, de relatíve kevés az átfedés a BTK és a KTK között is (13. ábra).

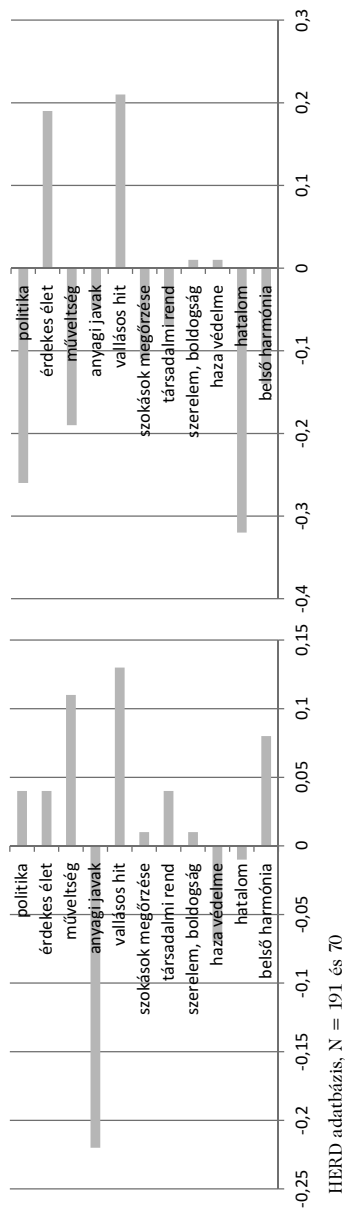
Kérdés, hogy az így kirajzolódó mintázatok mennyiben felelnek meg a munkaértékek és a Schwartz-féle tipológia által közösen meghatározott tereknek. Azt első pillantásra kijelenthetjük, hogy az egészségügyi kar diákjainak értékpreferenciái távol állnak a számukra kijelölt pozíciótól, hiszen konvencionális és közösségi jegyekkel kellene rendelkezniük, ehelyett az anyagi javakat és a politikát preferálják az odajáró diákok. Kérdés, hogy mindez mivel és hogyan magyarázható. Nem tudjuk, hogy vajon ezek a képzések mindig is az illeszkedő preferenciákkal bíró hallgatókat vonzották-e, vagy csupán az eltömegesedés hatására mozdultak el az értékvilágok. Felmerülhet bennünk a gondolat, hogy vajon más, hasonló jellegű egészségügyi képzésekben is tapasztalható-e ezzel ekvivalens rajzolat. A gazdasági jellegű, illetve a műszaki képzések preferenciái nagyjából illeszkednek az elvártakhoz, s ezt elmondhatjuk az orvosi képzésben résztvevőkről is (ugyanakkor a hedonizmus jegyei ebbe a képbe kevésbé illenek bele).

Előzetes elvárásaink ugyanakkor nem teljesültek maradéktalanul. Az értékek egy csoportját a kari hovatartozás nem befolyásolta, bár a számok alapján valóban ennek a változónak az esetében találtuk a legtöbb szignifikáns kapcsolatot, s a rajzolatok sem illeszkedtek teljes mértékben az előzetes elvárásainkhoz. A vártnál jóval tradicionálisabb lett például a jogtanhallgatók preferenciarendszere, az egészségügyi főiskolai kar diákjai pedig igen távol helyezkedtek el

12. ábra. Az Általános Orvosi Kar és az Egésségügyi Kar átlagos viszonyított preferenciaértékei

13. ábra. A BTK és a KTK átlagos viszonyított preferenciaértékei

a közösségi értékektől, és sajátos, nem várt rajzolatot kapott a TTK is. Kérdés, hogy a tudományterületektől mért komolyabb distanciák esetében a szervezeti egységeknek van-e tudomása arról, hogy a diákjaik értékei nem illeszkednek a szakmai alapokhoz, s vajon ezek a jelenségek minek a hatására és mikor formálódtak ki.

A preferenciák mögött megbújó magyarázó változók rendszeréről összességében azt mondhatjuk, hogy a kapott eredmények csupán nagy vonalakban feleltethetők meg az előzetes elvárásainknak. Erőteljesnek bizonyult a nem, a vallásosság, illetve a kari struktúra hatása, ugyanakkor a településtípus, az életkori kohorszok, a gazdasági tőke, illetve a szülők végzettsége alig bírt formáló hatással.

6.3. AZ ÉRTÉKEK ÖSSZERENDEZŐDÉSE

Az értékutatások során a leggyakrabban használt többváltozós statisztikai eljárásokat a faktoranalízis képezi. Ennek során az értékek összerendeződésének mintázatát ismerhetjük meg, illetve közelebb kerülhetünk a magyarázó változók és az értékstruktúrák kapcsolatának alaposabb feltáráshoz. A faktorokat varimax módszerrel rotáltuk, és principal components becslést használtunk fel. A modellek kialakításakor figyeltünk arra, hogy változónként a magyarázott információ ne csökkenjen egy egység alá. A megőrzött információmennyiség 66% volt. Az illeszkedő faktorstruktúrát úgy tudtuk elérni, hogy 14 értéket tartottunk meg. Az identifikált faktorokat a 7. táblázat mutatja be. Az első faktoron az univerzalizmus értékei ülnek, és ehhez a család biztonsága társul. A kapcsolatokban boldogságot kereső faktor a mikrokörnyezetre fókuszáló és érzelmi töltetű értékeket foglalja magába (szerelem/boldogság, igaz barátság), míg a hedonista értelmiségi értékesoportban a fantázia és a műveltség, tehát két, tipikusan a magas iskolai végzettséggel együtt mozgó item, illetve az érdekes élet szerepel. A konzervatív vallásos faktorra makrotársadalmi értékek, illetve a vallásos hit jellemzőek, míg a materialista kontrolláló faktoron a hatalom, illetve az anyagi javak itemei ülnek. Reményeink szerint a többváltozós statisztikák használatával olyan magyarázó változók alakító ereje is megragadhatóvá válik, amelyek a varianciaanalízis esetében nem mutattak szignifikáns kapcsolatot.

A nemi eltérések során láthattuk, hogy az értékpreferenciák területén részben teret kapnak a hagyományos nemi szerepek. A faktorszakókat varianciaanalízissel megvizsgálva egy esetben találtunk szignifikáns összefüggést: a kapcsolatokban boldogságot kereső faktor a nőkre sokkal inkább volt jellemző.⁶⁴ A keveredő minták meglétét mutatja, hogy olyan, a nemekhez jól kapcsolható faktorok esetében sem találtunk szoros kapcsolatot, mint például az univerzalista biztonságra törekvő vagy a materialista kontrolláló.

A településtípus változója két faktossal is kapcsolatot mutat, amely az összefüggések alaposabb megismerését jelenti számunkra. Az egyik kapcsolat megegyezik az egyes itemek során megismert rajzollal (konzervatív vallásos

64 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000. A faktorszakók átlaga a férfiak esetében -0,293, a nőknél 0,152.

7. táblázat Faktorszakörök átlagai és az identifikált faktorok az értékpreferenciák alapján

	biztonságra törekvő univerzalista	kapcsolatokban boldogságot kereső	hedonista értelmiségi	konzervatív vallásos	materialista kontrolláló
belső harmónia	,573	,397	,064	,173	,077
hatalom	,000	-,163	-,059	,039	,854
szabadság	,701	,030	,399	-,012	,152
békés világ	,762	,145	,150	,220	-,012
család biztonsága	,657	,394	,125	,062	-,026
haza védelme	,268	,226	-,025	,691	,075
szerelem, boldogság	,296	,774	-,014	,092	-,011
szokások megőrzése	,160	,244	,285	,675	-,065
vallásos hit	-,021	-,084	,057	,790	-,026
fantázia	,275	-,106	,807	,102	,026
anyagi javak	,099	,188	,232	-,060	,760
műveltség	,118	,400	,629	,226	,142
igaz barátság	,206	,708	,338	,151	-,034
érdekes élet	,160	,471	,654	,024	,083

HERD adatbázis, N = 1118

faktor), a másik esetben azonban egy logikus, ugyanakkor korábban nem dokumentált kapcsolatról van szó (hedonista értelmiségi faktor). Az így kirajzolódó összefüggések szépen illeszkednek az urbanizmusra vonatkozó elméletekhez (például Wirth 1973).

8. táblázat. A faktorszokrok településtípus szerinti bontásban

	hedonista értelmiségi	konzervatív vallásos
megyeszékhely	0,070	-0,164
kisebb város	0,035	-0,029
falu, tanya	-0,158	0,204
<i>sig.</i>	<i>0,004</i>	<i>0,000</i>

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A szülők iskolai végzettsége kapcsán alig találunk szoros összefüggést. Hasonló a helyzet az édesapa végzettségének esetében, ahol a diploma megléte vagy hiánya egyetlen faktoriall sem állt kapcsolatban. Az édesanyák vizsgálatakor egy szignifikáns összefüggés mutatkozott a hedonista értelmiségi faktor esetében, ahol is a felsőfokú végzettség megemelte az inkriminált faktorszokrokat.⁶⁵ Úgy tűnik, hogy az értelmiségi habitusra jellemző jegyek átadásában az anya felsőfokú végzettsége jelentősebb szereppel bír a Debreceni Egyetem hallgatói mintájában.

A magas gazdasági tőke indexértéke az egyes itemek vizsgálatakor egy anyagias, hatalomorientációval bíró, s az érzelmeiktől elforduló beállítottsággal járt együtt. A faktorok vizsgálatának eredményei részben ehhez illeszkednek, és adnak lineáris összefüggést a materialista kontrolláló faktoriall, másrészt azonban új információkat is rejtenek, hiszen a hedonista értelmiségi értékhalmazzal is találunk kapcsolatot. Az összefüggés iránya ebben az esetben is lineáris, tehát a gazdasági tőke indexével a faktorszokrok átlagai is emelkednek.⁶⁶ Mindez rámutat arra, hogy a kedvező anyagi helyzettel a középosztály habituális jegyei is együttjárnak. Ez megerősíti azt az összefüggést, hogy a mintánkban a kedvező anyagi helyzet materiális gondolkodással jár együtt (ami ellentmond a posztmateriális értékek logikájának).

A kohorsz-hovatartozás az egyes itemek vizsgálatakor nem mutatott számottevő összefüggéseket, kapcsolatot a faktorok vizsgálatakor sem találtunk. A válásosság típusai azonban jelentős magyarázó erővel bírtak, ez az értékek összerendeződésére is jellemző volt, hiszen három faktor esetében tudtunk szignifikáns kapcsolatot kimutatni (univerzalista biztonságra törekvő, konzervatív vallásos, illetve materialista kontrolláló – 9 táblázat) A kapott eredmények jelentős része nem tekinthető meglepőnek. A konzervatív vallásos faktor értelem-

65 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,001. A faktorszokrok átlagos értéke a nem diplomás anya esetében -0,076, a diplomás anyánál 0,11.

66 Hedonista értelmiségi faktor: ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,002. A faktorszokrok átlagos értékei a következők: alacsony gazdasági tőke: -0,118, közepes gazdasági tőke: 0,09, magas gazdasági tőke: 0,101. Materialista kontrolláló faktor: ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,000. A faktorszokrok átlagos értékei a következők: alacsony gazdasági tőke: -0,215, közepes gazdasági tőke: -0,03, magas gazdasági tőke: 0,193.

szerűen lineáris rajzolatot mutat, s hasonlóan a várt mintázatot adja a materialista kontrolláló faktor is (említésre érdemes még, hogy a maga módján vallásos típus esetében pozitív átlagot találunk). Az univerzalista biztonságra törekvő értékhalmozat azonban az egyházas vallásosság erőteljesen elutasítja (tehát a belső harmónia, a békés világ, a család biztonsága és a szabadság itemeinek együttjárását), s mindez a bizonytalan csoportra fokozottabban lesz jellemző. Korábban láthattuk, hogy leginkább ennek az almintának az esetében lesz hangsúlyos az individuális boldogsághoz szükséges környezeti elemek megjelenése.

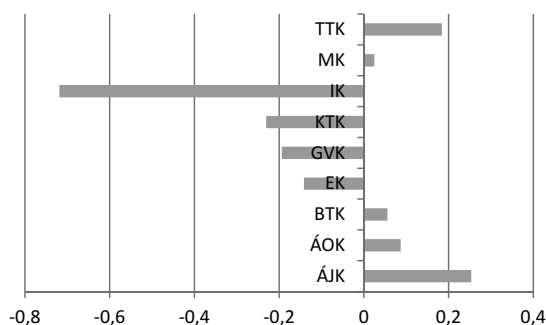
9. táblázat. A faktorszórok vizsgálata a vallásosság típusai szerint

	univerzalista biztonságra törekvő	konzervatív vallásos	materialista kontrolláló
egyházas	-0,139	1,041	-0,353
maga módján vallásos	-0,018	0,230	0,012
bizonytalan	0,366	-0,228	0,016
nem vallásos	0,003	-0,590	0,103
sig.	0,001	0,000	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A kari struktúra kapcsán azt feltételeztük, hogy szorosan összefügg majd a faktorokkal. Ugyanakkor csak két esetben találtunk szignifikáns összefüggést: ezek a konzervatív vallásos, illetve a materialista kontrolláló faktorok voltak. A másik három értékhalmoz minden bizonnyal sokkal inkább tekinthető általánosnak a diákok populációján belül, s kevésbé képeznek törésvonalakat az egyes intézményi szegmensek között. A konzervatív vallásos faktorszórok karonkénti átlagértékeit a 14. ábra mutatja be. A látottak megegyeznek az itemenkénti vizsgálat elemeinek

14. ábra. A konzervatív vallásos faktor faktorszórainak átlagai kari bontásban

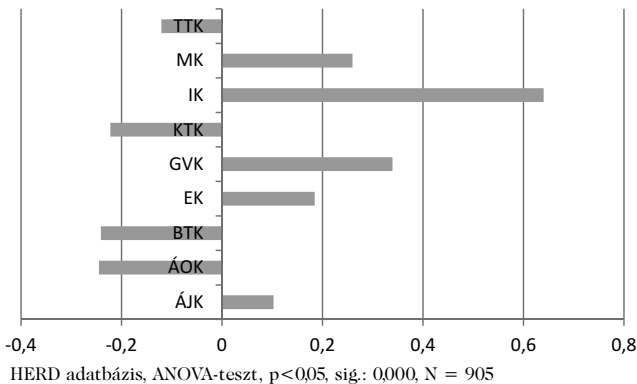

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000, $N = 905$

eredményeivel, hiszen a tradicionális értékek a jogi karon, valamint a TTK-n jelennek meg markánsabban, míg elutasítottságuk az Informatikai Karon, a KTK-n, a GVK-n és az egészségügyi főiskolán jelentős.

A materialista kontrolláló faktor szintén szignifikáns rajzolatot mutatott (15. ábra). Látni kell, hogy nem két egymást kizáró értékmintázatról van szó, hiszen például a Műszaki Karon és az AJK-n mind a két esetben pozitív, a KTK esetében pedig negatív átlagokat találunk. A kapcsolatok legtöbbször logikusnak tűnik, azonban a közgazdász diákok preferenciái említést érdemelnek. Az ő esetükben láthattuk, hogy az anyagi javak elfogadottsága magas, ugyanakkor a hatalom iteméhez negatív kapcsolat fűzi az almintát – minden bizonnyal ennek köszönhető a fenti összefüggés. A faktorszokrók vizsgálata megerősíti bennünk a TTK sajátos, tradicionális, nem materiális jegyeit, illetve az egészségügyi főiskolai kar speciális, az orvosi kartól és a szakmaterülettől teljesen elváló beállítottságát.

15. ábra. A materialista kontrolláló faktor faktorszokrójainak átlagai kari bontásban

Összességében azt mondhatjuk, hogy a faktoranalízis segítségével nagy bizonyossággal meghúzhatjuk azoknak a változóknak a körét, amelyek az általános preferenciákat alakítják (nem, vallásosság, kari struktúra), s új elemként sikerült meghatározni a középosztálybeli mentalitáshoz szorosan kapcsolódó értelmiségi hedonista faktor szociokulturális hátterét (diplomás anya, megyeszékhely, magas gazdasági tőke).

6.4. A TOVÁBBTANULÁS ÉS AZ EREDMÉNYESSÉG ÉRTÉKALAPJAI

Az értékeket eddig függő változóként kezeltük, most azonban megfordítjuk a logikánkat, s azt a kérdést fogalmazzuk meg, hogy vajon a preferenciák a saját egyetemista mintánkban is képesek-e alakítani a tanulási eredményességet és az ahhoz fűződő aspirációkat. Láthattuk az elméleti fejezetek kapcsán, hogy a két terület szoros kapcsolatban van egymással, s bizonyos habituális jegyekhez az iskolai szabályok követése, a tudás megszerzése vagy a teljesítménycentrikus

magatartás szorosabban kapcsolódik. Hogy ezt a logikát alkalmazzuk, az értékekből klasztereket kell készítenünk, és később ezek segítségével tudjuk felmérni a tanulásra gyakorolt hatásmechanizmusokat. Előzetesen azt feltételeztük, hogy sikerül majd megragadnunk olyan csoportot vagy csoportokat, amelyek gondolkodása nem jellemezhető tudás- vagy műveltségközpontú jegyekkel, s ezt a felsőoktatás eltömegesedésével állítottuk kapcsolatba.

A klaszterek hallgatói csoportokat jelölnek, és listwise eljárással és k-means technikával készítettük azokat. A legkisebb csoport elemszáma 92 fő, a legnagyobbé 350 fő volt. Az első klaszter jellemzője az értékekre való nyitottság: nincs olyan item, ami ebben a csoportban venné fel a legalacsonyabb értéket. Különösen hangsúlyosan jelennek meg az univerzalizmushoz és a tradicionális gondolkodáshoz fűződő elemek, amelyek a vallásos hittel egészülnek ki. A második csoport sokkal nehezebben volt dekódolható. Ebben az esetben a külvilágtól, annak alakíthatóságától és a tágabb társadalmi környezettől való elfordulás adja a csoport sajátos arculatát (hatalom, haza védelme, szokások megőrzése, politika elutasítása), amely a materiális jegyek és a műveltség elutasításával is párosul. Ez bizonyult a legkönyösebb értékválasztásokkal jellemezhető hallgatói csoportnak, ugyanakkor az univerzalista, hedonista jegyek elutasíthatósága nem volt számottevő. A makrotársadalmat alakító csoportban a hatalom és a politika lesznek hangsúlyosak, s a posztmateriális, személyekre koncentráló értékek háttérbe szorulnak. Az utolsó klaszter jellemző vonása a vallásos hit elutasítása, s mindehhez a szabadság és az anyagi javak preferált volta társul, valamint a diákok gondolkodásának lényeges elemét képezik a posztmateriális és a mikrokörnyezetre fókuszáló itemek is (9. táblázat). Láthatjuk, hogy sikerült olyan klasztereket is identifikálnunk, ahol a műveltség, tehát a tanuláshoz legközelebb eső item alacsonyabb értékeket vesz fel. A hallgatói populáció egésze ebből kifolyólag nem jellemezhető egységesen tudásorientált beállítottsággal.

Az egyes hallgatói csoportok szociokulturális háttérét nem részletezzük, ugyanakkor a fő vonásokról egy összefoglaló táblázatot közlünk. A klaszter-hovatartozással négy szociokulturális változó egyáltalán nem állt kapcsolatban (az apa és az anya iskolai végzettsége, a gazdasági tőke indexe, illetve a kohorszok). A nem, a település típusa, a vallásosság és a kari struktúra azonban alakítja a preferenciák klasztereit (khi négyzet-próba, $p < 0,05$, a szignifikancia értéke minden esetben 0,000 – 10. táblázat). A vallásos nyitott csoport az egyetlen, amely női többséget tud felmutatni: ez gyakorlatilag illeszkedik a nemi szerepekhez. Az ateista független klaszterben a megyeszékhelyekről jövők felülreprezentáltak. A vallásosság típusa kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a külvilágtól elforduló csoportban a vártnál jóval több maga módján vallásos hallgató került – ez az egyéni konstrukciók individualista voltára utal. A makrotársadalmat alakító csoportban pedig, ahol a hatalom és a politika kapott kitüntetett szerepet, az egyházas diákok felülreprezentáltak: ez rámutat a vallásosság ezen típusának a külső környezethez való speciális, de egyáltalán nem elutasító viszonyához. A kari struktúra hatása nem tartogat új, még ismeretlen összefüggéseket, ugyanakkor markánsabbá teszi a műszaki főiskolai kar karakterét. Az ide kapcsolódó adatok azonban inkább jelzésértékűnek tekinthetők az alacsony cellagyakoriság miatt.

10. táblázat. Klaszterközpontok az értékpreferenciák alapján

	klaszterek			
	vallásos nyitott	külvilágtól elforduló	makrotársadalmat alakító	ateista független
belső harmónia	3,879	3,410	3,169	3,815
hatalom	2,019	1,702	2,891	2,146
szabadság	3,808	3,237	3,159	3,849
békés világ	3,832	3,257	2,989	3,684
család biztonsága	3,974	3,702	3,305	3,935
haza védelme	3,534	2,695	2,999	3,126
szerelem, boldogság	3,911	3,642	3,160	3,863
társadalmi rend	3,684	3,007	2,963	3,521
szokások megőrzése	3,685	2,802	3,029	3,285
vallásos hit	3,311	2,071	2,972	1,463
fantázia	3,654	2,891	2,887	3,485
anyagi javak	3,178	2,861	2,923	3,235
műveltség	3,818	3,068	3,104	3,707
igaz barátság	3,932	3,453	3,217	3,928
érdekes élet	3,799	3,204	3,057	3,776
politika	2,438	1,711	2,817	2,022
<i>elemszám</i>	350	231	92	295

HERD adatbázis, N = 698

A klaszterek segítségével arra szeretnénk választ kapni, hogy hogyan függenek össze az értékek és a tanulás különböző, a lekérdezés során megragadható dimenziói. Első lépésben a továbbtanulás okaira kérdeztünk rá, és ehhez a hallgatóknak 12 kijelentésről kellett eldönteniük, hogy azok az ő esetükben igaznak tekinthetők-e vagy sem. Öt esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot (khi négyzet-próba, $p < 0,05$).⁶⁷ A vallásos nyitott csoport továbbtanulási motivációi a tudás megszerzésére, az emberi kapcsolatok bővítésére, illetve a rendelkezésre álló lehetőségekkel jellemezhetőek,⁶⁸ a makrotársadalmat alakító csoportnál jellegzetes

67 A szignifikanciaértékek a következők voltak: nagyobb eséllyel kerülhetek vezető pozícióba: 0,000, gyarapítsam tudásomat: 0,000, sokféle kapcsolatot alakíthatok ki: 0,001, barátaim példáját követtem: 0,002, megengedhetem magamnak anyagilag: 0,000.

68 A következő kijelentések voltak jellemzők a csoportra: hogy tudásomat gyarapítsam, hogy sokféle kapcsolatot alakítsak ki, mert megengedhetem magamnak anyagilag.

11. táblázat. Az értékklaszterek összetétele a magyarázó változók alapján

	vallásos nyitott	külvilágtól elforduló	makrotársadalmat alakító	ateista független
nem	inkább nő	inkább férfi	inkább férfi	inkább férfi
településtípus	inkább falusi	inkább falusi	inkább falusi	inkább megyeszékhelyen lakik
vallásosság	inkább egyházas vagy a maga módján vallásos	inkább a maga módján vallásos vagy nem vallásos	inkább egyházas	inkább bizonytalan vagy nem vallásos
kari struktúra	inkább ÁJK, ÁOK, TTK	inkább KTK	inkább MK	inkább GVK, KTK, IK

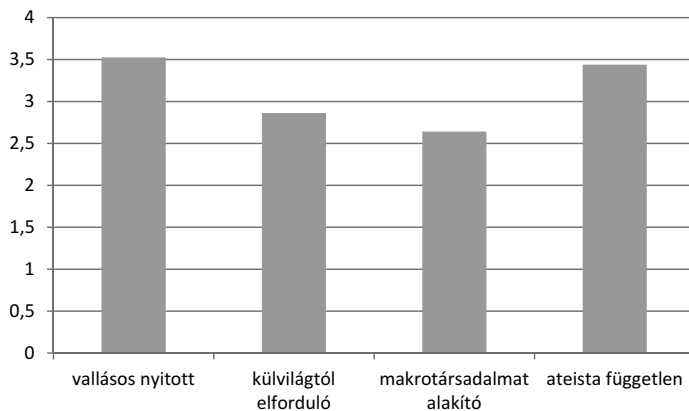
HERD adatbázis, N = 1118

módon megjelenik a felsőoktatás mobilitást segítő jellege, illetve a közösségi beágyazottság,⁶⁹ míg az ateista független csoport összetett jegyekkel volt leírható (a szignifikáns összefüggések mindegyike jellemző volt a csoportra). Kiemelésre érdemes, hogy a karrier mint a felsőoktatás lehetséges kimenete a vallásos nyitott csoportban nem játszik szerepet, míg a makrotársadalmat alakító almintá motívációi között nem találjuk a tudás megszerzését.

Ezután azt feltételeztük, hogy a hallgatói eredményesség kapcsolatban fog állni az értékklaszterekkel. Úgy gondoltuk, hogy a külvilágtól elforduló csoport ezen a területen kevésbé lesz sikeres. Az eredményességet a lekérdezés során 18 itemmel mértük fel (például: van saját kutatási témám, rendelkezem OTDK-dolgozattal vagy poszterrel, előadtam vagy posztert készítettem konferencián, van idegen nyelvű szakmai önéletrajzom). A diákok igen válasz esetén egy pontot kaptak, nemleges válasz esetén pedig egyet sem, így maximálisan 18 pontot szerezhetnek az eredményességi index segítségével. Ennek átlagai az értékklaszterekkel szignifikáns kapcsolatot mutattak (16. ábra). Nem meglepő, hogy a két „nyitottabb” almintá jellemezhető magasabb fokú hallgatói eredményességgel; ez illeszkedik a műveltség itemének magas átlagértékeihez is. Előzetes elvárásaink azonban nem teljesültek, mert a diákok indexértéke a makrotársadalmat alakító, tehát a hatalommal és a politikával leginkább jellemző almintában lesz a legalacsonyabb. Ez rámutat arra, hogy a külső környezet alakításának erős vágya nem kapcsolódik szorosan a tudományos célokhoz és előmenetelhez a diákok gondolkodásában.

69 Nagyobb eséllyel kerülhetek vezető pozícióba, barátaim példáját követtem.

16. ábra. Az eredményesség átlagos indexértékei értékklaszterenként

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000, $N = 968$

Végül a továbbtanulási aspirációkat vizsgáltuk meg az értékklaszterek szempontjából. A kérdőív itt négy lehetséges szintre kérdezett rá: az alapképzésre, a mesterképzésre, a doktori képzésre és a posztgraduális képzésekre. Szignifikáns összefüggést a két utóbbi esetében találtunk (khí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000 és 0,000). A rajzolatok hasonlóak az eddigi eredményekhez, hiszen a doktori, illetve a posztgraduális továbbtanulási formák terve csupán a vallásos nyitott klaszterbe tartozó diákok esetében jelent meg fokozottabban. A PhD-képzést leginkább a külvilágtól elforduló, míg a posztgraduálist a külvilágtól elforduló, illetve a makrotársadalmat alakító alminták utasítják el a leginkább. Nem véletlen tehát, hogy a vallásos nyitott csoport mutatta a legmagasabb eredményességi indexértéket – a preferenciáik ugyanis sokkal inkább illeszkednek a sikeres tanulási folyamatokhoz, az intézményi célokhoz, és magához a műveltséghez, s teszik mindezt úgy, hogy a felsőoktatásra nem úgy tekintenek, mint egy lépcsőre, amely a karrierterveik megvalósulásához közelebb viszi őket.

Első empirikus fejezetünkben arra vállalkoztunk, hogy áttekintsük az értékpreferenciák rendszerét. Ehhez először a diákok értékrendszerének alapjellemzőit vizsgáltuk meg, s megállapítottuk, hogy az több ponton is lényegesen eltér a magyar társadalom kurrens trendjeitől, hiszen egy posztmaterialis és individuális rendszerről beszélünk, amelyet értelmiségi jegyek egészítenek ki. Feltártuk a magyarázó változók rendszerét, ahol is a nem, a vallásos hit és a kari struktúra erőteljes alakító erejét figyeltük meg, majd a rajzolatokat a faktoranalízis segítségével pontosítottuk. Végül a preferenciák jelenségét a tanulási motivációkkal, tervekkel és a hallgatói eredményességgel állítottuk párhuzamba, és megállapítottuk, hogy egy olyan klaszter generál fokozottabb tanulási terveket, és valószínűsít egy, a tanulást nem racionális, célelérő jegyekkel felruházó attitűdöt, amelyben a tradicionális, a vallásos és az univerzalista elemek keverednek.

7. A munkaértékek rajzolatai

Fejezetünk célja, hogy a munkaértékeket hasonló logikával térképezzük fel, mint ahogyan azt értékpreferenciákkal tettük. A kérdőívben a munkaértékeket 23 item mérte fel, ezeket a hallgatóknak egy négyfokozatú skálán kellett értékelnie. A magyarázó változók rendszerét változatlanul hagytuk, az elemzés lépései is megegyeznek a korábbiakkal. A fejezet végén a munkaértékek és a tanulás közötti összefüggést igyekszünk megragadni. Szintén lehetőségünk nyílt egy longitudinális elemzés elvégzésére: a munkaértékek átlagait ebben az esetben is a 2005-ös Regionális Egyetem Kutatás lekérdezéséhez hasonlítjuk.

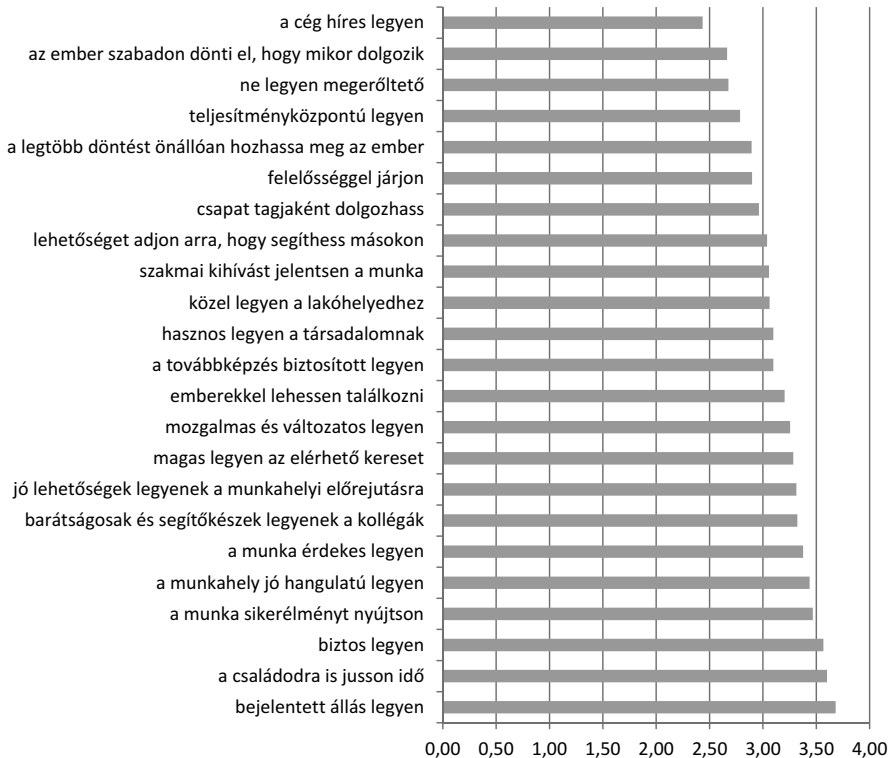
7.1. LÉTFENNTARTÁS ÉS ÖNKITELJESÍTÉS, AVAGY A HALLGATÓI MUNKAÉRTÉKEK SÚLYPONTJAI

Első lépésben a munkaértékek átlagainak rajzolatát vizsgáljuk meg. Láthattuk az EVS adataiból, hogy túlnyomórészt extrinzik jegyek jellemzik az európai társadalmakat. Ennek ellenére úgy véltük, hogy a hallgatói munkaértékek világában az intrinzik elemek nem szorulnak majd a lista végére. Előfeltevésünket azal magyaráztuk, hogy más vizsgálatok a magasabb társadalmi státushoz kapcsolják ezeket az elemeket. A kapott eredményeket a 17. ábra mutatja be.

Azt egyértelműen leszögezhetjük, hogy a legfontosabb munkaértékek nem az önkiteljesítéshez, hanem a létfenntartáshoz kapcsolódnak, hiszen a három legfontosabb item ehhez a szükséglethez kapcsolódik (bejelentett állás legyen, családra is jusson idő, biztos állás legyen). Az ezt követő elemek között ugyanakkor már több olyat is találunk, amelyek a munkát célértékként definiálják, és megjelenik a foglalkozás segítségével történő önkiteljesítés gondolatköre is (sikerménnyt nyújtson, érdekes legyen). Figyelmet érdemel, hogy a keresethez és az előrejutáshoz kapcsolódó itemek a listának csupán a középső régiójában kapnak helyet, és olyan állítások is megelőzik ezeket, mint például a „barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák” vagy a „munkahely jó hangulatú legyen”. Ez utóbbi két item egyértelműen a komfortosság fontosságát jelöli az egyetemista populáció munkaértékeiben. Kiemelésre érdemesnek találjuk még, hogy a modernizációhoz és az ipari munkarendhez kapcsolódó olyan jegyek, mint a felelősségteljeség vagy a teljesítményközpontúság csupán a lista leghátsó régiójában szerepelnek. Az egyéni szabadság itemei (önálló döntések meghozatala, időbeosztás

kialakítása) szintén hátul kapnak helyet, s szemléletes, hogy a szakmai kihívás a 23 értékből csupán a 15. legfontosabb lett a diákok értelmezésében.

17. ábra Munkaértékek átlagai a hallgatói mintában négyfokozatú skálával mérve

HERD adatbázis, N = 1118

Összességében tehát kevert mintákat találunk, amelyben az extrinzik jegyek bizonyos csoportja, de nem az egésze dominál, s amelynek sajátossága az anyagiakhoz, a teljesítményhez és a karrierhez fűződő elemek periférikus szerepe, míg a legfontosabb alkotóelemek a létfenntartáshoz kapcsolódnak. Ez utóbbi tényező a munka, a karrier és az elhívás fogalmai közül az első kitüntetett szerepére utal. Azt kell mondanunk, hogy munkaértékek profilja nem illeszkedik tökéletesen az általános preferenciák posztmaterialisabb rajzolatához.

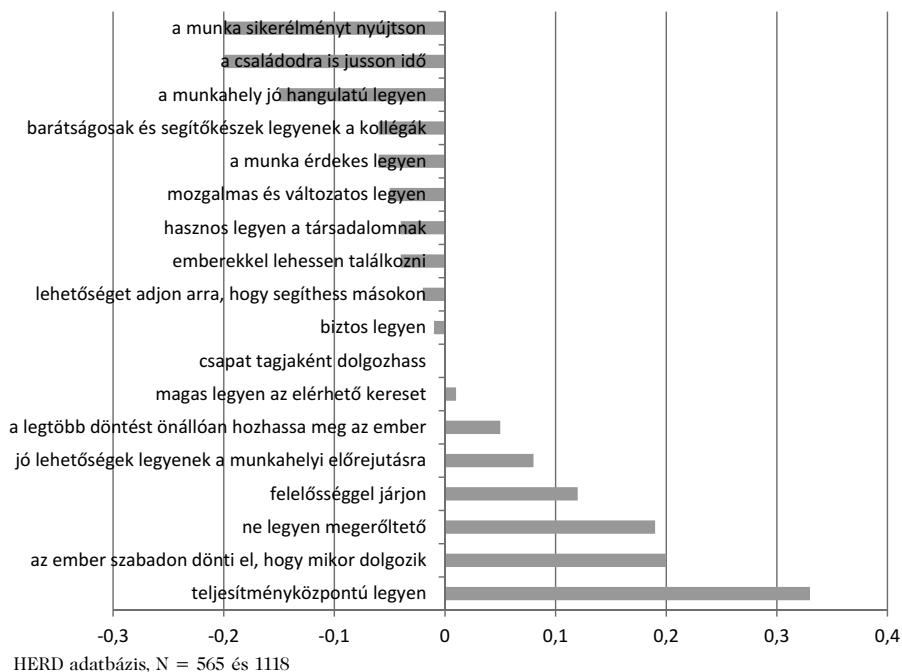
Azon nemzetközi vizsgálati eredményeket áttekintve, amelyek a hallgatói munkaértékekre vonatkoztak, kijelenthetjük, hogy a magyar diákok preferenciái ezen a területen meglehetősen biztonságcentrikusak. Duffy és Sedlacek (2007) vizsgálatában a munkavégzés területére irányuló érdeklődés választottsága magasabb volt a fizetésre vonatkozó kijelentéseknél, s még a jordániai mintában is alig előzte meg a munka biztonsága a teljesítmény itemét (Khasawneh 2010). A nemzetközi komparatív értékvizsgálatok magyarországi adatai materiálisabb rajzolatot mutattak, miközben a diákok értékpreferenciái kapcsán egy ettől eltérő,

posztmateriálisabb rajzolatot találtunk. A munkaértékek azonban arra utalnak, hogy a munka területe, értelmezése a diákok esetében sokkal közelebb helyezkedik el a „túlélő” pólushoz.

A longitudinális elemzés során a 2005-ös lekérdezés Debreceni Egyetemre szűkített almintáját használtuk fel. Sajnos az itemek sora nem teljesen egyezett meg a két vizsgálatban – az összehasonlításban csak a teljesen megegyező kijelentéseket szerepeltetjük. A komparatív vizsgálat eredményei egyértelműek, és nem erősítik meg azt a hipotézisünket, miszerint az extrinzik jegyek a gazdasági válság hatására felerősödtek. Az eredmények ugyanis a teljesítményközpontú, karriercentrikus és hedonista munkavégzés fontosabbá válását mutatják, míg a létfenntartás, a segítség és az önkiteljesítés munkaértékei egyértelműen csökkentek a két vizsgálat közötti hét év során (18. ábra). A változások nem sorolhatók egyértelműen extrinzik vagy intrinzik kategóriába, hiszen mind a két halmazból találunk csökkenő, illetve növekvő fontosságú értékeket. Láthatjuk ugyanakkor, hogy az inkriminált értékek még a 2012-es vizsgálat során, tehát az erősödésük után is a lista végén szerepelnek. Kérdéses az is, hogy minek hatására történt ez az elmozdulás, hiszen az elméleti keretek szerint a recessziók a materiális jegyeket erősítik, itt viszont a változás más preferenciák felé mozdította el a diákokat. Érdekes összevetnünk ezt az eltolódást az általános preferenciák során tapasztaltakkal, ahol is a tradicionális, közösségi értékek erősödését találtuk. Ennek a munkaértékek világában nincsen nyoma, hiszen a másokon való segítség, illetve a munka társas jellege is egyre inkább háttérbe szorul a diákok munkapreferenciáiban.

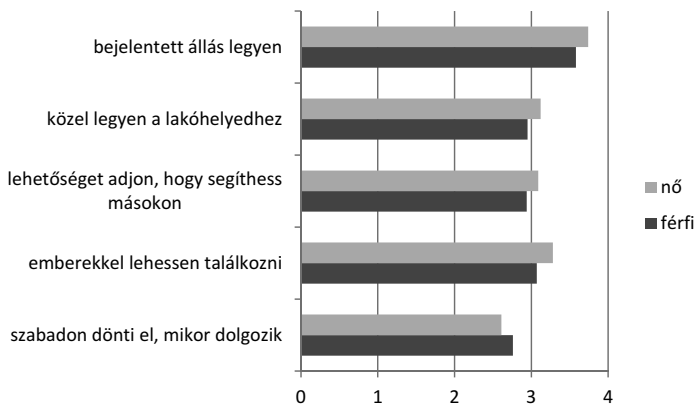
18. ábra Elmozdulás a munkaértékekben 2005 és 2012 között

Következő lépésben az egyes munkaértékek szociokulturális háttérét igyekszünk feltérképezni a magyarázó változók segítségével. Előzetesen azt feltételeztük, hogy nemi bontásban kevert mintákat találunk (az általános preferenciák kapcsán sem tudtuk teljességgel kimutatni a tradicionális szerepeket). Az extrinzik jegyek markánsabb meglétét feltételezzük a falusi almintában, a nem diplomás szülőknél és az alacsony gazdasági tőke esetében. A kohorszok kapcsán úgy véltük, hogy a fiatalabb generáció lesz inkább intrinzik munkaértékekkel leírható. A vallásosság kapcsán azt az előfeltevést fogalmazzuk meg, hogy annak hatása a munkaértékek esetében gyengébb lesz, mint az általános preferenciák esetében. A kari struktúra kapcsán úgy véltük, hogy az anyagiakat leginkább preferáló szervezeti egységek (MK, IK, GVK, EK) extrinzik vonásokkal rendelkeznek majd.

Elsőként nemi bontásban vizsgáltuk meg a mintázatokat. A nemi hovatartozás hatása nem volt olyan számottevő, mint vártuk, hiszen mindössze öt esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot (ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,001, 0,000, 0,001, 0,000 és 0,000), mindezt a 19. ábra mutatja be. A legfontosabb eredmények ebben az esetben azonban nem is a szignifikáns kapcsolatokat tekinthetjük, hanem bizonyos területeken annak hiányait. Nem találunk ugyanis eltérést olyan kijelentések kapcsán, amelyek a munkahelyi előrejutáshoz, a magas kereset-hez, a felelősségteljességhez vagy a teljesítményközpontúsághoz kapcsolódnak. Emlékezhetünk rá, hogy a munkaértékek ezen szegmensei klasszikusan férfi-területeknek bizonyultak; példát képez erre a Hofstede-féle kutatás is. A meglévő mintázatok ugyanakkor rendelkeznek a hagyományos nemi szerepek bizonyos vonásaival, hiszen a nők munkaértékei közösségorientáltabbak, megjelenik bennük a segítség szándéka, a praktikum (közel legyen a lakóhelyhez), bizonyos extrinzik jelleg (bejelentett állás), ugyanakkor felmutatják a férfiak felségterületének számító karrierépítésre és keresetorientált gondolkodásra utaló jegyeket is. Nem találunk különbségeket az önkitaljesítő munkafelfogás területén sem (érdekes, mozgalmas munka). Úgy tűnik tehát, hogy a magyar társadalom tradicionálisabb szerepfelfogása ellenére az egyetemeken a munkaértékek nemi distanciái eltűnni

19. ábra Nemi eltérések a munkaértékek területén

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

látszanak. Azt azonban nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy a kibocsátó közeg értékrendje mutat-e eltérő jegyeket, vagy a felsőoktatás és a szakmai hatások formálják ki ezeket a rajzolatokat. A Debreceni Egyetem hallgatói ezek szerint más, nemzetközi vizsgálatokhoz hasonlóan kevert mintázatokat mutatnak.

A településtípus munkaértékekre gyakorolt hatásának esetében a magyarázó változó jelentősen nem formálta a diákok munkával kapcsolatos preferenciáit. Szoros összefüggést mindössze két esetben találtunk, és itt is azt mondhatjuk el, hogy véleményünk szerint fontosabbnak tekinthető a kapcsolatok hiánya például a karriertervezéssel, a közösségi beágyazottsággal, vagy az extrinzik és intrinzik értékekkel kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy a település típusa egyetlen területen alakítja a munkaértékeket, ez pedig a kötetlen, kényelmesebb munkakörülmények területe. A rajzolatok azonban nem egyirányúak (12. táblázat), bár azt leszögezhetjük, hogy a kisebb városokból érkezők körében mind a munkaidő saját alakításának, mind pedig a nem megerőltető munkavégzésnek nagyobb az elfogadottsága. A flexibilis munkaidő logikus módon a városokban bír nagyobb átlagokkal (az atipikus munkaformák sokkal inkább jellemzőek a városokban), a munka nem megerőltető volta pedig a falvakban. leszögezhetjük, hogy hipotézisünket, amely a falusiak esetében az extrinzik jegyek erőteljesebb meglétére vonatkozott, nem tudtuk bizonyítani. A településtípus munkaértékekre gyakorolt hatása összességében csekélynek tekinthető.

12. táblázat. Munkaértékek településtípusok szerinti bontásban

	szabadon dönti el, mikor dolgozik	ne legyen megerőltető
megyeszékhely	2,66	2,57
kisebb város	2,75	2,74
fal, tanya	2,55	2,75
<i>sig.</i>	0,002	0,002

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

Bár az iskolai végzettség munkaértékekre gyakorolt hatását több elmélet és empirikus kutatás is dokumentálta, azt kell mondanunk, hogy a hallgatói populációban a változónak elenyésző a hatása. A szülők diplomája csupán egyetlen, ugyanakkor nagyon fontos itemmel állt kapcsolatban, ez pedig a felelősségteljes munka. Láthattuk, hogy ennek a munkaértéknek az elfogadottsága összességében csekély, ám a longitudinális vizsgálat rámutatott az erősödő szerepére. A diplomás apa vagy anya ugyanakkor szignifikánsan növeli ennek az itemnek a preferált voltát, ami egy másfajta munkafelfogás meglétére is utal.⁷⁰

70 Az apa iskolai végzettsége: ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,04. Nem diplomás apa esetében az érték 2,86, felsőfokú végzettség esetében 3,00. Az anya iskolai végzettsége: ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,003. Nem diplomás anya esetében az érték 2,85, felsőfokú végzettség esetében 2,97.

A gazdasági tőke az általános preferenciákat nem alakította számottevően. A munkaérték esetében kijelenthetjük, hogy sokkal markánsabb hatással bír a változó – igaz, a két terület (tehát az anyagi helyzet és a munkaerőpiac) is sokkal szorosabban kapcsolódik össze. Előzetesen azt az elvárást fogalmaztuk meg, hogy az extrinzik értékek a kedvezőtlenebb helyzetű hallgatók esetében lesznek megfoghatóbbak. Az eredményeket a 13. táblázat mutatja be. Hipotézisünk nem teljesült maradéktalanul, hiszen az extrinzik értékek nem egyértelműen voltak egyik vagy a másik csoporthoz kapcsolhatók, illetve azon belül egy törésvonal volt található. A magas kereset és az elbocsátás alacsony esélye például egyértelműen extrinzik értéknek tekinthető, ugyanakkor a tőkefajta különböző pólusain lesznek jellemzőbbek. Figyelemre méltó, hogy a magas kereset az alacsonyabb gazdasági tőkével bíró hallgatók esetében lesz kevésbé preferált: ez a rajzolat egybevág az általános preferenciákkal, hiszen az anyagiasabb gondolkodás a kedvezőbb helyzetű hallgatók sajátossága volt. Az intrinzik halmazba sorolható itemek azonban egyértelműen a jobb gazdasági helyzet irányába gravitálnak (biztosított továbbképzés, szakmai kihívások, teljesítményközpontú munka). A cég hírneve, amely a munkahely státusértékére utal, szintén a magasabb tőkével bíró diákok esetében lesz jelentősebb.

13. táblázat. Munkaértékek gazdasági tőke szerinti bontásban

	magas kereset	kicsi az elbocsátás esélye	felelőséggel járjon	teljesítményközpontú	szakmai kihívást jelentsen	biztosított továbbképzés	a cég híres legyen
alacsony gazdasági tőke	3,18	3,67	2,83	2,63	2,99	3,06	2,31
közepes gazdasági tőke	3,35	3,59	2,83	2,71	3,00	3,01	2,31
magas gazdasági tőke	3,3	3,46	3,00	2,98	3,15	3,18	2,6
<i>sig.</i>	<i>0,002</i>	<i>0,000</i>	<i>0,002</i>	<i>0,00</i>	<i>0,003</i>	<i>0,004</i>	<i>0,000</i>

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A kohorsz-hovatartozás kapcsán úgy véltük, hogy a magasabb életkori csoportban a biztonságra, az anyagiakra, a kiszámíthatóságra és a komfortosabb munkavégzésre irányuló, tehát extrinzik jegyek lesznek túlsúlyban. A kirajzolódó mintázatok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a fontosabbá váló itemek nem kifejezetten sorolhatók az extrinzik csoportba (jó lehetőség az előrejutásra), a változások inkább egyfajta materiális-karrierista elmozdulásra vonatkoznak. Ide kapcsolódik a cég hírneve is, amely a munkahely és az identitás szorosabb kapcsolatára, illetve annak státusjegyeire utalhat. Lényeges elemként jelenik meg az 1990 előtt születettek munkaértékei között a segítés szándéka és a hasznosság is (miközben az általános preferenciák kapcsán a makrotársas-

dalmi értékek nem mutattak erősödést). Összességében hipotézisünket nem tekinthetjük bizonyítottnak. Hangsúlyozzuk, hogy miközben a preferenciák egészét a generációs hovatarozás a campuson belül nem alakította, a munkaértékekre ez a változó jól értelmezhető hatást gyakorolt (14. táblázat), s a munka egészével való nagyobb fokú azonosulást is szemlélteti.

14. táblázat. Munkaértékek kohorsz-hovatarozás szerinti bontásban

	magas elérhető kereset	jó lehetőségek az előrejutásra	hasznos legyen a társadalomnak	lehetőséget ad, hogy segíthess másokon	a cég híres legyen
fiatalabb kohorsz	3,20	3,22	3,04	2,97	2,39
idősebb kohorsz	3,34	3,43	3,23	3,17	2,54
sig.	0,002	0,000	0,000	0,000	0,003

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 880$

A vallásosság típusai az értékpreferenciák rendszerével igen szoros kapcsolatban álltak. A munkaértékek területén azt feltételeztük, hogy a kirajzolódó kapcsolatok kevésbé lesznek számosak, s ez a hipotézisünk megerősítést is nyert. Összesen három szignifikáns kapcsolatot találtunk, s ezek közül kettőnek az iránya teljesen egyértelműen megmagyarázható. Az egyházas és a maga módján vallásos csoport esetében korábban már megfigyelhettük az erősebb makroközösségre irányuló preferenciákat, az azokba való beágyazottságot. Úgy tűnik, hogy a társas orientáció a munka hasznosságában és a segítő szándékban is megnyilvánul, hiszen a legmagasabb átlagokat mind a két esetben az egyházasan vallásos típusnál figyelhetjük meg, azok elutasítása vagy alacsonyabb elfogadása pedig a bizonytalan és a nem vallásos csoportra lesz jellemző. A cég hírnevével kapcsolatos rajzolat azonban nehezebben magyarázható. Kiolvashatjuk belőle az egyházas vallásosság azon jegyeit, amelyek a státushoz illeszkednek (emlékezhetünk a makrotársadalmat alakító klaszter rajzolatára). Logikus módon a nem vallásos csoport esetében találjuk az item legnagyobb fokú támogatását. A vallásosság különböző típusai összességében nem befolyásolták a munkaértékek extrinzik vagy intrinzik jellegét, hanem inkább a hasznosságot és a segítő szándékot alakították (15. táblázat).

Az egyes itemek vizsgálata során utoljára a kari struktúra hatását elemeztük. Előzetesen a nem mellett ennek a változónak prognosztizáltunk a legerősebb formáló erőt, s úgy véltük, hogy az anyagiakat, a materiális jegyeket leginkább preferáló szervezeti egységek (MK, IK, GVK, EK) extrinzik vonásokkal fognak rendelkezni. Összesen 15 szignifikáns kapcsolatot találtunk, s a distanciák gyakorlatilag a munkaértékek valamennyi szegmensét lefedték (extrinzik és intrinzik jegyek, hasznosság és segítő szándék stb.). A kapott adatokat a 16. táblázat ismerteti.

15. táblázat. A munkaértékek vallásosság szerinti bontásában

	hasznos legyen a társadalomnak	lehetőséget ad, hogy segíthess másokon	a cég híres legyen
egyházas	3,27	3,23	2,35
maga módján vallásos	3,16	3,09	2,44
bizonytalan	3,00	2,91	2,16
nem vallásos	3,00	2,94	2,49
<i>sig.</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,001</i>

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

Először is le kell szögeznünk, hogy a táblázat áttekintésével bizonyos karok munkaérték-preferenciái javarészt rejtve maradnak előttünk; ezt a problémát reményeink szerint a többváltozós elemzés orvosolni fogja, míg más egységek preferenciái egészen jól kiolvashatók és értelmezhetőek. Egyes karok esetében csupán a negatív skálaértékek adnak nekünk arra vonatkozó támpontokat (KTK, BTK), hogy milyen területek állnak távol az egyes hallgatói almintáktól. Úgy tűnik, hogy az általános preferenciákhoz hasonlóan ebben az esetben is a kari struktúra formáló hatása tekinthető a legerősebbnek.

16. táblázat. A kari struktúra hatása a munkaértékekre

	magas kereset	jó lehetőség az előrejutáshoz	siker-élményt nyújtson	emberekkel lehetesen találkozni	hasznos legyen a társadalomnak	felelősséggel járjon
ÁJK	3,48	3,52	3,52	3,25	3,04	2,90
ÁOK	3,33	3,34	3,34	3,43	3,28	2,97
BTK	3,07	3,14	3,14	3,26	3,22	2,80
EK	3,30	3,37	3,37	3,33	3,31	3,08
GVK	3,47	3,45	3,45	3,30	3,10	2,98
KTK	3,24	3,13	3,13	2,75	2,65	2,56
IK	3,30	3,64	3,64	3,11	2,66	3,00
MK	3,35	3,35	3,35	3,11	3,03	2,88
TTK	3,25	3,22	3,22	3,10	3,12	2,93
átlag	3,29	3,31	3,31	3,17	3,07	2,88
<i>sig.</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>

	lehetőséget ad, hogy segíthess másokon	teljesítményközpontú legyen	mozgalmas és változatos	csapat tagjaként dolgozhass
ÁJK	3,12	3,01	3,35	2,96
ÁOK	3,38	2,75	3,39	3,29
BTK	3,13	2,60	3,17	2,91
EK	3,26	2,95	3,32	3,15
GVK	3,04	3,02	3,28	2,99
KTK	2,56	2,59	2,97	2,68
IK	2,43	3,14	3,36	2,97
MK	2,94	2,71	3,28	2,92
TTK	3,03	2,77	3,23	2,91
átlag	3,01	2,79	3,24	2,96
<i>sig.</i>	0,000	0,000	0,000	0,000

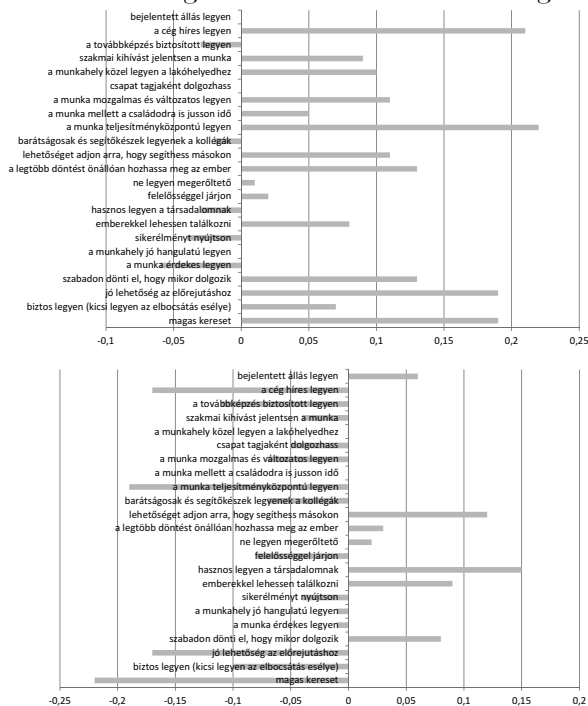
	lakóhelyedhez közel legyen	szakmai kihívást jelentsen	a továbbképzés biztosított legyen	a cég híres legyen	bejelentett állás legyen
ÁJK	3,17	3,13	3,06	2,65	3,68
ÁOK	3,06	3,20	3,23	2,41	3,67
BTK	3,07	3,00	2,98	2,27	3,74
EK	3,23	3,08	3,09	2,50	3,66
GVK	3,06	3,16	3,15	2,77	3,66
KTK	2,99	2,86	2,93	2,21	3,58
IK	3,36	3,50	3,56	2,78	3,86
MK	3,08	2,97	3,11	2,62	3,53
TTK	2,93	2,89	3,00	2,23	3,75
átlag	3,07	3,04	3,09	2,44	3,68
<i>sig.</i>	0,000	0,000	0,000	0,000	0,001

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 905$

A kapott mintázatok szemléletesen adják meg egy-egy kar munkaérték-felfogását, ugyanakkor fontos leszögezünk, hogy ezek a rajzolatok nem teljes egészében egyeznek meg az általános preferenciák rendszerével. Komoly eltérés ragadható meg például az Egészségügyi Kar esetében, amelynek értékvilága

materiális, kontrolláló jegyekkel volt leírható, a munkaértékek területén azonban egyrészt szociális vonásokkal rendelkezik (csapat tagjaként lehet dolgozni, emberekkel találkozhat), másrészt pedig erőteljesen megjelenik a segítő szándék és a hasznosság. Az ÁOK és az EK a munkaértékek esetében jóval közelebb kerül egymáshoz, szinte azonos rajzolatokat mutat. Szintén hasonló mintákat találunk a GVK és az IK esetében: az átlagtól való eltérések egybeesnek a szervezeti egységek értékvilágaival, s materiálisabb munkaértékeket mutatnak, ahol az extrinzik és az intrinzik elemek anyagiakra és karrierre vonatkozó halmazainak kiemelt szerepét láthatjuk. Az IK esetében mindezt a szociális és segítő itemek elutasítása egészíti ki. Sajátos rajzollal rendelkezik még az ÁJK is, ahol a teljesítményközpontú, státushoz kapcsolódó és a karrierközpontú elemek keveredését tapasztalhatjuk. Nagyon fontos, hogy a bölcsészek esetében ennek a munkaérték-világnak az inverzét figyelhetjük meg, mivel az almintában a hatékonyságtól távoli elképzelések kapnak helyet. Azt ugyanakkor látni kell, hogy az ide kapcsolódó jegyek a klasszikus értelmiségi habitus részét kellene, hogy képezzék, miközben a BTK-s hallgatók gondolkodásában inkább negatív attitűdök tapadnak hozzá (20. ábra). Meglepőnek tekinthető, hogy a KTK-s diákok munkaértékeire sem jellemzőek az előbb említett, materiális és karrierközpontú jegyek (igaz, a preferenciák kapcsán már láthattuk, hogy ennek az almintának az értékvilága elvált a többi, materiális alapokon nyugvó kari egység gondolkodásától), a szociális értékek elutasítása azonban nem tekinthető váratlan eredménynek.

20. ábra Az ÁJK és a BTK hallgatóinak munkaértékei az átlagokhoz viszonyítva

HERD adatbázis, N = 92 és 191

Bizonyos karok esetében csupán egyetlen, az átlagtól számottevő eltérést tudunk dokumentálni. Ilyen a Műszaki Kar esetében a cég hírnevének fontossága, míg ugyanezt az értéket a TTK-s diákok kevésbé preferálják. Ez utóbbi almintának az esetében korábban láthattuk a tekintélytől és a kontrolltól való elfordulást, s elképzelhető, hogy ehhez illeszkedik ez az értékválasztás is.

A munkaértékek egyes itemeit alakító tényezőkkel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a nem, a gazdasági tőke, illetve a kari struktúra hatását dokumentálhattuk. Ugyanakkor bizonyos alminták karakterisztikája rejtve maradt előttünk, ezeket a hiátusokat reményeink szerint a faktoranalízis segítségével orvosolni tudjuk.

7.2. SZOCIÁLIS, KOMFORTOS, HATÉKONY ÉS BALANSZÍROZÓ, AVAGY A MUNKAÉRTÉKEK FAKTORAI AZ EGYETEMEN

Elemzésünk következő lépéseként arra vállalkoztunk, hogy a munkaértékeket faktoranalízis segítségével vizsgáljuk meg. A faktorokat varimax módszerrel rotáltuk, és principal components becslést használtunk fel. A modellek kialakításakor figyeltünk arra, hogy változónként a magyarázott információ ne csökkenjen egy egység alá. A megőrzött információmennyiség 61,4% volt. Az illeszkedő faktorstruktúrát úgy tudtuk elérni, hogy 14 értéket tartottunk meg. Az identifikált faktorokat a 17. táblázat mutatja be. Az eredmények részletes ismertetése előtt fontos kitérni arra, hogy a hagyományos extrinzik-intrinzik felbontás annyiban érvényesült, hogy a négy azonosított faktor közül kettő inkább extrinzik, egy pedig intrinzik jegyekkel volt jellemezhető, de a megfeleltetés nem volt mindig pontos.

Az első faktor a szociális nevet kapta, s ebben olyan munkaértékek együttjárását figyelhetjük meg, amelyek egyrészt a társadalmat jobbitó szándéokra irányulnak, másrészt pedig a munkahely társas közegére (csapatban dolgozhass, emberekkel lehessen találkozni). Kijelenthetjük tehát, hogy a munkaértékek ezen két halmaza egymáshoz közel helyezkedik el. Ez a faktor nem sorolható be egyértelműen intrinzik kategóriába, ugyanakkor a segítő szándék megléte sokkal inkább kapcsolódik egy önfenntartáson, kényelmen túli szegmenshez, ezért írtuk az előbb azt, hogy bizonyos faktorok csupán rokoníthatók az intrinzik csoporttal. A második faktor a biztonságos balanszírozó nevet kapta, mivel egyrészt a család és a munkahely közötti egyensúlyozásra, kiegyenlített viszonyra koncentrálnak (a családra is jusson idő), másrészt pedig a biztonságra (biztos állás, bejelentett munka). Ezek a vonások egyértelműen az extrinzik kategóriába sorolják a faktort. Megkülönböztettük még a hatékony faktort is, amelyhez egyrészt a karrierépítés iteme, másrészt a továbbképzés lehetősége kapcsolódik, s mindez egy teljesítményközpontú gondolkodással egészül ki. Ez az értékcsoport egyértelműen a státuselérésre és az önkiteljesítésre koncentrálnak, s az intrinzik kategóriába sorolható. Korábban említettük, hogy a munkaértékek ezen típusa illeszkedik a középosztálybeli habitushoz, ugyanakkor elemei – még az egyetemista populáció esetében sem – nevezhetők dominánsnak. Triandis (2003) kapcsán már utaltunk arra, hogy a hatékonyság a modernizáció előrehaladtával

összekapcsolódik a gazdasági jólét jelenségével, így ennek szerepe egy hátrányosabb helyzetű régióban kulcsfontosságúnak tekinthető. A komfortos faktor olyan itemeket tartalmaz, amelyek a kényelmes munkavégzéshez kapcsolódnak (ne legyen megerőltető, közel legyen a lakóhelyhez), illetve a saját munkaidő kialakításának az igényével párosul.

17. táblázat. A munkaértékek faktorszórája

	faktorok			
	szociális	biztonságos balanszírozó	hatékony	komfortos
biztos legyen (kicsi legyen az elbocsátás esélye)	,180	,708	-,049	,201
az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	,147	-,021	,190	,765
emberekkel lehessen találkozni	,736	,294	,157	,109
a munka hasznos legyen a társadalomnak	,830	,084	,126	,066
a munka ne legyen megerőltető	,141	,045	,029	,843
a munka lehetőséget adjon arra, hogy segíthess másokon	,800	,059	,121	,121
a munka teljesítményközpontú legyen	,040	,032	,710	,251
a munka mellett a családra is jusson idő	,165	,771	,117	-,016
egy csapat tagjaként dolgozhass	,545	,200	,305	,250
a munkahely közel legyen a lakóhelyedhez	,090	,379	,286	,522
szakmai kihívást jelentsen	,282	,045	,814	-,025
továbbképzés biztosított legyen	,235	,240	,710	,168
bejelentett állás legyen	,073	,766	,166	-,015

HERD adatbázis, N = 1118

Elemzésünk következő lépéseként a munkaértékek faktorait a magyarázó változók függvényében vizsgáljuk meg. A nemi bontás két szignifikáns összefüggést mutatott, a szociális, illetve a biztonságos balanszírozó faktor esetében találtunk kapcsolatokot. Fontos tanulság, hogy a hatékony munkaérték-csoport egésze nem volt beágyazva a változóba, ami a gender szempontból kevert értékeket valószínűsíti. Korábban mind a teoretikus elemek, mind pedig a vizsgálatok

segítségével utaltunk arra, hogy a normál társadalomban ezen a területen distanciák foghatók meg – az eredmények azonban arra utalnak, hogy az egyetemista populáción belül a hatékonyság esetében nem találunk nemi eltéréseket. A komfortos faktorról kapcsolatban pedig azt kell megjegyeznünk, hogy annak egyes elemei az itemek vizsgálata során a férfiak, míg mások a nők felségterületének mutatkoztak. Szoros kapcsolatot találunk azonban az első két faktor esetében. A társas kapcsolatok fontossága, illetve a makrotársadalmi célok egyértelműen kapcsolhatók a nők életvilágaihoz, és a biztonságos balanszírozó faktor is az ő esetükben dominánsabb. Ez annyiban logikus eredménynek tűnik, hogy a család és a munka közötti egyensúlyozás a közeledő nemi szerepek ellenére is a nők vállára rak fokozottabb terheket. Korábban azt is láthattuk, hogy a biztonságra és a létfenntartásra irányuló értékek is az ő esetükben lesznek fontosabbak (18. táblázat). A munkaértékek itemenkénti, illetve a faktorok szerinti vizsgálata alapján leszögezhetjük, hogy a karriertervek és a munkában való önkiteljesítés területén a két nem között a felsőoktatásban nem valószínűsíthető nagyobb különbségek.

18. táblázat. A munkaérték faktorszórjai nemi bontásban

	szociális	biztonságos balanszírozó
férfiak	-,168	-,161
nők	,078	,108
<i>sig.</i>	0,000	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

Fontos eredmény, hogy a munkaértékeket a szociális státus fő meghatározó háttérváltozói (a gazdasági tőke kivételével) nem magyarázzák az egyes faktorszórokat. Ez arra utal, hogy azok a mintázatok, amelyek a normál társadalomban megragadhatók például az értelmiség vagy a nagyvárosok esetében, az egyetemen belül nem működnek. Ezek az adatok – tehát az összefüggések hiánya – szintén megerősíti azon felvetésünket, hogy azok a kemény változók, amelyek mentén az egyenlőtlenségeket makroszinten mérhetjük, a campusok világán belül nem tekinthetők adekvátnak, s a törésvonalakat valahol máshol kell majd keresnünk.

A gazdasági tőke változója azonban, amely az általános értékpreferenciákra alig volt hatással, az egyes munkaértékeket alakította. Ennek megfelelően két szignifikáns kapcsolatot tudunk kimutatni, amelyek a tőke mennyisége, illetve a „biztonságos balanszírozó”, valamint a „hatékony” faktorok között húzódtak meg. Az első esetben nem lineáris összefüggést találunk: a kedvező anyagi helyzetben lévő hallgatókra a munkahely biztonságára, illetve a család és a munka összeegyeztethetőségére vonatkozó értékesoport kevésbé lesz jellemző. Ugyanakkor az összefüggés nem azzal a logikával működik, miszerint minél kedvezőtlenebb háttérrel bír egy hallgató, annál fontosabbak lesznek számára az inkriminált értékek (a faktorszórok a legmagasabb átlagot a középső csoportban kapják). Az mindenesetre tény, hogy a gazdasági tőkével való magas fokú ellátottság nem

egy olyan preferenciarendszer kiformálódását eredményezi, amelyben a kiszámíthatóság és a biztonság dominálnak. A hatékonyság faktorának a rajzolata ezzel szemben lineáris, s illeszkedik a Triandis (2003) által leírt azon jelenséghez, amely a faktort a jóléttel kapcsolja össze. S az eredmények egyértelművé teszik, hogy milyen sajátosságokkal bíró munkapreferenciák kibomlását segíti ez a közeg: a karriertervekben való és a teljesítménycentrikus gondolkodást, illetve a szakmai kihívásokat. Láthattuk, hogy ezek az értékek általánosságban nem jellemzik a Debreceni Egyetem hallgatóit, ugyanakkor most már tudjuk, hogy bizonyos almintákban ez az értékhalmoz mégis dominál (19. táblázat). Ez a mintázat valamelyest egybevág az extrinzik-intrinzik értékek státuszbeágyazottságával, hiszen a magas gazdasági tőkével bíró csoportra egy intrinzik faktor elfogadása, illetve az extrinzik értékhalmoz elutasítása volt a jellemző.

19. táblázat. A munkaértékek faktorszórásai a gazdasági tőke bontásában

	biztonságos balanszírozó	hatékony
alacsony gazdasági tőke	,049	-,179
közepes gazdasági tőke	,103	-,114
magas gazdasági tőke	-,130	,260
<i>sig.</i>	0,004	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A kohorszok közötti különbségek az általános preferenciák területén nem voltak jelentősek, a munkaértékek egy csoportját azonban megmagyarázhattuk a születési év segítségével. A rajzolatoknak nem volt egyértelmű iránya: látszott, hogy a fizetés, a karriertervek, illetve a szociális és segítő elemek fontossága emelkedett az idősebb almintá esetében. A varianciaanalízist felhasználva egyetlen faktor esetében találtunk számottevő különbséget. A szociális munkaértékek, amelyek mind a munkahely társas közegére, mind pedig az emberekkel való foglalkozásra, valamint a munka segítő, társadalomjobbító szándékára vonatkoztak, markánsabban jelennek meg az 1990 előtt születettek almintájában.⁷¹ A magyarázott faktorok alacsony számát azzal indokolhatjuk, hogy azok az értékek, amelyek esetében különbségeket találtunk, az egyes faktorok között szétszóródtak, vagy a faktorképzés során a modelltől ki kellett azokat emelnünk.

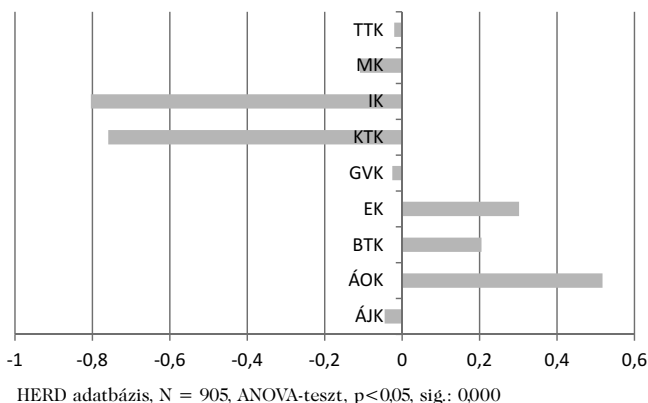
A vallásosság típusai az értékpreferenciák jelentős hányadát magyarázták, a munkaértékekkel azonban már korlátozott számú kapcsolatokat találtunk. Az eltérések fő csapásiránya szintén a munka hasznossága volt – nem meglepő tehát, hogy az egyetlen szignifikáns eltérést a szociális faktor esetében fogjuk megtalálni. A vallásosság bármelyik típusa erősíti ennek az értékcsoporthoz a megjelent, ugyanakkor a leginkább az egyházián vallásos hallgatók tartják fontosnak a munka segítő jegyeit. A legkevésbé a bizonytalan almintá jellemezhető ezzel az attitűddel. Korábban láthattuk, hogy a makrotársadalmi itemek az ő esetükben

71 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, *sig.*: 0,003. Faktorszórások értékei a következők a fiatalabb kohorszban -0,035, idősebb kohorszban 0,156.

vették fel a legalacsonyabb értékeket, illetve egy, a nagyobb struktúráktól és elvektől elforduló, önmagára koncentráló gondolkodást találtunk az esetükben. A nem vallásos hallgatók munkaértékeire a szociális faktor elutasítása lesz jellemző, még ha annak mértéke nem is éri el a bizonytalanok csoportját.⁷²

A kari struktúra az értékpreferenciákat markánsan alakította. Hasonló eredményeket tapasztaltunk a munkaértékek területén is, hiszen három faktor mutatott szignifikáns kapcsolatot (szociális, hatékony, komfortos). A szociális faktor a két orvostudományi kar diákjaira a legjellemzőbb (21. ábra), s korábban láthattuk, hogy esetükben ez nem csupán a segítő szándékban nyilvánul meg, hanem a teammunka fontosságában is. A pozitív tartományba került még a BTK, míg a másik póluson az IK, a KTK és a MK szerepel. Az eredmények nagyjából a várt mintázatokat produkálták, ugyanakkor a faktorok segítségével pontosabb képet kaptunk olyan alminták szociális beállítottságáról, mint például a Műszaki Kar.

21. ábra. A szociális faktor faktorszórjainak átlagai kari bontásban

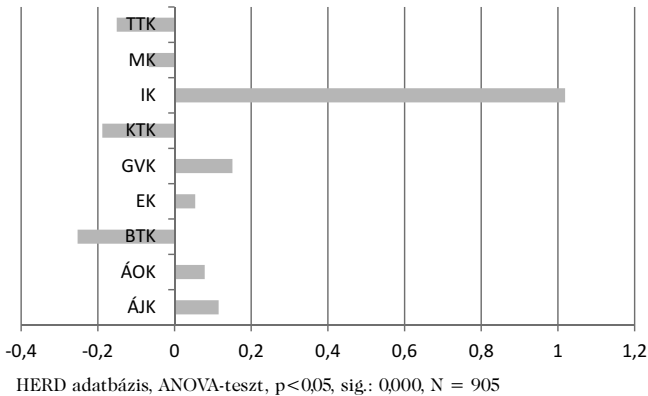

A hatékony faktor esetében láthattuk, hogy az a kedvezőbb anyagi helyzetben lévő diákok munkakultúrájának fokozottabban képezi a részét. A munkaértékek elfogadottsága során azt a konzekvenciát is levontuk, hogy a diákok preferenciájának a legkevésbé értékelt szeletét jelentik; miközben a munkaerőpiacon nagyon jól kamatoztatható beállítottságról van szó. A szociális és a hatékony faktor nem tekinthető egymással ellentétes pozícióban lévő halmaznak, mivel bizonyos karok mind a két faktor esetében azonos póluson helyezkednek el. Nagyon erős pozitív viszonytal találkozunk az informatikusok esetében, de jellemző lesz a hatékonyság a GVK és az ÁJK diákjaira is, illetve alacsonyabb mértékben az orvosi területeket is ez a beállítottság jellemzi. A hatékonyság munkaértékeinek elutasítása jellemzi a bölcsészeket, a TTK-sokat és a KTK hallgatóit. Ez utóbbi két eset azért is érdekes, mert a természettudományos, illetve a gazdasági szakok alapvető logikája – mint azt korábban Knafo és Sagiv (2004)

72 ANOVA-teszt, p<0,05, sig.: 0,003. Faktorszórók értékei: egyházas: 0,231, maga módján vallásos: 0,83, bizonytalan: -0,212, nem vallásos: -0,126.

tanulmánya kapcsán is láthattuk – inkább kapcsolható a hatékonyság gondolköréhez (22. ábra).

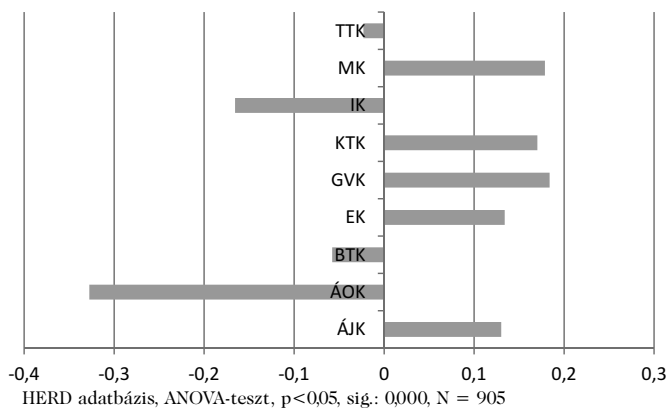
22. ábra. A hatékony faktor faktorszóráinak átlagai kari bontásban

A komfortos faktor rajzolatai a kényelmes, flexibilis munkakereteket jelölik. Korábban ez a faktor egyik magyarázó változóval sem mutatott összefüggést, a kari struktúrába azonban az értékek ezen halmaza nagymértékben be van ágyazva (23. ábra). A legkiugróbb értékkel ezen a területen az orvostanhallgatók rendelkeznek, bár az ilyen mértékű negatív eredményeket az is magyarázhatja, hogy bizonyos kijelentések az egészségügy területén kevésbé tekinthetők reális elképzeléseknek (például munkaidő meghatározása). Az informatikai kar esetében a komfortos munkaértékek elutasítása a hatékonysággal kiegészülve puritán, célelérő beállítottságot és munkamorált jelöl. A másik póluson a GVK-t, a MK-t, a KTK-t és a jogtanhallgatókat találjuk. Ennél a faktornál elválik egymástól a két orvosi jellegű almintá értékvilága is, hiszen az Egészségtudományi Kar esetében a szociális beállítottság egy kényelmesebb munkaattitűddel társul. Lényeges eredménynek tekinthető, hogy jelen faktorral a KTK esetében is sikerült megragadni egy olyan értékterületet, amelyhez az almintát pozitív viszony fűzi. (Nem arról a jelenségről van szó tehát, hogy a hallgatók ezen csoportja minden itemet szisztematikusan alacsonyabbra értékkel.)

A kari struktúra tehát az értékeket is erőteljesen formálta. A kirajzolódó kép nem ellentétes az általános preferenciák olvasataival, hanem inkább tovább árnyalja azokat. Hipotézisünk arra vonatkozott, hogy az anyagiakat inkább preferáló szervezeti egységek (MK, IK, GVK, EK) extrinzik vonásokkal rendelkeznek. Összességében ez az elképzelés nem tekinthető bizonyítottnak, hiszen a felsorolt karok egy része inkább kevert vonásokkal rendelkezik, amelyek mind extrinzik, mind pedig intrinzik elemekkel is bírnak (például a GVK esetében a komfortosság és a hatékonyság egyszerre figyelhető meg). Összességében azonban elmondhatjuk, hogy a munkaértékeket az egyetem szervezeti keretei több területen formálják, s arra markánsabb hatást gyakorolnak, mint az általunk felhasznált más magyarázó változók.

23. ábra. A komfortos faktor faktorszórjainak átlagai kari bontásban

7.3. MUNKAÉRTÉKCSOPORTOK A CAMPUSOKON

Elemzésünk következő szakaszában a munkaértékek alapján klasztereket képezzünk, majd ezeknek a csoportoknak a segítségével megvizsgáljuk a tanulási motivációkat, aspirációkat és eredményességet. A munkaértékeket ebben az esetben tehát magyarázó változóként definiáltuk. Előzetesen azt feltételeztük, hogy sikerül megragadni majd egy olyan csoportot, amelynek esetében a munka nem öncél vagy eszköz, hanem egyfajta szükséges, ámde minimalizálандó területként van jelen. A klaszterek hallgatói csoportokat jelölnek, s listwise eljárással és k-means technikával készítettük azokat. A legkisebb csoport elemszáma 125, míg a legnagyobbé 295 fő volt.

Az első hallgatói klaszter esetében erőteljesen jelenik meg az emberi kapcsolatokba való beágyazottság (de nem a segítő szándék vagy a hasznosság), amely mind a család területén, mind pedig a munkahelyen értelmezendő. A család és a munkahely közötti egyensúly fontossága minden bizonnyal a mikroközösségi itemek miatt kap szerepet a klaszterben, és ide kapcsolódhat a munkahely biztonsága is. Az almintá sajátossága még a sikerélmény, a változatosság és a jó hangulat, miközben a hatékony munkavégzés itemeihez a diákok ezen csoportját negatív kapcsolat fűzi. Az almintá az előbbi tulajdonságok miatt a beágyazott önkitaljesítő nevet kapta. A második klaszter értékválasztásai meglehetősen egysíkúak, s negatív irányok jellemzik. A mintázat egyetlen érdekes pontja, hogy a segítés szándékának a területén nem kiugróan negatív kapcsolat jellemzi a diákok ezen csoportját, tehát inkább a közömbösséggel írható le a munkaértékek ezen szeletére irányuló viszony, s nem az ellenérzéssel. A harmadik klaszter az elhivatott nevet kapta, mivel minden területen a legmagasabb értékeket produkálták az ide sorolható hallgatók. Különösen nagy distanciákat találunk azon itemek kapcsán, amelyek más csoportokban nem jelennek meg hangsúlyosan, ilyenek például a segítő szándék munkaértékei vagy a flexibilitáshoz kapcsolódó jegyek. Az utolsó klaszter az egoista karrierépítő nevet kapta, mivel a

preferált munkaértékeik közé tartoznak a magas kereset, az előrejutás, a teljesítményközpontú munkavégzés fontossága és a továbbképzések lehetősége, ugyanakkor a segítő attitűdökhöz negatív kapcsolat fűzi az almintá tagjait. Kiemelésre érdemes, hogy ennél az almintánál kapja a legalacsonyabb értéket a „munka ne legyen megerőltető” kijelentés, amely a flexibilitás elutasításával egy, a szervezeti hierarchiát elfogadó, áldozatvállalásra és lemondásra is kész karrierépítő személy beállítottságját adja meg a számunkra. A hallgatói klasztereket a 20. táblázat ismerteti. Az egyes klaszterek arányai is információértékkel bírnak – a legalacsonyabb létszámmal az egoista karrierépítő csoport esetében találkozhatunk. Korábbi elemzéseink rámutattak, hogy az ide sorolható értékek nem képezik a hallgatói munkaértékek legfontosabb szegmensét.

A klaszter-hovatartozás és a magyarázó változók kapcsolatát kázi négyzet-próbával vizsgáltuk meg, összefüggést azonban mindössze három esetben találtunk: a nem, a kohorszok, illetve a kari struktúra kapcsán.⁷³ A nemi bontás alapján a nők egyetlen almintában, a beágyazott önkiteljesítő csoportban voltak felülreprezentálva, míg a másik három klaszterben férfitolbbletet találtunk. Az egoista, illetve az elhivatott csoport esetében az eredmény jobban illeszkedik a hagyományos nemi szerepekhez, ugyanakkor a közönys csoport összetétele egy, a munkaerőpiaera és a munkára irányuló kiábrándult, pesszimista attitűd meglétére utal a férfiak esetében. A kohorszok kapcsán számottevő eltéréseket az első három klaszter esetében találtunk. Fontos eredmény, hogy a közönys klaszterbe a fiatalabbak nagyobb eséllyel kerültek be: ez egyrészt magyarázható az életkorral is, hiszen minden valószínűség szerint az ő életükben a munkavállalás inkább tekinthető távoli eseménynek. Másrészt viszont vélekedhetünk úgy, hogy az eredmények egy olyan külső hatásra utalnak, amely a munkaértékektől eltávolította az 1990 után születetteket. Az elhivatott, illetve a beágyazott önkiteljesítő faktorokban az idősebbek jelenléte számottevőbb. A kari bontás során bizonyos karok rajzolata nem mutatott meglepő eredményeket – ilyen volt az „elhivatottak” csoportja, ahol az ÁJK, az ÁOK, a GVK és az IK képviseltette magát nagyobb arányban. A beágyazott klasztertagság azokra a karokra volt jellemző, ahol az univerzalista vagy a makrotársadalmi jegyek domináltak (ÁOK, BTK, TTK). A karrierépítő egoista csoportban egyértelmű volt az informatikusok szereplése (korábban láthattuk, hogy a hatékonysághoz és racionalitáshoz igen közel álló munkaértékekkel bírnak), a KTK jelenléte viszont valamennyire meglepőnek tekinthető. A munkaerőpiactól való elfordulást, tehát a közönys értékeket a BTK, a TTK és a KTK körében tapasztaltuk. Az ide kerülő karok sora nem meglepő, hiszen utaltunk már korábban a BTK és a TTK kevésbé „piakonform” beállítottságaira, és láthattuk azt is, hogy a közgazdász hallgatók a legtöbb munkaértékterülettel disszonáns viszonyban állnak.⁷⁴ A faktoranalízissel feltárt kapcsolatokhoz képest az elemzés ezen szakaszában nem találtunk összefüggést a munkaértékek és a gazdasági tőke között: ennek a magyarázata az

73 $p < 0,05$, sig.: 0,004, 0,001 és 0,000.

74 A karok adatait jelen esetben inkább jelzésértékűnek kell tekintenünk az alacsony cellagyakoriság miatt.

20. táblázat. Klaszterközepppontok a munkaértékek alapján

	beágyazott önkitaljesítő	közönyös	elhivatott	egoista karrierépítő
magas legyen az elérhető kereset	3,129	2,887	3,652	3,554
biztos legyen (kicsi legyen az elbocsátás esélye)	3,678	3,171	3,837	3,597
jó lehetőségek legyenek a munkahelyi előrelépésért	3,209	2,794	3,743	3,585
szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	2,408	2,411	3,228	2,355
a munka érdekes legyen	3,479	2,858	3,823	3,260
a munkahely jó hangulatú legyen	3,613	2,922	3,844	3,246
sikerélményt nyújtson	3,640	2,864	3,907	3,386
emberekkel lehessen találkozni	3,382	2,653	3,768	2,718
hasznos legyen a társadalomnak	3,266	2,706	3,676	2,340
felelősséggel járjon	2,889	2,470	3,429	2,620
ne legyen megerőltető	2,570	2,453	3,118	2,362
a legtöbb döntést önállóan hozhassa meg az ember	2,801	2,533	3,330	2,780
lehetőséget adjon arra, hogy segíthess másokon	3,187	2,682	3,569	2,325
barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák	3,437	2,896	3,716	3,183
a munka teljesítményközpontú legyen	2,404	2,378	3,322	3,125
a munka mellett a családjára is jusson idő	3,757	3,214	3,872	3,605
a munka mozgalmas és változatos legyen	3,301	2,712	3,795	3,130
csapat tagjaként dolgozhass	2,895	2,482	3,588	2,583
a munkahely közel legyen a lakóhelyedhez	2,949	2,628	3,510	3,105
szakmai kihívást jelentsen a munka	2,904	2,562	3,607	3,149
a továbbképzés biztosított legyen	2,993	2,571	3,598	3,232
a cég híres legyen	2,127	2,181	2,881	2,441
<i>elemszám</i>	265	239	295	125

HERD adatbázis

lehet, hogy nem sikerült tisztán olyan klasztert megragadnunk, amely csupán a hatékony munkavégzésre ösztönöz (az egoista faktorban a magas kereset is megjelenik – 21. táblázat). A vallásosság esetében a kapcsolatok hiányát az okozhatja, hogy a szociális, segítő elemek is keverten, más területekkel összefonódva jelentek meg a klaszterekben. A klaszterek rajzolata kapcsán nem figyelhetjük meg, hogy nem figyelhetjük meg az extrinzik és az intrinzik jegyek szétválását sem, hiszen a csoportok rajzolatai inkább kevertnek mutatkoznak: az önkiteljesítő faktorban megjelenik például a család és a munka összeegyeztethetősége, az egoista karrierista faktorban pedig a magas kereset szerepel. Hipotézisünk, amely arra vonatkozott, hogy egy, a munkától elforduló, annak kényelmesebb olvasatát preferáló csoportot tudunk majd identifikálni, nem állta meg a helyét.

21. táblázat. A munkaértékcsoportok főbb jellemzői

	beágyazott önkiteljesítő	közönyös	elhivatott	egoista karrierépítő
nem	inkább nők	inkább férfiak	inkább férfiak	inkább férfiak
kohorsz	inkább idősebbek	inkább fiatalabbak	inkább idősebbek	-
kari struktúra	inkább ÁOK, BTK, TTK	inkább BTK, KTK, TTK	inkább ÁJK, ÁOK, GVK, IK	inkább KTK, IK

A táblázat a chí négyzet-próba szignifikáns összefüggéseit tartalmazza a HERD adatbázis alapján (N = 1118)

Az egyes munkaértékcsoportokat ezután a felsőoktatási motivációkkal vettük össze, hogy megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők húzódnak meg az egyes típusok döntései mögött. Az összefüggés feltárásához chí négyzet-próbát használtunk fel ($p < 0,05$), s összesen négy szoros kapcsolatot találtunk (sig.: 0,000, 0,004, 0,000 és 0,000). Az összefüggések rámutatnak arra, hogy a munkaértékek egy részét a diákok már középiskolás korukból magukkal hozzák, hiszen a meglévő preferenciáikhoz szervesen illeszkednek az évekkal korábbi motivációs területek (21. táblázat). Az első klaszter esetében a felsőoktatás fő indoka a tudás gyarapításában, illetve a kapcsolatok kialakításában keresendő, míg a karriercélok megléte erre a csoportra nem volt jellemző. Láthattuk, hogy ebben az almintában kaptak szerepet az emberi kapcsolatok, illetve fontos a munka önfejlesztő jellege, s ehhez igazodnak a fő motivációs mezők is. A közönyös klaszter minden szignifikáns kapcsolat esetében negatív összefüggést mutatott – kérdéses tehát, hogy vajon milyen indokok és döntések alakítják ezeknek a hallgatóknak a pályaválasztását, s egyáltalán milyen forgatókönyvek alapján kerültek be az egyetemre. Az elhivatott és az egoista karrierépítő klaszterre a társadalmi és munkahelyi státushoz kapcsolódó kijelentések lesznek jellemzőbbek – ez nem meglepő, hiszen mind a két almintá rendelkezett ezekkel a jegyekkel. Az azonban már érdekesebb eredmény, hogy a tudás gyarapítása mint cél az elhivatott almintában nem jelent meg egyértelműen. Az emberi kapcsolatokhoz a két csoport ellentétes módon köthető: az elhivatott diákoknak a társadalmi tőke megszerzése és az új barátságok kiépítése a célja, az egoista almintára azonban ez a

motivációs tényező nem jellemző. Ez egyrészt utalhat az utóbbi klaszter kapcsolatokkal szembeni ellenérzésére, valamint arra, hogy a karrierépítés metódusát nem ezen keresztül képzelik el (emlékezhetünk, hogy itt jelent meg legerőteljesebben a kényelmes munka vagy a szabadabb időbeosztás elutasítása). Kijelenthetjük tehát, hogy a munkaértékek és a továbbtanulási szándékok egymással szerves egységet alkotnak, s a felsőoktatási aspirációk sajátosságai a munkaerő-piaci tervekhez igazodnak. A minták egy jelentős része a hallgatóknál tehát már a középiskolás életévekben is stabil rendszerként fogható fel.

22. táblázat. A munkaértékesoportokra jellemző felsőoktatási motivációk

	beágyazott önkitaljesítő	közönyös	elhivatott	egoista karrierépítő
hogyan elismert foglalkozásom legyen	-	nem jellemező	jellemező	jellemező
így nagyobb esélyem van vezető pozíció elérésére	nem jellemező	nem jellemező	jellemező	jellemező
hogyan gyarapítsam a tudásom	jellemező	nem jellemező	-	-
hogyan sokféle kapcsolatot alakítsak ki	jellemező	nem jellemező	jellemező	nem jellemező

HERD adatbázis, N = 1118

A hallgatói eredményesség mérésére szolgáló indexértékkel az általános preferenciák rendszere szignifikáns kapcsolatot mutatott. A munkaértékekről mindez már nem mondható el, mivel a két terület között nem találtunk összefüggést. Legvégül a továbbtanulási aspirációk vizsgálata következett, amelynek segítségével arra kerestük a választ, hogy mely munkaértékklaszterhez milyen továbbtanulási tervek tapadnak (alapszak, mesterképzés, doktori képzés és posztgraduális képzések közül lehetett választani). Szignifikáns összefüggést a BSc és az MSc esetében nem találtunk, a két magasabb szint kapcsán azonban jól megragadható összefüggéseket dokumentálhattunk (khí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,001 és 0,000). A doktori képzésekben való részvételt a beágyazott önkitaljesítő, illetve az elhivatott alminták terveznek, ami rámutat arra, hogy a szigorúan a munkaerő-piaci karrierre koncentráló hallgatók életében a PhD fokozat megszerzése nem illeszthető bele szorosan az életpályákba, vagy egyszerűen nem szükséges az adott munkaerő-piaci szegmensben. A posztgraduális képzések esetében talált mintázatok rajzolata megegyezik az előző kapcsolat irányával. Azt láthatjuk tehát, hogy a diploma utáni képzési szintek azokban a hallgatói almintákban jelennek meg életcélként, ahol a munkaértékek

---

önkitaljesítő elemeivel is találkozunk. Kérdés lehet ugyanakkor, hogy ez a munkáról vallott elképzelés mennyire illeszkedik a doktori képzések szelleméhez, és azok milyen mértékben adnak teret az inkriminált klaszterekhez munkaérték-rendszerének.

A munkaértékkel foglalkozó fejezetünk zárásaként azt mondhatjuk, hogy a diákok preferenciáiban túlnyomórészt az extrinzik és az intrinzik elemek keveredése tapasztalható, bár a legfontosabb értékek körébe kizárólag a létfenntartásra irányuló kijelentések kerültek. A diákok munkaértékeinek egyik komoly hiátusokkal bíró területe a hatékony munkafelfogáshoz kapcsolódik. A magyarázó változók rendszere kapcsán ki kell emelnünk a nem, a gazdasági tőke és a kari struktúra hatását. Hipotéziseinket nagyrészt a preferenciák extrinzik és intrinzik felosztására fűztük fel, ugyanakkor látnunk kell, hogy ezek a hallgatói munkaértékek területén nem válnak el egymástól – erre utalnak a faktorok és a klaszterek kevert mintázatai is.

8. Bezárkózás vagy esélyegyenlőség? Az akadémiai értékek vizsgálata

Fejezetünk célja, hogy a diákok felsőoktatáshoz kapcsolódó értékeit megismerjük, majd a függő változók ezen értéksoportra gyakorolt hatásait feltárjuk. Hogy a fejezet címében megfogalmazott két pólus közül a diákok melyik irányba fognak elmozdulni, nem tudhatjuk, mivel a Debreceni Egyetem sajátosságai között vannak olyanok, amelyek a bezárkózást, míg mások az esélyegyenlőség nagyobb terét prognosztizálják. Az intézmény hallgatói bázisa a „nagy” egyetemekhez képest hátrányosnak tekinthető, amely elmozdíthatja a diákokat az elitista felsőoktatás-koncepcióktól. Ugyanakkor abban az esetben, hogyha a továbbtanulási motivációk között a mobilitás kitüntetett szerepet kap, akkor a diákok, mintegy megerősítve saját céljaikat, választhatnak olyan értékeket, amelyek a szociális orientációt háttérbe szorítják. A középosztályi háttér, amely olyan életpályát állít a fiatalok elé, amelyben konkrét életszakaszként jelennek meg az egyetemi évek, minden valószínűség szerint egy elitistább, bezárkózó egyetemenként vizionál. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el a kari struktúrák értékkülönbségeiről sem: láthattuk, hogy vannak olyan karok, ahol a diákok társadalmi státusa magasabb, de a hallgatók gondolkodása olyan elemekkel van telítve, amelyek a makroközösségek felé segítő szándékot generálnak. Feltételezhető, hogy ezekben az esetekben az egyetemek szociális nyitottsága valamilyen szinten meg fog jelenni a koncepciókban. Az akadémiai értékek során sajnos nem nyílt lehetőségünk arra, hogy a longitudinális rajzolatokat is feltárjuk, mivel hasonló kérdésblokkot a régiót átfogó korábbi vizsgálatok nem tartalmaztak. A felsőoktatás szerepével, nyitottságával kapcsolatos értékeket egy húszitemes kérdéssorral mértük fel, s ezeket egy négyfokozatú skálán kellett a hallgatóknak értékelnie. A kijelentések tartalmaztak az elitképzéshez kapcsolódó (például „csak a kiváló eredményekkel rendelkező középiskolásokat kellene felvenni az egyetemre”), a hátrányos helyzetűek felsőoktatási jelenlétét támogató (például „a szegényebb hallgatókra való tekintettel növelni kellene a szociális ösztöndíjak számát”), vagy éppen egy anyagi, haszonelvű egyetemenképhez kapcsolódó kijelentéseket (például: „be kell zárni azokat a szakokat, amelyeket elvégezve a hallgatók nem kapnak gyorsan munkát”).

8.1. A FELSŐOKTATÁS HALLGATÓI SZEMMEL

Az akadémiai értékek vizsgálata előtt a magyarázó változók hatásmechanizmusával kapcsolatban számos hipotézist fogalmaztunk meg. Az elméleti keretekre, illetve a saját kutatási eredményeinkre támaszkodva azt feltételeztük, hogy az elitista felsőoktatás-kép a férfiakra lesz jellemzőbb. Ennek oka egyrészt a nők közösségi beállítottsága, illetve a férfiak kedvezőbb szociokulturális háttere a Debreceni Egyetemen (Fényes és Pusztai 2006). Az elitista itemek nagyobb fokú támogatottságát a magasabb státushoz kapcsolódó kategóriák esetében prognosztizáltuk (diplomás szülők, megyeszékhely, nagyobb mértékű gazdasági tőke). A kohorszok kapcsán azt feltételeztük, hogy az idősebb csoport esetében a felsőoktatás-koncepciók szociális elemei fognak erősödni: korábban láthattuk a munkaértékek esetén, hogy az életkor előrehaladtával a makroközösségi jegyek is erőteljesebbé váltak. A vallásos almintákban is – ugyanezen logikán alapulva – a szociális elemek meglétét prognosztizáltuk. Az akadémiai értékek esetében is arra számítottunk, hogy a kari struktúra magyarázó ereje lesz a legnagyobb. Úgy véltük azonban, hogy a magasabb státusú karok (ÁJK, KTK, ÁOK) esetében nem mindig ez a rajzolat mutatkozik majd meg, s bizonyos esetekben a szociális segítő szándék fontossága egy nyitottabb felsőoktatás képét valószínűsíti (ÁOK).

Az akadémiai értékek átlagainak skálaértékeit a 24. ábra mutatja be. A kapott adatok alapján kijelenthetjük, hogy az egyetemek-főiskolák megítélésének, funkcióinak terében a pragmatikus munkaerő-piaci szempontok dominálnak, hiszen két, ezzel kapcsolatos kijelentés kapta a legmagasabb átlagokat. Ezek közül az egyik a diplomás munkanélküliséghez kapcsolódik, ám annak megoldását állami eszközökkel, tehát nem individuális erőfeszítésekkel kívánja elérni, vagyis egy passzívabb munkaerő-piaci beállítottsággal is jellemezhető. Mindez illeszkedik a munkaértékek területén is megtapasztalt rajzolathoz, amelyben a létfenntartáshoz, a kiszámítható munkaviszonyhoz igen magas elfogadottság társult, ugyanakkor nem vág egybe az általános preferenciák materializmustól elrugaszkodó sajátosságaival.

Kedvező pozícióban vannak azok az itemek is, amelyek szociális felhangokkal bírnak: ide kapcsolódik a felsőoktatás ingyenességének ideája, a szociális ösztöndíjak támogatása vagy az egyetemista lét költségeire vonatkozó kijelentések. Az elitista koncepció itemei (például csökkennie kell a hallgatói létszámoknak, csak a legkiválóbb középiskolásokat kell felvenni) a listán a szociális töltetű kijelentések után következnek. A felsőoktatás eltömegesedésének folyamatával a hallgatók is tisztában vannak, erre utal az a kijelentés, amelyben az egyetem papírgyár-funkciója fogalmazódik meg (a hallgatók többsége csak azért iratkozott be, hogy diplomát szerezzen), a felsőoktatási intézményrendszer erős kritikai elemei azonban kevésé jelennek meg a diákok koncepcióiban. A bizonyos szakok bezárásával, a hallgatói létszám csökkentésével kapcsolatos kijelentéseket a diákok nem preferálják, mint ahogyan a felsőoktatás pusztán anyagiakkal mérhető hasznát és motivációját sem. Az intézmények oktatói és a kutatói szerepei közül a hallgatói preferenciák alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a hangsúly az előző tényezőre helyeződik. A diákok felsőoktatás-

képében tehát a praktikumnak és a szociális beállítottságnak van nagy szerepe, miközben a tanulást nagyon erősen anyagiakra átváltó, a munkaerő-piaci szükségletekhez erőteljesen igazított koncepciók támogatottsága, valamint az elitista attitűd elfogadottsága alacsonyabb.

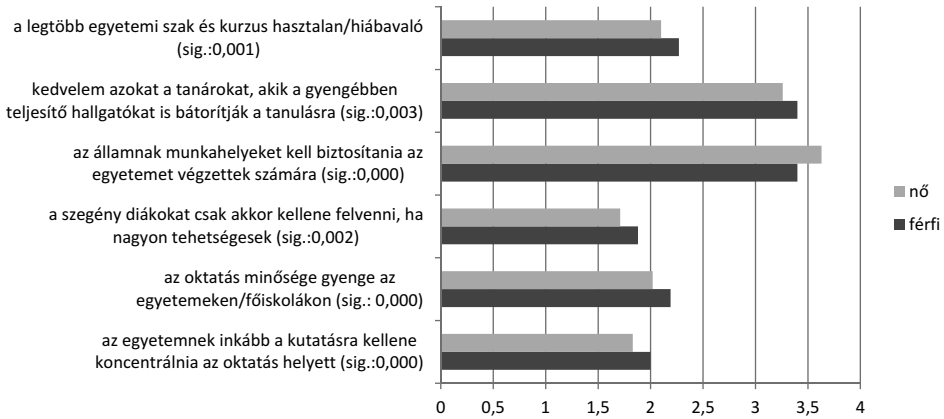
24. ábra. Az akadémiai értékek átlagai a hallgatói mintában

HERD adatbázis, N = 1118

A magyarázó változók közül először a nemi bontás segítségével vizsgáltuk meg az adatokat. Előzetesen azt feltételeztük, hogy a szociális érzékenységgel bíró felsőoktatás-elképzelés sokkal inkább a nők esetében lesz jellemző, míg az elitista kijelentések a férfiak felségterületét fogják majd képezni. Az itemek közül hat mutatott szignifikáns összefüggést (25. ábra). Az eltérés egyik fő szála valóban a szociális-elitista attitűd közötti eltérésekre vonatkozott (például: „a szegény diákokat csak akkor kellene felvenni, ha nagyon tehetségesek”), s ez illeszkedik a két nem általános értékpreferenciáinak, illetve a munkaértékeinek a rendszerébe. Más, a szociális-elitista tengelyhez kapcsolódó kijelentések azonban nem rajzoltak ki kapcsolatot, így hipotézisünk beigazolódását a többváltozós eljárások eredményeitől tesszük függővé. Olyan eltéréseket azonban tapasztaltunk, amelyek nem erre a tengelyre voltak felfűzhetőek: például a férfiak esetében az egyetemekkel szemben sokkal erőteljesebb kritikai attitűd figyelhető meg. Az eltérő felsőoktatás-képet árnyalja az oktatás és a kutatás súlypontjainak megítélése is. Az eredmények azt mutatják, hogy a kutatás, ami a felsőoktatás egyik lényeges funkciója, a férfiak esetében hangsúlyosabb: ez a tudományhoz való eltérő kapcsolódásra is utal. Ide illeszthető az oktatókra vonatkozó kijelentés nemi beágyazottsága is („kedvelem azokat a tanárokat, akik a gyengébben teljesítő hallgatókat is bátorítják a tanulásra”), ami egyrészt az oktató és a hallgató közötti kommunikációhoz, másrészt pedig a tanulási attitűdökhöz kapcsolódik. Fontos különbséget találunk még „az államnak munkahelyet kell biztosítania az egyetemet végzettek számára” kijelentésnél is, amellyel a nők nagyobb mértékben értettek egyet. Ez rámutat a két nem eltérő piaci, munkaerő-piaci elképzeléseire is, hiszen mindez a férfiak esetében egy aktívabb, „self made man” magatartásformát jelöl. Nem találunk viszont különbséget a felsőoktatás szakjainak, hallgatói bázisának szűkítése, vagy a továbbtanulás szigorúan anyagi, haszonelvű megközelítésének a területén.

25. ábra. Az akadémiai értékek nemi bontásban

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A következő lépésben a településtípus akadémiai értékekre gyakorolt hatását vizsgáltuk meg. Ez a magyarázó változó az általános preferenciákat alig magyarázta, s a munkaértékekre gyakorolt hatása sem volt egyértelmű. A felsőoktatás-koncepciók esetében ugyanakkor a magyarázott itemek logikája jobban értelmezhető. Két szignifikáns kapcsolatot találtunk, s ezek mindegyike a munkaerőpiacsal volt kapcsolatos. Az összefüggések hiánya a szociális területen, az elitképzésre vonatkozó kijelentések kapcsán vagy a felsőoktatás minőségére vonatkozóan rámutat arra, hogy a településtípus ezekre a szférákra nem gyakorol hatást, s nem mozdítja el a hallgatókat például a meritokratikus egyetem ideája felé. A kirajzolódó kapcsolatok egyike a „legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés utáni fizetés” volt, amelynek elfogadottsága a falusi diákok esetében volt a legerősebb. Ez arra utal, hogy ebben az almintában a továbbtanulás racionális lépés, egy megtérülő befektetés, s sokkal kevésbé tapadnak hozzá olyan magasztos eszmék, amelyek a tudománnyal vagy az önkitaljesítéssel állnak kapcsolatban. A másik item, amely a falusiak almintájában nagyobb értékeket kapott, az állam munkahelyteremtő szerepét hangsúlyozza. Ezt az összefüggést a nemek között is megtaláltuk, s ebből egy passzívabb, a vállalkozói mentalitástól távol álló viselkedésre vonatkoztattuk. Ugyanakkor a településtípussal kapcsolatos hipotézisünk, amely a városok irányában elitista beállítottságot prognosztizált, nem teljesült (23. táblázat).

A szülők iskolai végzettsége az eddigi vizsgálataink szerint szintén nem tartozott azok közé a magyarázó változók közé, amelyek erőteljesen formáltak volna az értékpreferenciák egy-egy területét. Tágabb, campuson kívüli kontextusban ugyanakkor ez a változó a társadalmi státust, a gondolkodást és a habituális jegyeket is erőteljesen alakítja. Saját kutatásunkban a szülők diplomájának a hatása csekélynek mutatkozott, ugyanakkor az alakított tényezők tipikus középosztálybeli habitusjegyekkel voltak leírhatók (például fantázia, hatékony munkavégzés). Az akadémiai értékek kapcsán azt feltételeztük, hogy a hatása az elitista gondolkodás felé mozdítja majd a hallgatókat. Elemzésünk során

23. táblázat. A településtípus akadémiái értékekre gyakorolt hatása

	az államnak munka- helyeket kell bizto- sítania az egyetemet végzettek számára	a legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés utáni fizetés
megyeszékhely	3,5	2,38
kisebb város	3,49	2,57
falú, tanya	3,65	2,61
<i>sig.</i>	0,002	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

mind az édesapa, mind pedig az édesanya végzettsége három-három itemet magyarázott. A kapott különbségek egyik szála az édesapák esetében csakis elhelyezhető a szociális-elitista tengelyen, hiszen a magasabb végzettségű szülők gyermekei inkább egyetértenek a felsőoktatás létszámának csökkentésével, amely az eltömegesedésre adott egyfajta reakcióként értelmezhető, s kevésbé támogatják a szociális ösztöndíjak bővítését is. Ehhez a logikához, tehát a felsőoktatás minőségének megtartásához kapcsolódik az a kijelentés is, amely a sokat követelő, magas szinten számon kérő tanárok pozitív megítélését tartalmazza – az ezzel való egyetértés szintén a diplomás apák gyermekeinél jelent meg fokozottabban. A hipotézisünk tehát, amely a magasabb státus esetében egy elitista felsőoktatás-képet feltételezett, az édesapák esetében bizonyítottan tekinthető.

Az anyák iskolai végzettségének hatása a felsőoktatás-koncepciók más területeit is érintik. Egyrészt beleillenek a szociális-elitista tengelyről elmondottakba: a nem diplomás anyák gyermekei inkább egyetértenek például a szociális ösztöndíjak bővítésével. Ez egyértelműen rámutat arra, hogy a diploma bármely szülő esetében a felsőoktatás elitista felfogását erősíti a diákok esetében. (Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni arról az összefüggésről sem, hogy a magasabb végzettségű szülők gyermekei nagyobb eséllyel kerülnek a felsőoktatás elit szegmenseibe, ahol a felsőoktatás-koncepciók inkább bírhatnak ilyen színezettel.) Másrészt viszont megjelenik a diplomás anyák esetében az egyetemek kritikai jellegű megközelítése („a legtöbb egyetemi szak és kurzus hasztalan/hiábavaló”), illetve egy, a településtípus kapcsán már megfigyelt jelenséggel találkozhatunk, tehát azzal, hogy alacsonyabb státus esetén a tudományterület kiválasztását inkább egy egyszerű, a későbbi fizetést megemelő eszköznek tekintik a hallgatók („a legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés utáni fizetés”). Értelmiségi környezetben a szakválasztás valószínűleg sokkal inkább teret enged a személyiség kiteljesedésének. Az édesapák és az édesanyák végzettségének hatásait a 24. táblázat mutatja be.

24. táblázat. Az édesapák és az édesanyák iskolai végzettségének akadémiai értékeket alakító hatása

	kedvelem azokat a tanárokat, akik sokat követelnek, és csak azokat a hallgatókat engedik át a vizsgán, akik nagyon jól felkészülnek	az egyetemre beiratkozó hallgatók számának csökkennie kell	a szegényebb hallgatókra való tekintettel meg kellene növelni a szociális ösztöndíjak számát
nem diplomás apa	2,27	2,34	3,17
diplomás apa	2,45	2,61	3,01
<i>sig.</i>	0,001	0,000	0,000

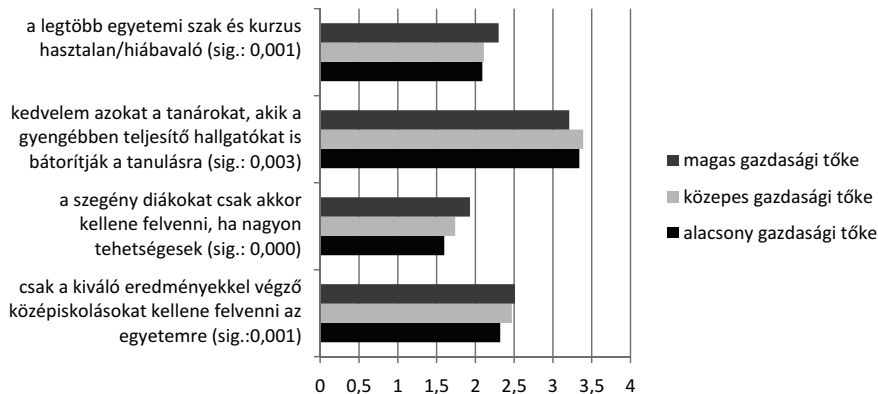
	a szegényebb hallgatókra való tekintettel meg kellene növelni a szociális ösztöndíjak számát	a legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés után várható fizetés	a legtöbb egyetemi szak és kurzus hasztalan/hiábavaló
nem diplomás anya	3,23	2,61	2,1
diplomás anya	2,99	2,37	2,27
<i>sig.</i>	0,000	0,000	0,001

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A gazdasági tőke általános preferenciákra gyakorolt hatása leginkább a materiális gondolkodásban, a hatalomhoz való eltérő viszonyban, a munkaértékek területén pedig egy, a hatékony munkavégzés felé elmozdító attitűdben volt megragadható. Feltételeztük, hogy a diákok akadémiai értékei a magasabb tőke esetében az elitista koncepciók felé fognak elmozdulni. A kapott eredmények nagy része erre is utal. Három item egyértelműen pozicionálható a szociális-elitista tengelyen, s a rajzolatok megfelelnek az elvártaknak. A legkedvezőbb helyzetű hallgatók értenek egyet leginkább azokkal a kijelentésekkel, hogy csak a kiváló eredményekkel bíró középiskolásokat kellene felvennie az egyetemekre, miközben kevésbé preferálják a szociális ösztöndíjak bővítését. Ez utóbbi teljesen logikus eredménynek tekinthető, hiszen a szociális ösztöndíjak célesoportját a szegényebb hallgatók képezik, akiknek érdekében állna ezen lehetőségek szélesebbé tétele. A „kedvelem azokat a tanárokat, akik a gyengébben teljesítő hallgatókat is bátorítják a tanulásra” kijelentés elutasítása a számottevő anyagi tőkével bíró diákok esetében jelentős – ez szintén teljesen logikus kapcsolat, hiszen az item szépen pozicionálható egy elitista felsőoktatás-koncepció keretei közé. Mindezt kiegészíti még egy korábban már tapasztalt összefüggés, amely a magasabb státus és az erőteljesebb kritikai attitűd szorosabb összefonódását modellezi. Hipo-

tézisünk tehát, amely az elitista elképzeléseket a kedvezőbb csoportok körébe prognosztizálta, igaznak tűnik (26. ábra).

26. ábra. A gazdasági tőke hatása az akadémiai értékekre
(négyfokozatú skálával mérve)

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A kohorszokkal kapcsolatban azt feltételeztük, hogy az idősebb korosztályok esetében a felsőoktatás szociális funkciói erősödni fognak. Azért számítottunk erre, mert az általános preferenciák esetében ugyan nem találtunk konkrét, jól értelmezhető rajzolatot, de a munkaértékek területén egy, a társadalom felé segítő szándékkal jellemezhető attitűd kialakulását konstatáltuk. Az összefüggések feltárása során három szignifikáns kapcsolatot találtunk, azonban ezek közül csupán egy illeszkedett az elitista-szociális tengelyhez (25. táblázat). A legfontosabb összefüggés a felsőoktatás kritikai megközelítésének területén jelentkezett, s ez az idősebb kohorszra volt jellemzőbb. Ez ellentétes az ifjúsági életszakasz azon sajátosságával, amely előtérbe helyezi a meglévő struktúrákkal szembeni protest magatartásformákat. Ugyanakkor abba is érdemes belegondolni, hogy a hallgatói létszámok csökkentek az utóbbi években, így azok a negatívumok, amelyeket az eltömegesedés generált (nagyobb csoportlétszámok, korlátozottabb oktató-hallgató kapcsolatok), az idősebb évfolyamokat még jobban érintették. Minden valószínűség szerint a felsőoktatásban eltöltött évek és tapasztalatok is nagyobb rálátással ruházták fel a hallgatókat, ám a képzés ilyen megítélése egyáltalán nem tekinthető kedvező jelenségnek, tehát hiányérzetet is generálhat. A szociális tengelyen is értelmezhető kijelentés a hallgatói létszám szűkítésére vonatkozott, amellyel az idősebbek szintén hajlamosabbak voltak egyetérteni. A hipotézisünk tehát nem igazolható, és hiába ragadtuk meg a szociális beállítottság erősödését a munkaértékek területén, láthattuk, hogy mindez nem jár együtt a felsőoktatási esélyek kibővítésének a preferált voltával. A munkaértékek kapcsán ugyanakkor megfigyeltük a szervezetek státusértékének emelkedését az életkori csoportoknál, s elképzelhető, hogy itt is ennek a jelenségnek egy másik arcával állunk szemben, mivel az egyenlőségek növelése és az eltömegesedés értelemszerűen a diplomák devalválódásával is együttjár.

25. táblázat. Az életkori csoportok hatása az akadémiai értékekre

	az oktatás minősége gyenge az egyetemen/ főiskolákon	az egyetemre beiratkozó hallgatók számának csökkennie kell	a legtöbb egyetemi szak és kurzus hasztalan/ hiábavaló
idősebb kohorsz	2,18	2,49	2,26
fiatalabb kohorsz	1,96	2,29	2,07
<i>sig.</i>	0,000	0,002	0,000

ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 880$

A vallásosság típusai kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy az általános preferenciákat ez a változó nagymértékben alakította, a munkaértékekre ugyanakkor nem volt különösebb hatással. Úgy véltük, hogy az egyházas, illetve a maga módján vallásos csoport felsőoktatás-konceptiójának szociális érzékenységgel kell bírnia – erre utaltak ugyanis az általános preferenciák rajzolatai. Elemzésünk során a két terület között három esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot, s ezek egyike vonatkozott a szociális-elitista tengelyre. A legszembetűnőbb összefüggés azonban nem ezen a vonalon volt értelmezhető, hanem az ideális hallgatóképhez kapcsolódott. Az egyházasan vallásos diákok esetében volt nagyobb elfogadottsága annak a kijelentésnek, hogy az egyetemeknek igazi értelmiségiakat kell képeznie: ez arra utal, hogy a diákok ezen almintájában a felsőoktatás funkcióinak az a szelete jelenik meg fokozottabban, amely a hallgatói gondolkodás és magatartás formálásának tényére utal. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az ezzel majdnem ellentétes, pragmatikus-racionális piaci logikának sem figyelhetjük meg az elutasítottságát. Szintén ebben a csoportban lesz jellemző egy olyan item, amely a diákok magatartására vonatkozik („egy jó diáknak sokat kell olvasnia az előadások anyagán és a tankönyveken kívül”), ami a tanulásorientált beállítottságot mutatja. Emlékezhetünk, hogy a tanulással kapcsolatos preferenciák területén a vallásossággal kiegészült klaszterek aspirációi és eredményessége kedvezőbbnek mutatkozott. Kijelenthetjük tehát, hogy a gondolkodás ezen típusa egy klasszikus egyetemkonform hallgatói magatartást, és a tanuláshoz való pozitívabb, elkötelezettebb viszonyt alakít ki. A harmadik kijelentés, amely a szociális ösztöndíjak bővítésére vonatkozott, a nem vallásos csoportban volt a leginkább preferált. Ugyanakkor a legmagasabb értéket az item nem az egyházas, hanem a maga módján vallásos csoportban kapta, ami arra utal, hogy nem feltétlenül a közösségi vallásossággal fonódik össze a szociálisan érzékeny felsőoktatás-konceptió megléte. Más, a szociális-elitista tengelyhez kapcsolódó kijelentésekkel nem találtunk kapcsolatot, így összességében azt mondhatjuk, hogy hipotézisünket nem tekinthetjük teljes mértékben bizonyítottnak, s inkább a vallásos diákok hallgatói magatartására és a hallgatói habitusra vonatkozó kijelentések területén találhatunk összefüggéseket (26. táblázat). A bizonytalan és a nem vallásos hallgatók közötti különbségek egyrészt az egyetem

funkciójának megítélésekor található (a nem vallásos diákok erről jóval pragmatikusabban nyilatkoznak), másrészt a szociális területen (a nem vallásos diákok szociális érzékenysége valamelyest gyengébb), harmadrészt pedig az ideális hallgatói magatartás kapcsán (itt a bizonytalan diákok értenek egyet legkevésbé az adott állítással).

26. táblázat. A vallásosság típusainak hatása az akadémiai értékekre

	az egyetemnek igazi értelmiségieket kell képeznie	egy jó diáknak sokat kell olvasnia az előadások anyagán és a tankönyveken kívül	a szegényebb hallgatókra való tekintettel meg kellene növelni a szociális ösztön-díjak számát
egyházias	3,36	3,11	3,18
maga módján vallásos	3,13	2,82	3,23
bizonytalan	3,10	2,57	3,14
nem vallásos	2,95	2,70	3,02
<i>sig.</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,002</i>

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A kari struktúra az akadémiai értékek körére is erőteljes hatást gyakorolt, hiszen összesen 15 item esetében találtunk szignifikáns kapcsolatot, tehát a változó a kijelentések háromnegyed részét magyarázta. A kirajzolódó mintázatokról ebben az esetben is azt tudjuk elmondani, hogy a varianciaanalízis segítségével bizonyos karok beállítottságai rejtve maradnak előttünk, vagy nehezen írhatóak le. Hipotézisünk egyrészt a magasabb presztízsű karokra vonatkozott, ahol is az elitista kijelentések nagyobb elfogadását predesztináltuk, illetve azt feltételeztük, hogy az erőteljes makroközösségi jegyekkel leírható, de „nagy” egyetemi karok esetében mindez a szociális felsőoktatás-koncepció elemeivel egészül ki (ÁOK). A kapott eredményeket a 27. táblázat ismerteti.

A táblázat alapján kijelenthetjük, hogy a hipotézisünk nem teljesült. A legmagasabb státusú karok esetében (például KTK) nem találjuk nyomát az elitista felsőoktatás értékeinek, sőt, az egyik idevágó kijelentés elfogadottsága igen alacsony értéket mutat („csak a kiváló eredményekkel végző középiskolásokat kellene felvenni az egyetemre”). A jogtanhallgatók körében ugyanennek az itemnek az értéke kiugró, ugyanakkor más, elitista elképzeléshez kapcsolódó elemet a diákok ezen almintája nem mutatott. Az Általános Orvosi Kar, amelynek preferenciái kulcsfontosságúak voltak a hipotézisünk szempontjából, szociális jegyeket produkált. A szociális-elitista póluson tisztán el tudtuk helyezni az Informatikai Kart is: az almita pozíciója erősen elitista jegyekkel írható le, s mindez négy kijelentéssel is mérhető. A szociális attitűd felé fog gravitálni a TTK-s

27. táblázat. Az akadémiai értékek kari bontásban négyfokozatú skálával mérve

	ÁJK	ÁOK	BTK	EK	GVK	KTK	IK	MK	TTK	átlag
csak a kiváló eredményekkel végző középiskolásokat kellene felvenni az egyetemre (sig.: 0,003)	2,70	2,33	2,37	2,35	2,53	2,20	2,58	2,51	2,47	2,44
az egyetemnek inkább a kutatásra kellene koncentrálnia az oktatás helyett (sig.: 0,000)	1,79	1,58	1,95	1,77	2,00	1,85	1,95	2,06	2,01	1,91
az oktatás minősége gyenge az egyetemeken/főiskolákon (sig.: 0,002)	1,97	1,98	2,04	2,07	2,31	2,13	2,15	2,30	1,99	2,10
a szegény diákokat csak akkor kellene felvenni, ha nagyon tehetségesek (sig.: 0,000)	1,86	1,60	1,78	1,88	1,88	1,55	2,16	1,93	1,76	1,79
kedvelem azokat a tanárokat, akik sokat követelnek, és csak azokat a hallgatókat engedik át a vizsgán, akik nagyon jól felkészülnek (sig.: 0,000)	2,44	2,31	2,39	2,44	2,44	1,97	2,47	2,23	2,21	2,29
az államnak munkahelyeket kell biztosítania az egyetemet végzettek számára (sig.: 0,000)	3,61	3,69	3,38	3,67	3,56	3,38	3,13	3,51	3,61	3,51
kedvelem azokat a tanárokat, akik a gyengébben teljesítő hallgatókat is bátorítják a tanulásra (sig.: 0,000)	3,41	3,43	3,24	3,33	3,22	3,54	3,16	3,21	3,21	3,30
a tanárok túlzott követelményeket támasztanak a hallgatókkal szemben (sig.: 0,000)	2,62	2,48	2,21	2,61	2,36	2,38	2,27	2,51	2,49	2,42
túl sokba kerül manapság egyetemistának/diáknak lenni (sig.: 0,000)	3,30	3,45	2,90	3,22	2,97	2,96	2,54	3,09	3,11	3,07
minden középiskolát végzett diáknak esélye kellene, hogy legyen arra, hogy elvégezzen egy egyetemet/főiskolát (sig.: 0,004)	2,84	2,81	2,70	2,85	2,72	2,81	2,24	2,59	2,78	2,72
a szegényebb hallgatókra való tekintettel meg kellene növelni a szociális ösztöndíjak számát (sig.: 0,003)	3,14	3,18	3,12	3,14	3,06	3,11	2,72	3,04	3,29	3,12
a hallgatóknak elsősorban olyasmint kellene tanítani az egyetemen/főiskolán, amit használni is fognak a munkahelyükön (sig.: 0,000)	3,71	3,82	3,40	3,56	3,63	3,75	3,48	3,45	3,53	3,58
be kell zárni azokat a szakokat, amelyeket elvégezve a hallgatók nem kapnak gyorsan munkát (sig.: 0,002)	2,39	2,66	2,43	2,52	2,53	2,15	2,38	2,38	2,34	2,41
a legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés után várható fizetés (0,000)	2,80	2,38	2,29	2,75	2,67	2,62	2,43	2,58	2,47	2,53
a legtöbb egyetemi szak és kurzus haszaltalan/hiábavaló (0,000)	2,21	2,49	2,02	2,24	2,31	1,90	2,33	2,23	2,08	2,17

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 905$

hallgatók felsőoktatás-képe is. Ez utóbbi két kar helyzete nem meglepő, hiszen ezek az elemek egybecsengenek az általános és a munkaértékek preferenciáival.

Természetesen az egyes alminták tipikus jegyei, ha mérsékeltten is, de ez alapján a táblázat alapján is kirajzolódni látszanak. A BTK sajátosságaként megjelenik a munkaerőpiachoz történő illeszkedés eltérő volta „a hallgatóknak első-sorban olyasmit kellene tanítani az egyetemen/főiskolán, amit használni is fognak a munkahelyükön” kijelentés, illetve a kereset alapján történő szakválasztás elutasítása alapján. Az ÁJK-n a haszonelvű, elitista és a kritikai megközelítések keverednek. Váratlan mintázatot találunk az ÁOK kapcsán annyiban, hogy a szociális jegyeket erős munkaerő-piaci beállítottság egészíti ki (munkaerőpiacon is használható tudást kellene átadni, az államnak munkahelyet kell biztosítania). „Az egyetemnek inkább a kutatásra kellene koncentrálnia az oktatás helyett” kijelentéssel érdekes módon az orvostanhallgatók értenek egyet a legkevésbé. Fontos eredmény, hogy a két egészségügyi területen működő kar hallgatói inkább bezáratnák azokat az szakokat, amelyeket elvégezve a diákok nem találnak állást – itt utalunk vissza arra, hogy az elhelyezkedés átlagos ideje a jelen magyar munkaerő-piaci körülmények között számukra a legkedvezőbb. A két kar között azonban eltérő elem a fizetéssel magyarázható szakválasztás iteme. Ennek elfogadottsága az EK esetében pozitív irányú, ugyanakkor láthattuk, hogy ezen alminta diákjai jóval materiálisabbak az általános preferenciák területén. A GVK esetében igen erősen jelennek meg a kritikai attitűdök, míg a KTK preferenciái – a többi területhez hasonlóan – nehezebben modellezhetők és értelmezhetők: szociális, munkaerőpiacra fókuszáló, illetve kritikus elemek keverednek benne. A karok rajzolatai a rendelkezésünkre álló adatok fényében jelen esetben annyira szórtak, hogy nem tudunk közülük olyan párokat kiragadni, amelyek egymásnak komplementerei volnának, hogy azokat alaposabban megvizsgáljuk.

Összességében azt mondhatjuk el, hogy az egyes akadémiai értékek sorát a kari struktúra alakította a leginkább, de jelentős volt még a nem és a gazdasági tőke hatása is. A leghatótehetőbb különbség a magasabb státus bizonyos jegyei, illetve az elitista felsőoktatás-kép között húzódott meg (diplomás szülő, magasabb gazdasági tőke), ugyanakkor lényeges különbségeket jelentkeztek a kritikai attitűdök területén is. A vallásosság típusai az értékeknek egy olyan csoportját magyarázták, amelyek a diákokat a klasszikus egyetem- és hallgatókép irányába mozdították el. Láthattuk azt is, hogy a karok magas státusával nem jár automatikusan együtt a felsőoktatás elitista felfogása, s az eredmények arra is rámutattak, hogy azokban a szervezeti egységekben is megfigyelhetjük a szociális beállítottságtól való elzárkózást, ahol a hallgatók jelentős része hátrányosabb helyzetű. Hogy a kirajzolódó különbségeket pontosítsuk, a következő lépésben faktoranalízissel igyekezzünk megvizsgálni az akadémiai értékek összerendeződését.

8.2. A FELŐOKTATÁS-KONCEPCIÓK MINTÁZATAI

Előzetesen azt feltételeztük az akadémiai értékek mintázatai kapcsán, hogy a faktorok segítségével elkülönülnek a szociális, az elitista, illetve a pragmatikus, munkaerő-piaci itemek csoportjai. A faktorokat varimax módszerrel rotáltuk, és principal components becslést használtunk fel. A modellek kialakításakor figyeltünk arra, hogy változónként a magyarázott információ ne csökkenjen egy egység alá. A megőrzött információmennyiség 54,09% volt. Az illeszkedő faktorstruktúrát úgy tudtuk elérni, hogy 17 értéket tartottunk meg. Az identifikált faktorokat a 28. táblázat mutatja be.

Öt faktort sikerült meghatároznunk. Az első a passzív praktikus elnevezést kapta, s ez foglalja magába a pragmatikus, munkaerő-piaci érvényesüléshez kapcsolódó kijelentéseket (az ott felhasználható oktatási tartalmakra kell koncentrálni), ugyanakkor bizonyos passzív, rezignált elemekkel egészül ki. Az előző tulajdonságot az állam szerepének igénye fejezi ki, míg a rezignáltsághoz a túlzott követelmények, illetve a „túl sokba kerül manapság egyetemistának lenni” kifejezés társul. Érdekes, hogy a felsőoktatás ingyenessége is ehhez az érték-halmazhoz kerül közel – úgy tűnik tehát, hogy a szociálisan nyitott felsőoktatás-képnek az ingyenes egyetemi és főiskolai képzés nem alapvető része. A restriktív faktor az eltömegesedett felsőoktatás koncepcióját rajzolja meg, ahol az intézmények „papírgyár” funkciója jelentős, és mindehhez alacsonyabb minőség társul. Minden valószínűség szerint éppen ezért sorolódna ide a felsőoktatás szűkítését célzó kijelentések is. Hogy ez a faktor a tudományos tudás teoretikus és magas sztosz céljaitól igen távol helyezkedik el, arra a bezárandó szakok kiválasztásának technikája utal. A klasszikus faktor mintázata erőteljes tudásorientált rajzolatot mutat, amelyben a fő hangsúly a diákok habitusára helyeződik. Megjelennek egyrészt olyan itemek, amelyek a hallgatói magatartáshoz kapcsolódnak, illetve magukba foglalják a diákok érték- és habitusbeli fejlődésének jegeit is. Láthatjuk tehát, hogy ebben az esetben a felsőoktatás funkciói, sikeressége nem pragmatikus alapok segítségével ítéltetnek meg. Az elitista faktor sem visel magán ilyen jegeket, s a felsőoktatás tudásfelhalmozó funkciójára helyezi a hangsúlyt, amelyhez a szociális beállítottság elutasítása is társul. Az oktatói szerepkészlet ebben a felfogásban nem tartalmazza a gyengébb teljesítményű hallgatók bátorítását; minden bizonnyal azért, mert ezeknek a diákoknak ebben a koncepcióban eleve nem is lehetne helye az egyetemek padjaiban. A megtartó-beengedő faktor esetében találjuk meg a szociális érzékenység lenyomatát, az esélyegyenlőség gondolatát, miközben mindez a felsőoktatás bezáródásának az elutasításával találkozhat.

Előzetes feltételezésünk tehát, ha nem is teljes bizonyossággal, de valószínűsíthető. Ugyanakkor pontosításra szorul annyiban, hogy a pragmatikus értékek két faktorban szóródnak, miközben a szociális érzékenység faktora a felsőoktatás szerkezetének megtartásával párosul. Érdekes jelenség az, hogy az ingyenes felsőoktatás elképzelése nem része a szociális jegyekkel leírható faktornak.

A faktorok és a magyarázó változók közötti összefüggések vizsgálatát a nemi bontással kezdjük. Fontos leszögezni, hogy a szociális-elitista tengelyen a

28. táblázat. Az akadémiai értékek faktorszerkezetjei

	passzív praktikus	restriktív	klasszikus	elitista	megtartó- beengedő
az egyetemnek inkább a kutatásra kellene koncentrálnia az oktatás helyett	0,022	0,194	0,125	0,615	0,145
az egyetemnek igazí értékmiségeket kellene képeznie	0,144	0,086	0,655	-0,012	-0,209
egy jó diáknak sokat kell olvasnia az előadások anyagán és tankönyveken kívül	-0,024	0,073	0,761	0,098	0,167
az oktatás minősége gyenge az egyetemeken/főiskolákon	-0,235	0,706	0,117	0,095	0,217
a szegény diákokat csak akkor kellene felvenni, ha nagyon tehetségesek	-0,033	0,191	0,261	0,583	-0,173
kedvelem azokat a tanárokat, akik sokat követelnek, és csak azokat a hallgatókat engedik át a vizsgán, akik nagyon jól felkészültek	-0,208	0,221	0,544	0,263	-0,217
az egyetemre beiratkozó hallgatók számának csökkennie kell	-0,055	0,354	0,299	0,048	-0,624
az államnak munkahelyeket kell biztosítania az egyetemet végzetek számára	0,559	-0,095	0,423	-0,313	-0,150
kedvelem azokat a tanárokat, akik a gyengébben teljesítő hallgatókat is bátorítják a tanulásra	0,083	0,076	0,101	-0,594	0,427
a diákok többsége csak azért iratkozott be az egyetemre, hogy oklevelet szerezzen	-0,007	0,560	0,216	-0,249	-0,257
a tanárok túlzott követelményeket támasztanak a hallgatókkal szemben	0,618	0,162	-0,341	-0,010	0,171
túl sokba kerül manapság egyetemistának/ diáknak lenni	0,774	0,038	0,023	0,019	0,042
minden középiskolát végzett diáknak esélye kellene, hogy legyen arra, hogy elvégezzen egy egyetemet/főiskolát	0,361	0,013	-0,019	-0,092	0,654
a hallgatóknak elsősorban olyasmit kellene tanítani az egyetemen/főiskolán, amit használni is fognak a munkahelyükön	0,422	0,235	0,270	-0,438	0,031
be kell zárni azokat a szakokat, amelyeket elvégezve a hallgatók nem kapnak gyorsan munkát	0,191	0,579	0,125	0,208	-0,057
a legtöbb egyetemi szak és kurzus hasztalan/hiábavaló	0,270	0,671	-0,128	0,191	-0,196
a felsőoktatásnak ingyenesnek kellene lennie	0,649	-0,003	0,036	-0,019	0,212

HERD adatbázis, N = 1118

két nem között nem találunk eltéréseket, tehát a nők magasabb közösségi attitűdje, segítő szándéka nem párosul mindennek a felsőoktatásba való áthelyezésével. Az eltérések a pragmatikus értékek területén válnak megragadhatókká, hiszen a férfiakra a restriktív, míg a nőkre a passzív praktikus faktor lesz jellemzőbb. Erre utaló jegyeket az itemek során is láthattunk, s visszaköszönnek a kritikai megközelítés, illetve az állam munkaerő-piaci feladatainak eltérései (29. táblázat).

29. táblázat. Az akadémiai értékek faktorszórjai nemi bontásban

	passzív praktikus	restriktív
férfiak	-0,162	0,166
nők	0,984	-0,107
sig.	0,000	0,000

HERD adatbázis, ANOVA-teszt, $p < 0,05$, $N = 1118$

A szociális státusra utaló itemek kapcsán alig találtunk szignifikáns kapcsolatokat. Ez azért is meglepő, mert az összefüggések számossága jelentős volt a munkaértékek területén, de még az általános preferenciák kapcsán is több kapcsolatot tudtunk dokumentálni. Mindez arra utalhat, hogy az akadémiai értékek kevésbé vannak beágyazva a család szociokulturális státusába, illetve az ide vágó habituális jegyeket kevésbé tartalmazzák a családi szocializációs folyamatok. Ugyanakkor korábban leszögeztük, hogy a Debreceni Egyetem hallgatói bázisa relatíve hátrányos helyzetű, tehát a diákok jó része nem értelmiségi háttérrel bír. A településtípus, illetve az anya iskolai végzettsége esetében egyetlen szignifikáns kapcsolatot sem találtunk, s a többi magyarázó változó esetében is csupán egyet-egyet.

Az apa végzettsége az utolsó, tehát a megtartó-beengedő faktort magyarázta: a nem diplomás édesanyák gyermekeire lesz jellemzőbb a felsőoktatás ezen elképzelése, tehát az esélyegyenlőség gondolatköre, a gyengébben tanuló diákok támogatása és bátorítása, valamint a felsőoktatás szerkezetének megtartása, és nem szűkítése.⁷⁵ Szintén szignifikáns összefüggést találhatunk a gazdasági tőke kapcsán, amely az elitista faktoriall fonódott össze. A kapcsolat logikusnak mondható, hiszen a legjobb anyagi környezetből érkező diákok preferálták leginkább a felsőoktatás kutatáscentrikus, tehetséges diákokra fókuszáló ideáját.⁷⁶ Összességében láthatjuk tehát, hogy a kedvezőbb státus valamelyest valószínűsíti az elitista felsőoktatás-koncepciók meglétét, ugyanakkor a két terület összekapcsolódása nem elég jelentős.

75 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,002. A faktorszórók átlaga a nem diplomás apa esetében 0,596, míg felsőfokú végzettségénél -0,171.

76 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000. A faktorszórók átlaga az alacsony gazdasági tőke esetében -0,133, a közepes gazdasági tőke esetében -0,088, míg a magas gazdasági tőke esetében 0,177.

Az életkori csoportok vizsgálata eddigi elemzéseink során nem produkált számottevő eltéréseket – a distanciák leginkább a munkaértékek esetében voltak megragadhatók, és jelölték az idősebbek közösségi, extrinzik jegyeinek erőteljesebb vonásait, illetve rámutattak a fiatalabbak közönyösebb magatartására. A kritikus, az eltömegesedés jegyeihez kapcsolódó, és a képzés haszontalanságát, nem felhasználható voltát felmutató restriktív faktor az idősebb diákokra lesz jellemző. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy már nagyobb rálátással bírnak az eddig eltöltött egyetemi éveikre, s valószínűleg a munkaerő-piaci lehetőségeik relatíve kedvezőtlen volta, vagy a diploma való életben történő felhasználásának a közeli dátuma alakítja az elképzeléseiket ebbe az irányba. Erre utalhat a szakok bezárásának elképzelése is.⁷⁷ Érdekes tény, hogy míg a szociális, makroközösségi beállítottság jellemzőbb volt a munkaértékek esetében, a felsőoktatásban az azonos esélyek preferálásának a területén mindez a beállítottság már nem jelenik meg. Az idősebb korosztályok minden bizonnyal már a munkaerő-piaci esélyeikre fókuszálnak, erre utalhat a munkaértékek területén az elhivatott csoport túlsúlya is.

A vallásosság típusai erőteljesen formálták az általános preferenciákat, míg a munkaértékekre korlátozott hatást gyakoroltak. A legjelentősebb eltérés a társas kapcsolatok, a közösségi beágyazottság és a segítő szándék területén volt megragadható az eddig vizsgált két szféra esetében. Joggal várhattuk volna tehát, hogy a magukat vallásosnak tartó hallgatók esetében a szociális jegyek fokozottan fognak megjelenni a felsőoktatási koncepciókban. Az eredmények azonban rációznak erre a feltételezésre, s a vallásos diákokat a klasszikus faktor felé mozdítják el.⁷⁸ Ez a faktor erősen tudománycentrikus, a pragmatikus elemektől elforduló koncepciók meglétét feltételezi, ugyanakkor egy tradicionális, tanulásra fókuszáló hallgatóképpel jár együtt, s a felsőoktatás fontos funkciójának a habituális jegyek kiformálását tekinti. A kapcsolat egyrészt érthető, másrészt viszont a szociális elemek hiánya a vallásos diákok almintájában fontos eredménynek tekinthető.

Az egyetemi karok esetében három esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot: a passzív praktikus, az elitista, illetve a megtartó-beengedő faktor esetében.⁷⁹ Az első faktor faktorszóráinak átlagait a 27. ábra mutatja be. Meglepő módon az értékek ezen összerendeződése az ÁOK hallgatóinak a körében kapta a legmagasabb elfogadottságot, de megemlíthetjük még az ÁJK és az EK sajátos pozícióját is. Mindez egy munkaerőpiachoz illeszkedő beállítottságot, a megszereshető tudás praktikus alkalmazhatóságának a fontosságát jelöli. Ez a beállítottság nem jár együtt a karok státusával, s az ÁOK szociális, posztmodern elemekkel bíró gondolkodásának képét jelentősen árnyalja. Az IK kiugró értéke

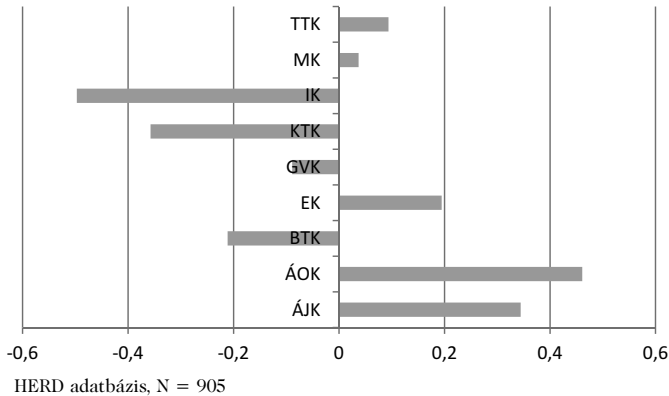
77 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000. A faktorszórák átalága az idősebb kohorsz esetében 0,142, a fiatalabbnál -0,199.

78 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000. A faktorszórák átalága az egyházas almintában 0,323, a maga módján vallásosok esetében 0,038, a bizonytalanoknál -0,138, míg a nem vallásos diákok almintájában -0,118.

79 ANOVA-teszt, $p < 0,05$, sig.: 0,000, sig.: 0,000, és sig.: 0,000.

nem tekinthető meglepőnek, hiszen láthattuk, hogy a passzívabb munkaerő-piaci magatartás erre az almintára egyáltalán nem jellemző. A passzív praktikus faktor kapcsán azt sem téveszthetjük szem elől, hogy bizonyos szociális elemeket tartalmaz, így illeszkedik az orvostanhallgatók más területeken megfogható preferenciarendszereihez (tehát azok szociális irányultságához).

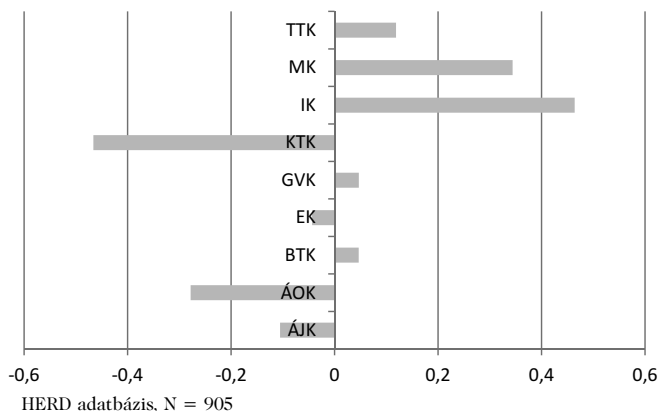
27. ábra A passzív praktikus faktor faktorszórjainak átlagértékei kari bontásban

Szignifikáns kapcsolatot találtunk még az elitista faktor esetében is. A rajzolatok kimondottan meglepőek, hiszen a legnagyobb presztízzsel bíró karok a negatív póluson helyezkednek el (ÁOK, ÁJK, KTK), miközben az informatikus hallgatók, illetve a műszaki főiskolások messzemenően egyetértenek a felsőoktatás kutatáscentrikusságával, illetve az egyetemisták bázisának a tehetséges diákokra való szűkítésével. Emlékezhetünk, hogy ez a két kar kiugró eredményt mutatott fel a materialista kontrolláló faktor esetében, illetve a szociális munkaértékeket is elutasították. Ezekhez a jegyekhez relatíve könnyen odailleszthető az elitista felsőoktatás koncepciója, még akkor is, ha két hátrányosabb hallgatói bázissal bíró karról is van szó. Azt is látni kell, hogy a két tudományterület, amelyet képviselnek, szintén távol esik a segítő szándéktól, s egy racionális, teljesítményalapú gondolkodás irányába gravitál. Úgy tűnik, hogy az elitista felsőoktatás-koncepciót nem a karok státusa alakítja. Némileg meglepőnek mondható a KTK beállítottsága, míg az ÁOK hallgatóinak preferenciái esetében találhatunk olyan elemeket, amelyekhez az eredményt kötni tudjuk (28. ábra).

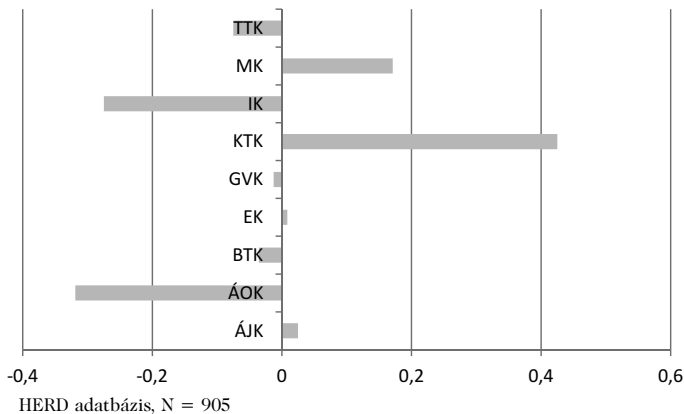
A harmadik szignifikáns kapcsolatot a megtartó-beengedő faktor esetében találtuk. Az itt kapott adatokat a 29. ábra szemlélteti. Az eltéréseket inkább néhány kar kiugró értéke adta, míg a többi egység az átlaghoz közelített. Ez a faktor az egyenlő továbbtanulási esélyeket egyesítette a keretszámok változatlanul tartásával, illetve a gyengébb képességűek támogatásával. A nyitottabb felsőoktatás koncepciójával leginkább a KTK hallgatói értenek egyet, míg az elutasítás az ÁOK és az IK esetében lesz jelentős. Az ÁOK esetében ugyan láttuk, hogy a szociális itemek támogatottsága számottevő, ugyanakkor a keretszámok csökkentésének elutasításával az ott tanulók esetében nem találkozunk. (A kapcsolat

28. ábra Az elitista faktor factorszórjainak átlagai kari bontásban

nem volt szignifikáns az adott item esetében, de az orvostanhallgatók az átlagnál sokkal inkább egyetértettek a hallgatói létszámok csökkentésével.) Az adatok arra is rávilágítanak, hogy a felsőoktatás területén az elitista-szociális értékek nem tekinthetők egy tengely két külön pólusának, hiszen például az MK hallgatói mind a két koncepciót elfogadják, míg az orvostanhallgatók elutasítják. A két utolsó ábra a közgazdász hallgatókat stabilan pozicionálja a szociálisan nyitott, befogadó felsőoktatás-kép irányába, amely eredmény gyakorlatilag ellentmond a tudományterület logikájának.

29. ábra. A megtartó-beengedő faktor factorszórjainak átlaga kari bontásban

A felsőoktatási faktorok vizsgálatáról összességében azt mondhatjuk, hogy rámutatnak annak gyengébb státusbeágyazottságára, miközben a kari struktúra hatása változatlanul erősnek mutatkozik. Fontos eredménynek könyvelhetjük el, hogy ezek az elképzelések nem minden esetben illeszkednek az általános preferenciák vagy a munkaértékek alapján már felvázolt rendszerbe, s nem tapadnak a karok eltérő státuszpozíciójához sem.

8.3. A HALLGATÓI KLASZTEREK ÉS A TANULÁSI ASPIRÁCIÓK

Az akadémiai értékek kapcsán elemzésünk utolsó szakaszában klasztereket képeztünk, majd ezeket magyarázó változóként felhasználva a tanulási motivációkat és aspirációkat fogjuk megvizsgálni. Úgy véljük, hogy ebben az esetben a munkaértékeknél szorosabb összefüggéseket fogunk tapasztalni. Előzetesen azt feltételeztük, hogy az eltömegesedésre reagáló kritikus kijelentések egy hallgatói csoportra lesznek jellemzők. Ezt egyrészt magával az eltömegesedés jelenségével magyarázhatjuk, amely az egyetem bizonyos szegmenseiben színvonalcsökkenéssel is járt, másrészt pedig az értéksemlegesebb, közönyösebb diákok csoportjának a megjelenésével (ezt láhattuk például a munkaértékek klaszterei kapcsán). Az identifikált klasztereket a 30. táblázat mutatja be. A klaszterek listwise módszerrel, és k-means technikával készültek, az elemszámok 250, 101, 158 és 195 fő voltak.

30. táblázat. Klaszterközpontok az akadémiai értékek alapján

	nyitott	anyagias antiszociális	bezárkózó nem piaci	praktikus elitista
csak a kiváló eredményekkel végző középiskolásokat kellene felvenni az egyetemre	2,036	2,192	2,855	3,077
az egyetemnek inkább a kutatásra kellene koncentrálnia az oktatás helyett	1,773	1,879	1,913	2,145
az egyetemnek igazi értelmiségiek kellene képeznie	2,979	2,472	3,467	3,379
egy jó diáknak sokat kell olvasnia az előadások anyagán és tankönyveken kívül	2,688	2,416	3,019	3,048
az oktatás minősége gyenge az egyetemeken/főiskolákon	1,902	2,060	2,164	2,486
a szegény diákokat csak akkor kellene felvenni, ha nagyon tehetségesek	1,368	1,889	2,112	2,289
kedvelem azokat a tanárokat, akik sokat követelnek, és csak azokat a hallgatókat engedik át a vizsgán, akik nagyon jól felkészülnek	1,886	2,188	2,837	2,831
az egyetemre beiratkozó hallgatók számának csökkennie kell	1,713	2,034	3,111	3,086
az államnak munkahelyeket kell biztosítania az egyetemet végzettek számára	3,776	2,853	3,648	3,736

kedvelem azokat a tanárokat, akik a gyengébben teljesítő hallgatókat is bátorítják a tanulásra	3,663	2,944	3,248	3,135
a diákok többsége csak azért iratkozott be az egyetemre, hogy oklevelet szerezzen	2,691	2,499	3,271	3,347
a tanárok túlzott követelményeket támasztanak a hallgatókkal szemben	2,720	2,087	1,953	2,651
túl sokba kerül manapság egyetemistának/diáknak lenni	3,483	2,528	2,593	3,484
minden középiskolát végzett diáknak esélye kellene, hogy legyen arra, hogy elvégezzen egy egyetemet/főiskolát	3,339	2,349	1,976	2,720
a szegényebb hallgatókra való tekintettel meg kellene növelni a szociális ösztöndíjak számát	3,606	2,474	2,764	3,242
a hallgatóknak elsősorban olyasmit kellene tanítani az egyetemen/főiskolán, amit használni is fognak a munkahelyükön	3,825	2,966	3,673	3,830
be kell zárni azokat a szakokat, amelyeket elvégezve a hallgatók nem kapnak gyorsan munkát	2,235	2,304	2,289	3,156
a legfontosabb szakválasztási kritérium a végzés utáni fizetés	2,601	2,422	2,126	3,008
a legtöbb egyetemi szak és kurzus hasztalan/hiábavaló	2,034	1,986	2,018	2,756
a felsőoktatásnak ingyenesnek kellene lennie	3,390	2,101	2,380	3,264

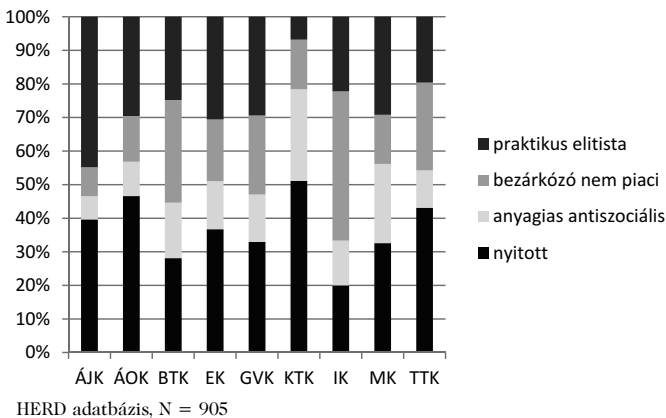
HERD adatbázis, N = 704

A nyitott klaszter esetében a szociális érzékenység dominál. Az ide sorolható hallgatók ideális felsőoktatásképe egy, a hátrányos helyzetűeket befogadó és támogató ideával rokonítható, amely ugyanakkor egy praktikus jellemvonással, illetve egy materiális alapokon álló kritikai éllel egészül ki (túl sokba kerül, ingyenesség). Az elitképzésre jellemző kijelentésekkel ez az alminta nem ért egyet. A második klaszter értelmezése komoly kihívást jelentett, hiszen a csoportot zömmel negatív választások jellemezték így meg kellett keresnünk azokat a pontokat, amelyekben a diákok kevésbé voltak elutasítóak (praktikus értékek, ke-retszámesökkentés, a hallgatói bázis erőteljes szelektálása). Az alminta végül az anyagias antiszociális nevet kapta. A harmadik klasztert egy klasszikus, elitista

vonásokkal bíró egyetem- és hallgatókép jellemezte, amelyet a munkaerőpiactól távoli logika egészített ki (bezárkózó nem piaci csoport), míg a negyedike az elitista elemek és a praktikus értékek egyfajta keveredése volt jellemző. Összességében azt mondhatjuk, hogy az előzetes elvárásaink nem teljesültek, hiszen nem sikerült egy olyan csoport identifikálása, amely egyedülként bír kritikai attitűddel. A negatív tartalmú kijelentések megoszlanak az első két klaszter között, ugyanakkor nem tiszta formában, hanem más értéktartalmakkal keveredve jelentkeznek (praktikusság, szociális beállítottság vagy annak hiánya).

Következő lépésben megvizsgáltuk az egyes klaszterek összetételét a már ismert magyarázó változóink terében. Kapcsolatot a kari struktúráján kívül csupán az apa végzettsége generált (khi-négyzet statisztika, $p < 0,05$, sig.: 0,000). A diplomás apa esetén a hallgatók nagyobb eséllyel kerültek a bezárkózó nem piaci csoportba, amely logikus összefüggésnek mondható, ugyanakkor a vártnál nagyobb arányban képviseltették magukat az anyagias antiszociális csoportban is. Ezt mindenképpen meglepő eredménynek tekinthetjük, s rámutathat arra, hogy a felsőfokú végzettség nem feltétlenül generál a térségben és jelen munkaerőpiaci viszonyok között egy, az akadémiai értékek irányába mutató magatartást. A diplomás apák gyermekei a nyitott csoportba az elvárt értékektől alacsonyabb arányban kerültek be. Szintén szignifikáns összefüggést találtunk a kari struktúra esetében (khi-négyzet próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000), s bár az adatok rendkívül informatívak, azokat fenntartásokkal kell kezelnünk az alacsony cellagyakoróságok miatt (az elemszámok több esetben is 15 fő alá esőkkentek). A karok akadémiai értékekről kirajzolódó képével a kapott eredmények egybevágnak: megfigyelhetjük például a praktikus elitista klaszter igen alacsony jelenlétét a KTK-n, vagy a szociális érzékenységhez kapcsolódó beállítottságot az orvostanhallgatók között, illetve az elitista, teljesítményelv alapján működő elveket az Informatikai Karon (30. ábra).

30. ábra. Az akadémiai értékek klaszterei kari bontásban

Végül az akadémiai értékek alapján elkülönített csoportok tanulási motivációit, eredményességét és aspirációit vizsgáltuk meg. Előzetesen úgy véltük,

hogyan azokban a csoportokban, ahol az elitista jegyek megfigyelhetők, tehát a harmadik és a negyedik klaszterben, az eredményesség, illetve az magasabb szintekre irányuló továbbtanulási hajlandóság magasabb lesz. A tanulási motivációk kapcsán négy esetben találtunk összefüggéseket, ezeket a 31. táblázat ismerteti. A különbségek leginkább a jövőbeni foglalkozás státusa, illetve az anyagi körösszpontosulnak. Az anyagi antiszociális csoport esetében, amelyre inkább negatív értékítéletek voltak a jellemzők, nemleges választásokat találtunk. Kivételt egyedül jellemző módon a jól jövedelmező állás képezett. A státuscélok hiánya a nyitott klaszterben is kirajzolódik, s a felsőoktatás költségeinek centrális helyzetét a „nem kell tandíjat fizetni” kijelentés jelöli. A felsőoktatás elitista klasztereiben figyelemfelkeltő eredmény, hogy mind a két esetben a továbbtanulás a megszerzendő javakkal áll összefüggésben, tehát nem pusztán a tudományos tudás iránti elkötelezettség motiválja ezeket a hallgatókat. Ehhez a beállítottsághoz kapcsolódik ugyanakkor a foglalkozás magasabb státusa (ez az előző két klaszterre nem volt jellemző). Érdekes, hogy a „megengedhettem magamnak” kijelentés a két elitista klaszterben jellemzőbb, ugyanakkor a gazdasági tőke esetében, tehát az objektívalt mutatókkal mérve nem tudtuk igazolni az elitista jegyeket felmutató csoportok kedvezőbb szociokulturális pozícióját. A tandíjmentesség az anyagi helyzet kedvező megítélésének ellenére mind a két csoportban a vártnál nagyobb fontossággal bír. Többek között a tudás megszerzése mint indok sem generált csoportok közötti eltéréseket, de nem találtunk összefüggést például a családi, baráti minták kapcsán sem. Véleményünk szerint a leglényegesebb különbség a továbbtanulás státuselérő funkciójában tapasztalható.

31. táblázat. Az akadémiai klaszterek továbbtanulási motivációinak jellemzői⁸⁰

	nyitott	anyagi antiszociális	bezárkózó nem piaci	praktikus elitista
hogyan jól jövedelmező állást találjak	inkább nem jellemző	-	inkább jellemző	inkább jellemző
hogyan elismert foglalkozásom legyen	inkább nem jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	inkább jellemző
megengedhettem magamnak anyagilag	inkább nem jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	inkább jellemző
nem kellett tandíjat fizetni	inkább jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	inkább jellemző

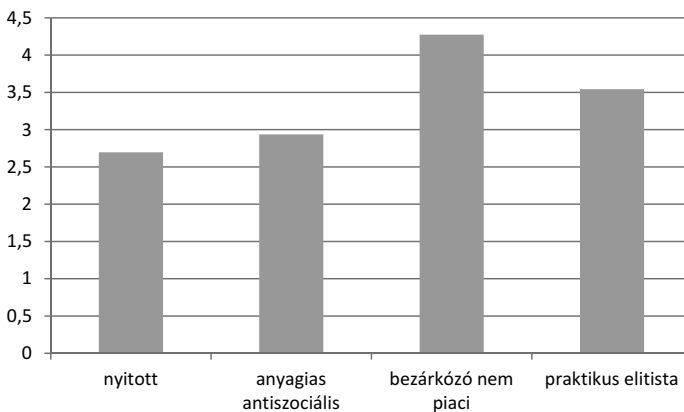
HERD adatbázis, N = 704

A hallgatói eredményesség felméréséhez egy összevont indexet használtunk fel, majd ezen indexértékek átlagait klaszterenként varianciaanalízissel elemeztük. Ha a felsőoktatási és az akadémiai értékek világát megvizsgáljuk, akkor logikusan

80 Az khí négyzet-próba szignifikancia-szintjei ($p < 0,05$): 0,000, 0,000, 0,000 és 0,002.

az elitista szegmensekhez tudjuk kapcsolni a magasabb hallgatói eredményességet. Ezt a prekoncepciót az eredmények alátámasztják, hiszen a legmagasabb értéket a bezárkózó nem piaci (tehát a praktikus funkcióktól távolabbi, s a tudományos attitűdökkel leginkább azonosuló csoport) esetében figyelhetjük meg, amelyet a praktikus elitista almintá követ. Az eredményesség másik pólusán ugyanakkor meglepő eredmény született, hiszen a passzívabb választásokkal bíró anyagi antiszociális csoport indexátlagá magasabb lett, mint a nyitott almintáé. Úgy tűnik tehát, hogy azok a hallgatók bírnak a legalacsonyabb eredményességgel, akik a szociális felsőoktatás irányába a leginkább elkötelezettek. Az elitista, tudománycentrikusabb felsőoktatás-koncepció magasabb hallgatói eredményességet eredményez, amelyet akár másfajta motivációkkal, több, a tudományos pályára vonatkozó ismeretekkel, vagy az eredményesség itemeinek tulajdonított eltérő fontossággal is magyarázhatunk (31. ábra).

31. ábra. Az akadémiai értékklaszterek eredményességének indexátlagai

HERD adatbázis, N = 704, $p < 0,05$, sig.: 0,000

A jövőbeni továbbtanulási tervek oktatási szintenkénti vizsgálata kéri négyzet-próbával történt, és három esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot ($p < 0,05$, sig.: 0,002, 0,000 és 0,000). Látnunk kell, hogy a továbbtanulás tényét egyik klaszter sem utasítja el, tehát minden egyes hallgatói csoport rendelkezik olyan aspirációkkal, amelyek újabb végzettségek megszerzését célozzák. A megcélzott szintek esetében ugyanakkor különbségek ragadhatók meg. Legelhivatottabbnak ebből a szempontból a bezárkózó nem piaci csoport tekinthető, hiszen minden egyes oktatási szinten felülreprezentáltak. A másik, elitista jegyekkel is bíró csoport esetében a posztgraduális képzések bírnak kitüntetett szereppel – ez talán a munkaerő-piaci pontosabb illeszkedés vágyával magyarázható. Valószínűleg szintén a praktikus beállítottsággal magyarázhatjuk az első klaszter esetében ugyan ennek a képzési szintnek a magasabb végzési terveit. A leginkább negatív értékviszontok az anyagi antiszociális klaszter esetében nem járnak együtt a továbbtanulási tervek hiányával, ugyanakkor annak a tervezett módja a felkínált válaszlehetőségek között a legalacsonyabb szinten történik. A táblázat

talán legfontosabb tanúsága, hogy a PhD-képzést az elitista szegmens munkaerő-piaci orientációval bíró csoportja nem preferálja, ami rámutathat annak a praktikus koncepciókkal való nehéz összeegyeztethetőségére (32. táblázat). A PhD-képzés és a munkaerőpiac disszonáns viszonya, emlékezhetünk, a munkaértékek kapcsán is megragadható volt.

32. táblázat. A tervezett továbbtanulási szintek az akadémiai értékklaszterek alapján

	nyitott	anyagias antiszociális	bezárkózó nem piaci	praktikus elitista
alapképzés	inkább nem jellemző	inkább jellemző	inkább jellemző	inkább nem jellemző
PhD-képzés	inkább nem jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	-
posztgraduális képzés	inkább jellemző	inkább nem jellemző	inkább jellemző	inkább jellemző

HERD adatbázis, N = 704

Az akadémiai értékekkel foglalkozó fejezet lezárásaként elmondhatjuk, hogy a hallgatói mintánkban leginkább a praktikus, illetve a szociális elemek dominálnak. Ugyanakkor nem állnak a rendelkezésünkre longitudinális adatok, így nem tudhatjuk, hogy a klasszikus akadémiai értékek relatíve alacsony pozíciói az eltömegesedés következményei-e, vagy pedig egy korábban is tapasztalható jelenségről beszélünk. Az értékpreferenciák ezen szeletéről elmondhatjuk, hogy a szociokulturális, demográfiai mutatókba kevésbé van beágyazva, a kari hatások ugyanakkor nagy jelentőséggel bírnak. Az itt tapasztalható rajzolatokkal kapcsolatban kiemelendő, hogy nem mindig esnek egybe a karok korábban megismert preferenciáival. A faktorelemzés és a klaszteranalízis eredményei alapján valószínűsíthető, hogy az elitista és a szociális koncepciók nem egymás komplementerei, s ezen két alapvető terület mellé még a praktikus, munkaerő-piaci alkalmazhatóság szegmensét említenénk meg az akadémiai értékek harmadik fő területeként.

9. Konvergencia vagy divergencia?

Utolsó empirikus fejezetünkben arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy az értékpreferenciák eddig felvázolt területei, tehát az általános értékválasztások, a munkaértékek, illetve az akadémiai értékek azonos pólusai (például a szociális beállítottság) egymással összekapcsolódnak-e. Erre a kérdésfelvetésre vonatkozó empirikus kutatásokat nem találtunk, s biztos alapokat az elméleti keretek sem nyújtanak számunkra: a munkaértékek pozicionálása kapcsán láthattuk, hogy különböző álláspontok léteznek a szakirodalomban arra vonatkozólag, hogy azok az általános preferenciák részét képezik-e vagy sem. Ha amellett foglalunk állást, hogy a két terület szorosan összefügg, netán ekvivalens halmazokról beszélünk, akkor a preferenciák pólusainak konvergálnia kell. Ebben az esetben az eredményeket úgy konstatálhatjuk, hogy például egy esetleges szociális elköteleződés a megvizsgált területek mindegyikében dominálni fog. Az eddigi elemzéseink eredményei ugyanakkor arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyes alminták esetében eltérő pólusokkal is találkozhattunk, míg más esetekben a rajzolatok sokkal inkább egybecsengtek. Hogy megtudjuk, hogy a fejezetcímben megadott két lehetőség közül melyiket fogják alátámasztani a kapott eredmények, két technikát használtunk fel. Első lépésben parciális korrelációval vizsgáltuk meg a három területen identifikált faktorokat, majd az egyes értékterületeket a klaszterek segítségével kereszttáblás elemzéssel analizáltuk. Reményeink szerint ezekkel a technikákkal megragadhatókká válnak az egyes szférák közötti kapcsolatok, illetve az egymás felé elmozduló vagy egymást taszító értékterületek. Előzetes elvárásaink szerint az általános preferenciák, illetve a munkaértékek szorosabban fonódnak össze, míg az akadémiai értékek a két szférától „távolabbra” pozicionálhatók. Feltételezzük még a közösségi jegyeket tartalmazó faktorok szorosabb kapcsolatát (konzervatív vallásos, szociális, megtartó-beengedő), illetve egy másik halmaz meglétét, amely az individuális, a hatékony és a materialista tartalmak együttjárásaként írható le (materialista kontrolláló, hatékony, passzív praktikus).

Első lépésként a parciális korreláció eredményeit ismertetjük; a kapott eredményeket a Függelék első táblázata mutatja be. Ha a kapcsolatok számosságát elemezzük, akkor ki kell emelnünk, hogy az általános preferenciák és a munkaértékek között több pozitív vagy negatív irányú kapcsolatot találunk (10), mint az általános és az akadémiai értékek területe között (4), vagy a munkaértékek, illetve az akadémiai itemek esetében (6). Ez az első két terület szorosabb, egymást összefűző kapcsolathálójára utal (33. táblázat).

3.3. táblázat. Az egymással korreláló faktorpárok⁸¹

	pozitív kapcsolat	negatív kapcsolat
biztonságra törekvő univerzalista (Á)	szociális (M), biztonságos balanszírozó (M)	elitista (A)
kapcsolatokban boldogságot kereső (Á)	szociális (M), biztonságos balanszírozó (M)	komfortos (M)
hedonista értelmiségi (Á)	szociális (M), hatékony (M)	elitista (A)
konzervatív vallásos (Á)	szociális (M), klasszikus (A)	-
materialista kontrolláló (Á)	hatékony (M), komfortos (M)	-
szociális (M)	passzív praktikus (A), klasszikus (A)	-
biztonságos balanszírozó (M)	klasszikus (A)	elitista (A)
hatékony (M)	elitista (A)	-
komfortos (M)	passzív praktikus (A)	-

HERD adatbázis, N = 1118

Az általános preferenciák első faktora a biztonságra törekvő univerzalista nevet kapta, s ebben a család biztonságának iteme egészült ki olyan értékekkel, mint a belső harmónia, a békés világ vagy a szabadság. A faktor két munkaérték-faktorral korrelált pozitív módon, ezek a szociális, illetve a biztonságos balanszírozó értékhalmozok voltak. A kapcsolatok logikusnak mondhatók, hiszen az univerzalista értékek egy szegmense makrostruktúrába ágyazható (békés világ, szabadság), míg a másik összefüggés esetén a biztonság fűzte össze a két halmazt. Az ugyanakkor látszik, hogy erős, a munkaerőpiac területén megjelenő segítő szándékkal ez a faktor nem kapcsolódik össze, s távol áll a hatékony munkavégzés ideájától is. Az akadémiai értékekkel összevetve egyetlen negatív kapcsolatot dokumentáltunk, ez pedig az elitista faktor kapcsán volt megfigyelhető. Tény, hogy az előbb felvázolt univerzalista jegyek távol állnak egy hierarchikus, tudománycentrikus és bezárkózó egyetemképtől.

A kapcsolatokban boldogságot kereső faktor három pozitív és egy negatív összefüggést produkált. Mind a két olyan munkaérték esetében együttjárást fogunk

81 Á: általános értékek, M: munkaértékek, A: akadémiai értékek, $p < 0,05$.

tapasztalni, amelyek akár makro-, akár pedig mikroközösségi beágyazottsággal bírnak (szociális, biztonságos balanszírozó), ugyanakkor a Pearson-féle korrelációs együttható a második esetben az egész tábla legmagasabb értékét mutatja, azaz a mikroközösségre, és annak biztonságára fókuszáló munkaértékekkel az inkriminált faktor igen szorosan együttjár. Szintén pozitív kapcsolatot találunk a klasszikus akadémiai értékfaktorról, amely egy konform, tanulóorientált hallgatóképre épült. Az összefüggés csak első pillantásra tűnik meglepőnek, de ha az akadémiai értékfaktorokat megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy ez az egyetlen közülük, amelyik kevésbé rendszerszinten szemléli az egyetemek világát, s nem illeszti bele más kontextusokba (munkaerőpiac), vagy nem viszonyul hozzá kritikusán (restriktív). A kapcsolatokban boldogságot kereső értékhalmozás negatív módon korrelál a komfortos munkaértékkel, azaz a saját családjára koncentrálnak gondolkodás nem fér meg a munka megterhelő elemeinek minimalizálásával.

A harmadik általános értékfaktort hedonista értelmiséginek neveztük, s a fantázia, a műveltség és az érdekes élet összerendeződésével azonosítottuk. Ebben az esetben két pozitív, illetve egy negatív kapcsolatot fogunk találni. A szociális munkaértékekkel való összefonódás arra utal, hogy a segítő szándék nem csak abban esetben jellemző, hogy ha az alappreferenciák magvát a makroközösségi értékek képezik. A hatékony munkaértékfaktor szerepére elemzésünk során eddig is többször kitértünk, hiszen egy olyan itemcsoportról beszélünk, amelynek a magasabb státusú csoportokban sokkal inkább kellene megjelennie, miközben az egyetemista mintánkban kevésbé dominált. A korrelációs elemzés rámutat arra, hogy ez a típusú munkafelfogás egy klasszikusan értelmiségi értékmezőhöz kapcsolódik. A felsőoktatás szféráján belül az elitista faktorról dokumentáltunk negatív összefüggést (elképzeltető, hogy az elitista faktor felsőoktatásképe túl rigid és hierarchikus, ha mellé például a fantázia vagy az érdekes élet itemét állítjuk). Lényeges még, hogy a hedonizmus jegyeit tartalmazó értékfaktor nem kapcsolódik a komfortos munkafelfogáshoz sem, ami a jelenség nem univerzális, tehát preferencia-területeken átívelő voltára utal.

A konzervatív vallásos faktor volt az, amelyben a makrotársadalmi orientáció a legerőteljesebben megjelent. Hipotézisünk úgy szól, hogy a szociális jellegzetességekkel bíró faktorok együtt fognak járni mind a három terület esetében. Jelen esetben két szignifikáns kapcsolatot találtunk, ezek közül egy megerősíti a hipotézisünket, hiszen a szociális munkaértékfaktorról van szó, amely a segítő szándékot is magába foglalja a munkahelyi kapcsolatok fontossága mellett. A vizsgált terület az akadémiai értékek közül a klasszikus koncepcióval fonódik össze. Ez azonban nem mutat fel olyan jegeket, amelyek különösebb szociális érzékenységgel jellemezhetők, sőt, annak valamelyest az ellenpólusához, egy minőségi egyetemképhez kapcsolódnak (kutatás fontossága, magas vizsgákövetelmények stb.) Úgy tűnik tehát, hogy az erős szociális elköteleződés az általános és a munkaértékek területén nem jár együtt egy nyitott, beengedő felsőoktatásképpel.

Az utolsó általános értékfaktor a materialista kontrolláló volt: ebben a hatalom és a pénzközpontú gondolkodás fonódott össze. A faktor egyrészt a hatékony munkaérték-felfogással járt együtt, ami logikus kapcsolatnak tekinthető, s

a hipotézisünkhöz is igazodik. Mindez újfent rámutat a hatékonyság sajátos beágyazottságára. A képet azonban tovább árnyalja a komfortossággal való összefonódás, amely arra utal, hogy a materialista kontrolláló faktor nem a puritán, rigid munka ideájával társul. Meg kell jegyeznünk, hogy a felsőoktatás-koncepciók azon elemeivel, amelyek materiális vagy erősen hierarchikus elemeket is magukba foglaltak, sem találtunk kapcsolatot a materialista kontrolláló faktor esetében.

A munka, illetve a felsőoktatás értékeinek összefonódása kapcsán, mint azt korábban említettük, hat esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot. Az akadémiai értékek tehát, úgy tűnik, szorosabban kapcsolódnak a munkáról vallott elképzelésekhez, mint az általános preferenciák rendszeréhez. A szociális beállítottság esetében ismét azt tapasztalhatjuk, hogy az nem mozog együtt a megtartó-beengedő faktorról (ellentétben a klasszikussal, illetve a passzív praktikussal). Ugyanakkor látni kell, hogy a klasszikus felsőoktatáskép a leginkább konform hallgatói magatartással társul, amely egybevághat a szociális faktor szerkezeti beágyazottságával a munkahelyi kapcsolatok fontossága miatt. A passzív praktikus faktor esetében a szociális érzékenység (túl sokba kerül manapság egyetemistának lenni), illetve az elitista felsőoktatástól való távolságtartás bizonyos elemei is megfigyelhetők (a tanárok túl sokat követelnek).

A biztonságos balanszírozó munkaértékfaktor a klasszikus felsőoktatás-koncepcióval mozog együtt, s a magyarázat talán ebben az esetben is a konform, nem kockázatos és kevésbé kritikus beállítottság lehet. Az elitista faktorhoz ellentétes előjelű kapcsolat fűzi ezen értékesoportot, amely egyrészt a munkaerőpiactól, a tanulás megtérülésétől igen távoli beállítottsággal kapcsolható össze. A biztonságos balanszírozó faktor esetében a megélhetés elemei ugyanis igen hangsúlyosak.

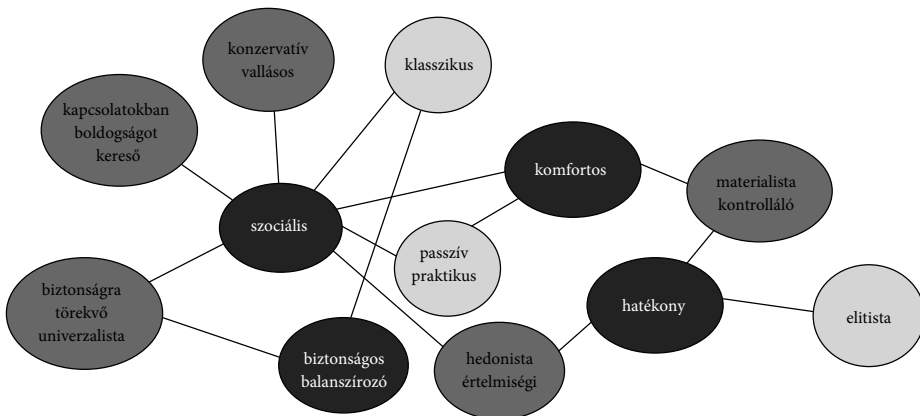
A hatékony munkaértékek kapcsán láthattuk, hogy az általános preferenciák közül a materialista kontrolláló, illetve a hedonista értelmiségi faktorról kapcsolódott össze. A akadémiai értékek közül a hatékonyság az elitista halmazzal mutat együttjárást amely egyrészt illeszkedik a tudományos tudás értékalapú megközelítése kapcsán leírtakhoz, s az elitegyetemek értékvilágát a racionalitás és a teljesítményelv területére pozicionálja. Szépen mutatja mindez az összerezendződés a szociális érzékenységtől, makrotársadalomtól való eltávolodást.

Az utolsó dokumentált kapcsolat a komfortos és a passzív praktikus faktorokat fűzi össze. A két terület valószínűleg a passzívabb magatartáselemeken keresztül kapcsolódik egymásba, amely egy kényelmesebb megoldásokat preferáló beállítottságot jelöl mind a munkaerőpiacon, mind pedig a felsőoktatásban (a tanárok túl sokat követelnek a vizsgákon, az állam biztosítson munkahelyeket a végzettetteknek).

Ha végigtekintünk a korrelációs elemzés segítségével kialakuló rajzlaton, akkor a hipotézisünkhöz nagy vonalakban megfeleltethető rajzlatot találunk, ugyanakkor az előfeltevésünk pontosításra szorul. Tényleg megragadható az egymással együttjáró faktorok esetében két gócpont, s ezek tartalma a várt eredményekhez igazodik (a szociális, illetve egy materialista-elitista-hatékony kombinációhoz). Azt azonban látnunk kell, hogy a segítő szándék nem áll kapcsolatban azzal a felsőoktatási faktorról, amely a legtisztábban képviseli a

nyitott, hátrányos helyzetűeket is beengedő mentalitást (megtartó-beengedő faktor), hanem a passzív praktikushoz kapcsolódik, s olyan módon, hogy a három szféra kölcsönösen nem fűződik össze (nincsen kapcsolat a passzív praktikus és az általános értékek között). A szorosabb, három szférát összekötő szálak a másik póluson sincsenek meg, ugyanakkor a két, a prekoncepciókban feltételezett halmaz kimutatható (32. ábra). Fontos látnunk, hogy a hedonizmushoz kapcsolódó faktorok (hedonista értelmiségi, komfortos) nem kapcsolódnak szorosan egyik pólushoz sem, hanem egyfajta köztes területet képeznek a racionális-teljesítményelvű, illetve a közösségi-idealiztikus jegyekkel bíró zóna között. A materiális jegyek sem sorolhatók véglegesen egyik vagy másik területhez: bizonyos elemei az előbbi (pénz fontossága, anyagiak és státusz összekapcsolódása), mások (létfenntartás, felsőoktatás elérhetősége, kifizethetősége) az utóbbi halmazba tartoznak. Az ábra rajzolata arra is rámutat, hogy a szociális, makroközösségi jegyeket is tartalmazó területek szervezesebben kapcsolódnak egybe, stabilabb magját képezik a hallgatói értékvilágoknak, míg a racionális-hatékony elemek inkább nem központi, periférikus elemként jelennek meg a rendszerben.

32. ábra. Az egymással pozitív irányban korreláló általános, munka- és akadémiai értékfaktorok rajzolata

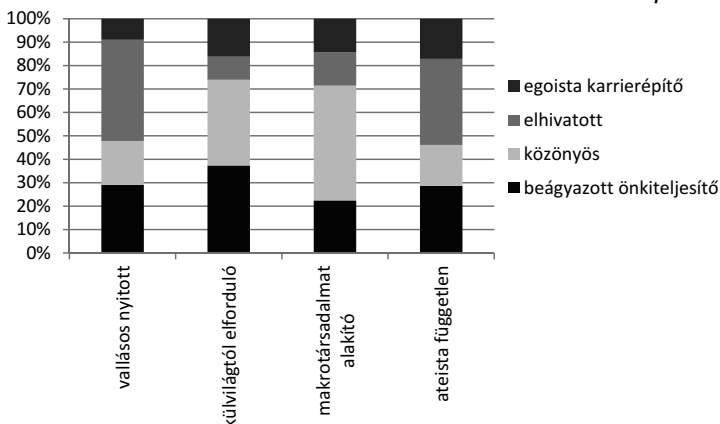
HERD adatbázis, N = 1118, $p < 0,05$

Utolsó lépésünk a klaszterek együttjárásának vizsgálata volt. Ebben az esetben a hangsúlyt arra a kérdésre helyeztük, hogy az előbb felvázolt két halmaz egybeesése ezzel a technikával is megfigyelhető-e. Mivel az elemzésünk utolsó szakasza két különböző technikán alapult (faktoranalízisen és klaszteranalízisen), nem az eredmények megfeleltethetőségében gondolkodtunk, csupán azonos irányok és rajzolatok kimutatásában. A konvergencia vagy divergens kapcsolatok irányát a klaszterek esetében kék négyzet-próbával igyekeztünk megállapítani ($p < 0,05$), s két esetben találtunk szignifikáns kapcsolatot: az általános és a munkaértékek, illetve az általános és az akadémiai értékek vizsgálatakor (sig.: 0,000 és 0,000).

Az általános preferenciák és a munkaértékklaszterek kapcsolata során szoros összefüggéseket találtunk (33. ábra). Az alappreferenciák esetében a vallásos nyitott csoport univerzalista, makrotársadalmi, értelmiségi elemekből állt össze, amelyet a vallásos hit egészített ki. Az almintán belül felülreprezentáltak voltak a munkaértékek során az elhivatott kategóriába sorolható hallgatók, amely a korrelációs eredményekkel is egybees, hiszen egyedül ez a munkaértékklaszter tartalmazta a segítő szándék itemeit és a tágabb közösségi beágyazottságot. Kevés volt azonban az egoista karrierépítő aránya, s szintén a vártnál kevésbé volt megfigyelhető a közönyös diákok almintába kerülése is. A külvilágtól elforduló klaszterre a külső kontroll értékeinek a magas fokú elutasítása volt a jellemző, amelyet az anyagi javakra irányuló negatív viszony egészített ki. A kirajzolódó összefüggések alapján ebben a csoportban felülreprezentáltak a közönyös munkaerő-piaci értékekkel bíró hallgatók, illetve a beágyazott önkitaljesítők, tehát a negatív vagy befelé forduló, elzárkózó attitűdökkel jellemezhető hallgatók. A harmadik klaszter esetében (makrotársadalmat alakító) a közönyös munkaértékkel bíró diákok felülreprezentáltsága volt megfigyelhető, míg az intrinzik munkaértékeket is magába foglaló beágyazott önkitaljesítők aránya alacsonyabb volt. Az ateista független klaszter esetében magas az elhivatottak aránya; emlékeztetünk, hogy az értékek hasonló halmaza nem válik el élesen a makroközösségi értékektől, s nagyobb hányaddal képviseltetik magukat az egoista karrierépítő is. A vallásos nyitott, illetve az ateista független diákok közötti eltérés az elhivatott, illetve az egoista karrierépítő munkaértékekhez való kapcsolatban ragadható meg a leginkább. A korrelációelemzés során megismert rajzolatot az összefüggések nagy vonalakban leképezik, ugyanakkor a makrotársadalmat alakító és az egoista karrierépítő klaszterek közötti kapcsolat esetében szorosabb összefüggést vártunk. Itt utalnánk vissza az elhívással kapcsolatos kutatási eredményekre, hiszen láthatjuk, hogy az elhivatott csoport felülreprezentált volt a vallásos nyitott almintában. Ez a fogalom klasszikus értelmezését erősíti meg, míg az ateista független diákok esetében annak szekularizált lehetőségére utal.

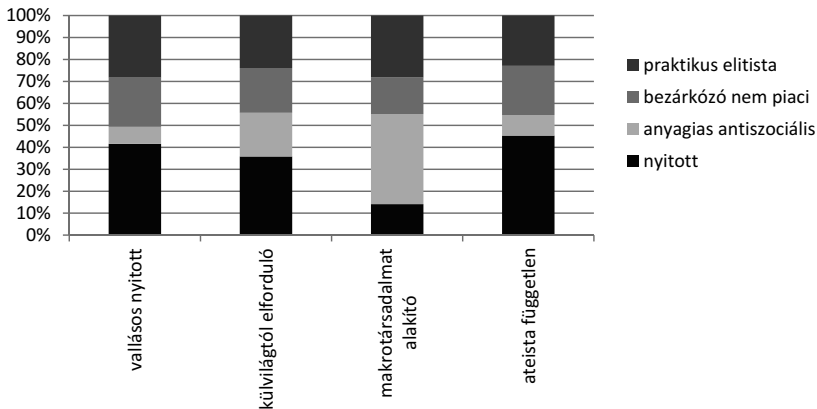
33. ábra. Az általános és a munkaértékek klasztereinek kapcsolata

HERD adatbázis, N = 1073

Szintén dokumentált összefüggést tudunk kimutatni az általános preferenciák, illetve az akadémiai értékek között (34. ábra). Itt három általános klaszter jellemezhető tipikus jegyekkel (a külvilágtól elforduló csoport nem rendelkezett kiugró értékekkel). A vallásos nyitott hallgatók esetében erőteljesen megragadható a szociális problémákra érzékenyebb felsőoktatáskép. Ez – a faktoranalízis eredményeivel ellentétben – mégiscsak a makroközösségi beágyazottság ezen két értékszférában megragadható voltára utal. Ehhez logikus módon kapcsolódik az almintában az antiszociális anyagi csoport alacsonyabb százalékos aránya. A makrotársadalmat alakító klaszterhez kapcsolódó rajzolatok is alátámasztják a korreláció eredményeit, hiszen a csoportban alulreprezentáltak a nyitott felsőoktatásképpel bíró hallgatók, míg az anyagi antiszociális almita nagy részesedést kap. Egész eddigi elemzésünk során megfigyelhető volt az a társadalmi távolság, amely a társadalom alakítására irányuló értékek (hatalom, politika) és a szociális érzékenység között húzódott: joggal juthat eszünkbe minderről Weber politikaértelmezése, illetve a politikusoknak a társadalom jobbításától távoli célrendszere (Weber 1995). Láthatjuk azt is, hogy ez az értékvilág, tehát a makrotársadalmat alakító beállítottság meglehetősen távol áll az elitista, bezárkózó felsőoktatás-konceptiótól. Az ateista független klaszter köztes pozícióját már korábban is dokumentáltuk: ezt megerősíti a nyitott felsőoktatásképpel bírók felülreprezentáltsága is, míg a klasszikus akadémiai világhoz való szorosabb kapcsolatot a bezárkózó nem piaci csoport magas részesedése jelöli.

34. ábra. Az általános és az akadémiai értékek klasztereinek kapcsolata

HERD adatbázis, N = 823

Záró empirikus fejezetünkben arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy milyen rajzolatokat mutat az egyes értékterületek összerendeződése, illetve a faktorok és a klaszterek milyen kapcsolatban vannak egymással. Úgy véljük, hogy a korrelációs elemzéssel megragadhatóvá vált a diákok értékvilágának két nagyobb-részt elkülönülő halmaza, amelyek az általunk megvizsgált mindhárom értékszférában, ha nem is teljes mértékben, de konvergáltak. A két pólus eltérő pozícióját a klaszterek összefüggései is megerősítik, ugyanakkor ebben az esetben is találhatunk nem pontosan illeszkedő területeket. Összességében azonban azt kell mondanunk, hogy az alappreferenciák, a munkaértékek és az akadémiai értékek egymástól nem elkülönülő, hanem inkább összetartó rendszert alkotnak, miközben az egyes szférák között kisebb-nagyobb törésvonalak húzódnak, s a mintázataik sem minden esetben vágnak egybe.

10. Összegzés

Munkánkban arra vállalkoztunk, hogy az egyetemisták értékpreferenciáinak rendszerét egy, a Debreceni Egyetemre is fókuszáló empirikus kutatás mintájának segítségével térképezzük fel. Az eredményeink nem általánosíthatók, hiszen az intézmény számos speciális jeggyel rendelkezik, amelyek alakíthatják a kapott adatokat: ilyen a képzési struktúra milyensége, a hallgatói bázis fő vonásai, illetve az egyetem presztízse, amely bizonyos szociokulturális háttérrel bíró diákok megjelenését indukálja. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az elemzés adatai mégis fontosak lehetnek, hiszen egy átgondolt mintavételi eljárással megtervezett kutatás több mint ezerfős almintáján dolgoztunk úgy, hogy bizonyos kérdésblokkok esetében longitudinális összehasonlításra is lehetőségünk nyílt.

A dolgozat felépítésében az elméleti részek különös hangsúllyal szerepelnek. Ennek az egyik oka az, hogy a vizsgált itemek mindegyike beágyazható egy olyan tágabb kontextusba, amelynek hiányában az adatok értelmezése kellő mélységben nem lehetséges. Másrészt az értékutatások egy jelentős része a magyar nyelven kevésbé vagy egyáltalán nem jelenik meg. Az általános preferenciákkal kapcsolatos alapirodalmak elérhetők magyar nyelven is, ugyanakkor az értékeket alakító tényezők hatásaival kapcsolatos kutatások már kevésbé (például a gendereltérések). A munkaértékek területén már sokkal korlátozottabban a lehetőségeink, az akadémiai értékek kapcsán pedig csak elvétve találunk magyar nyelven is elérhető publikációkat. Egy körültekintőbb elméleti megalapozáson túl tehát az is a célunk volt, hogy az általunk már elért és feldolgozott, angol nyelvű szakirodalmat magyar nyelven is elérhetővé tegyük. Mindez azért is fontos, mert a kapott adataink értelmezése során némely írás alapvető fontossággal bírt: ilyen volt például a foglalkozások értékpreferenciáinak a modellje vagy a munkaértékek nemi distanciái is.

Szólnunk kell röviden arról is, hogy az általunk vizsgált populáció, tehát az egyetemisták kutatása miért bír kiemelkedő fontossággal. Az itt kirajzolódó mintázatok nem egyeztethetők össze a „normál” társadalom preferenciáival, ugyanakkor a hallgatók egyrészt a jövő értelmiségét képezik, s az értelmiség társadalmi funkciói miatt egyáltalán nem mindegy, hogy milyen értékvilágokkal lesznek jellemezhetőek a csoport tagjai. S láttuk ugyan, hogy a hallgatók preferenciáinak kutatása a nemzetközi szakirodalomban fontos szála az egyetemi életvilágok kutatásának, s az összehasonlító vizsgálatok egy jelentős részének az alapjait is az ehhez hasonló kutatások adják – Magyarországon a diákok gondolkodási struktúrájának nagymintás vizsgálatára azonban kevesebb példa akad. Másrészt úgy gondoljuk, hogy a diákok preferenciarendszereiben tetten érhetőek

---

nemesak a gazdasági, munkaerő-piaci vagy kulturális változások lenyomatai, hanem a hazai felsőoktatás aktuális trendjei is alakítják azokat. Azonban nem egyirányú folyamatról van szó, hiszen a bizonyos értékvilágokkal érkező hallgatók is képesek a felsőoktatás formálására: ha érezhetően megváltoznak például a felsőoktatással kapcsolatos elveik és ideáik, arra előbb-utóbb az intézményeknek és az oktatóknak is reagálniuk kell.

Munkánk alapkonceptiója az volt, hogy az értékpreferenciák területét tovább bontsuk vagy bővítsük két újabb területtel: a munkaértékek, illetve az akadémiai értékek körével. Ezen utóbbi szférákról külön-külön olvashatunk, ugyanakkor azok összekapcsolására nem sok kísérlet történt: ennek valószínűleg az is az oka, hogy a kutatások a preferenciáknak leginkább csupán egyik területére fókuszálnak, s így nem születtek olyan adatbázisok, ahol a különböző értékek összevethetővé válnak. Szerettünk volna választ kapni arra kérdésre, hogy ezek a területek összefüggenek-e, s ha igen, akkor milyen módokon, hol találhatóak a főbb csomópontok, s hol szakadnak meg azok a szálak, amelyek az esetleges megfeleltethetőségeket elvágják. Az elméleti keretek során törekedtünk arra, hogy ahol csak lehetséges, az adott területet az alappreferenciákhoz kapcsoljuk, s az aktuális trendeket is azok segítségével közelítsük meg.

Az eredmények azt mutatják, hogy a campusok az általános értékterek széles spektrumát magukba fogadják, s abban nem csupán a klasszikus középosztálybeli gondolkodás elemei jelennek meg. Az egyetemek határain belül a különböző hallgatói csoportok gondolkodása különböző irányokban gravitál, s a posztmaterális, materális, vagy hatalomorientált elemeket éppen úgy identifikálni tudjuk a diákok almintáinak esetében, mint a közösségi beágyazottság jegyeit. Kérdés azonban, hogy a kapott posztmaterális, mikroközösségre fókuszáló rajzolat mennyire tekinthető stabil mintázatnak, vagy inkább életkori, az egyetemista léthez és az ifjúsági életszakaszhoz kötődő jelenségként értelmezhető-e.

A munkaértékek kapcsán a korábban már ismertetett hármass felosztás (munka, karrier, elhívás) közül hallgatói mintánkban a munkaértékek területén az első bír a legnagyobb hatással. Mindez azért tekinthető fontos eredménynek, mert a klasszikus értelmiségi háttér esetében, illetve az általános preferenciák rajzolatai alapján másfajta orientációt feltételeztünk, s a nemzetközi vizsgálatok során nem találtunk példát a létfenntartó munkaértékek ilyen dominanciájára. Ha a két értékteret az önkifejező-túlélő tengelyen szeretnénk elhelyezni, akkor azt kell mondanunk, hogy míg az alappreferenciák inkább húztak az önkifejező pólushoz, a munkaértékekben hangsúlyosabbak voltak a túlélő elemek. Figyelmet érdemel még a hatékony munkavégzéshez kapcsolódó kijelentések háttérbe szorulása, amely rámutathat a munkaerőpiachoz és a modernitáshoz kapcsolódó sajátos viszonyra (különösen disszonánsnak tekinthetjük a bölcsészek idevágó preferenciáit). Elemzésünk során hangsúlyoztuk, hogy a munkaértékek az igazi mintázatokat csupán a munkaerő-piaci berendezkedés után veszik fel, így a diákok preferenciái inkább prekoncepcióknak tekinthetők. Minden valószínűség szerint ezen a területen is működnek az életciklushatások, amelyek a későbbiekben módosítanak a rajzolatokon, akár fokozottabban az extrinzik jegyek felé mozdítva azokat.

Az akadémiai értékek kapcsán leszögezhetjük, hogy a klasszikus akadémiai, elitista éllel bíró kijelentések a hallgatói preferenciák alapján relatíve háttérbe szorultak, miközben a praktikus, tehát a munkaerőpiacon felhasználható, illetve a szociális elemek domináltak. (A munkaértékek létfenntartó jegyei, a biztonságra való törekvés viszonylag könnyen odailleszthető az akadémiai preferenciák ilyen rajzolatához.) Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az egyetem hallgatói bázisa inkább hátrányos helyzetűnek tekinthető, s bizonyos karok egyértelműen magukon viselik az eltömegesedés jeleit. Az adatok azonban arra is rámutatnak, hogy az elitista felsőoktatás-koncepció nem feltétlenül ott jelenik meg, ahol a diákok zömmel középosztálybeli háttérrel bírnak, s azt a karok magasabb státusa sem generálja. Szemléletes eredménynek tekinthető az is, hogy a szociális, illetve az elitista elképzelések egymás mellett, egymással összefonódva is megjelenhetnek, s nem feltétlenül kell őket komplementer pozícióban elképzelnünk. Láthatjuk, hogy az akadémiai értékek az ország egyik legnagyobb egyetemén igen távol esnek a klasszikus tudományos céloktól, s a diplomához való viszony inkább egyfajta „economic citizen” mentalitással jellemezhető. Mindez illeszkedik ugyan az eltömegesedett felsőoktatás képébe, de nem tudjuk, hogy mennyire vág egybe mindez a formális célokkal és az oktatói értékvilágokkal, s jóval kevésbé kapcsolható össze az általános értékpreferenciák rajzolataival, amely a materiális beállítottságtól jóval távolabb helyezkedett el. Azt is látni kell, hogy a felsőoktatás esetén megközelítése bizonyos kari egységek értékvilágaival sokkal kevésbé kompatibilis, s a diplomás pályakezdők munkaerő-piaci helyzete sem minden esetben ideális terep az ilyen rajzolatot mutató akadémiai értékeknek.

A faktorok és a klaszterek együttjárásának vizsgálatakor meg tudtuk ragadni az egyes preferenciaterületek viszonylagos összekapcsolódását, s az egymás mellett álló területek logikus, összerendezhető halmazokat produkáltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a három faktor összekapcsolódó elemei során talált mintázat hasonlít a Schwartz-féle diagram rajzolatához: az egyik oldalon a személyes kapcsolatok, a makroközösségi jegyek és az univerzalista elemek találhatóak, míg a hatékonyság és a materialista itemek egy része a másik oldalra sorolódik.

Elemzésünk egyik alapproblémája az az operacionalizálás során is felmerülő jelenség volt, amely szerint a kontextuális keretek pontosabb megvonása átalakítja az egyes itemek választottságát. A hallgatók általános preferenciáit áttekintve (s láthattuk, hogy annak rajzolataiban a posztmateriális elemek kedvező pozícióban helyezkedtek el) észre kell vennünk azt a distanciát, amely a magyarországi értékpreferenciák, illetve a diákok válaszai között húzódott meg. A magyarázat során egyrészt felhasználhatjuk a rendelkezésünkre álló elméleti kereteket (az ifjúsági életszakasz sajátosságai, a hallgatói életmód jellemzői stb.), ugyanakkor nem kerülhetjük meg azt kérdésselvetést, hogy a munka- és az akadémiai értékek pontosabb körülhatárolása, szigorúbb kontextusai közelebb állnak a hallgatók tényleges gondolkodásához, s reálisabb képet adnak az életcélok és a felhasználható eszközök mibenlétéről. A kapott eredmények alapján kijelenthetjük, hogy e két utóbbi területen a praktikum és a materiális jegyek súlya jelentősebbnek mutatkozott. Elképzelhető, hogy kvalitatív kutatási technika alkalmazásával (például interjúk felvételével) pontosítani lehet az így kirajzo-

lódó képet. Másrészről viszont az a kérdés is felmerülhet bennünk, hogy tényleges distanciákra utal-e, hogyha az egyes területek értékvektorai nem azonos irányokba mutatnak. Láthattuk ugyanis, hogy a kontextuálisan jobban meghatározott területek, tehát a munkaértékek és az akadémiai értékek sem ekvivalens rajzolatokat mutatnak.

Az *Ifjúság-kutatások* értékblokkjainak interpretálásakor a környezeti (különösen a gazdasági) kontextus szerepét figyelhetjük meg. Saját hipotéziseinket is erre igyekeztünk felfűzni, mikor a longitudinális trendek felvázolására tettünk kísérletet. Az általános preferenciák és a munkaértékek kapcsán azonban nem egyirányú, s nem is a hipotéziseknek megfelelő elmozdulásokat dokumentálhattunk. Ezeknek az eredményeknek többféle magyarázata is lehetséges. Egyrészt feltételezhetjük, hogy azok a gazdasági folyamatok, amelyek az alappreferenciák alakulását magyarázzák – ahogyan ezt például Inglehart kapcsán láthattuk –, az egyetemisták életvilágába nem szűrődnek be, miközben hatásuk a hazai fiatalságot reprezentáló Ifjúság-vizsgálatokban megfigyelhető. Mindeközben arról sem feledkezhetünk meg, hogy a gazdaság alrendszerén kívül más szférák is alakíthatják az értékpreferenciák világát, még akkor is, hogyha a hangsúly az elméletek területén sok esetben az előbbire is helyeződik. Akár a kultúra, akár a politika előtérbe helyezhet bizonyos értékeket, s mindezek akár ellenpontosíthatják is a gazdasági változások hatásait. Elképzelhető azonban az a variáció is, amely szerint az egyes preferenciaterületekre más és más alrendszerek képesek hatást gyakorolni. A longitudinális változások eltérő irányai mindenesetre az egyes értékterületek diverzív mintáira utalnak.

A változások irányai kapcsán esett szó az elméleti fejezetekben arról, hogy azokat nem feltétlenül kell egyirányú, visszafordíthatatlan folyamatokként értelmeznünk, s a felvett rajzolatok bizonyos esetekben ingamozgásokat produkálhatnak. Feltehetjük a kérdést, hogy ezek a mintázatok vajon a munkaértékek és az akadémiai értékek kapcsán is megfigyelhetőek lennének-e egy olyan kutatás segítségével, ahol az adatok nem csupán két pont közötti időbeli elmozdulások értelmezéséhez elegendőek. A felsőoktatásnak utóbbi években tapasztalható és oktatáspolitikai okokkal is magyarázható szűkülése (Híves és Kozma 2014) vajon képes lesz-e az akadémiai értékek területén újra előtérbe helyezni az elitista értékeket és beállítottságokat? Kérdés lehet, hogy a szűkítés és egy esetleges bővülés ritmikáját ténylegesen követik-e az akadémiai értékek változásai, s ha igen, akkor milyen időközökkel.

Elemzésünkben sok esetben utaltunk – más értékterületek kapcsán is – az eltömegesedésre mint a változások egyik legfőbb magyarázó okára. A hallgatói összetétel, az intézmények-karok meritési bázisának megváltozása értelemszerűen teret enged olyan preferenciarendszerek megjelenésének a felsőoktatás keretein belül, amelyek korábban kevésbé voltak jellemzőek. Kérdés ugyanakkor, hogy az elmúlt években megfigyelhető, ezzel ellentétes folyamat valóban a visszarendeződés irányába alakítja-e az értéktereket, vagy egy másfajta szociokulturális háttérrel bíró hallgatói bázis kialakulását eredményezi. A költségterítéses képzésekben való részvétel logikus módon mozdíthatja el a diákokat a piaci eladhatóság és a praktikum irányába. Ugyanakkor a materiális elemekkel bíró

értékfaktor elemzésünkben nem kapcsolódott a praktikus elemeket is felvonultató akadémiai értékekhez.

Az eredmények áttekintése kapcsán ki kell még emelnünk az egyetemi karok markáns hatását, amely mind a három vizsgált értékterületen a legkomolyabb befolyásoló erővel bírt. Miközben a rendelkezésünkre álló kutatási eredmények segítségével nem tudjuk eldönteni azt, hogy ezeknek a szervezeti egységeknek az értékprofilja mennyiben előzetes szelekció eredménye: azaz bizonyos gondolkodási jegyekkel bíró hallgatókat vonzanak magukhoz az egyes egységek, vagy az intézmények formálják a maguk képére a hallgatók preferenciáit. A karok értékvilágai komplex rendszerekként értelmezhetők, amelyben hallgatói, oktatói, tudományos és szervezeti hatások keverednek – feltételezésünk szerint sok esetben olyan módokon, amely ellent is mondhat az egység „manifeszt” céljainak, a magáról alkotott vagy a külvilág felé közvetített képének. Ha áttekintjük az egyes szervezeti egységek hallgatói bázisának jegyeit, akkor láthatjuk, hogy azok sokszor ellentétes hozott adottságokkal bíró diákokat mozdítanak el ugyanazon munkaértékvektorok felé. Ez alapján feltételezhetjük (még akkor is, ha az alapvető kemény változók hatása a campusokon belül gyengébb is), hogy a diákok egyrészt adaptálódnak a meglévő kari életvilágokhoz, de ezt oly módon teszik, hogy maguk is aktívan alakítják azokat (ahogyan azt az értéktanulás folyamata kapcsán az elméleti fejezetekben kifejtettük). Mindez megerősíti Pusztai (2013) kari értelmező közösségekre vonatkozó hipotézisét is, s a későbbi, ráépülő kutatások számára az egyik legfontosabb kérdéskört is meghatározhatja.

Összességében azt mondhatjuk, hogy elemzésünknek még sok elvarratlan szála maradt, és bizonyos módszertani technikák alkalmazása pontosabbá tehetné volna az előttünk kirajzolódó képet. Ugyanakkor munkánk terjedelmi korlátai nem tették lehetővé a téma további, alaposabb kibontását jelen írásunk keretein belül. Reményeink szerint mind a teoretikus, mind pedig az empirikus értékutatásokat sikerült gazdagítanunk olyan momentumokkal, amelyekre a jövőben újabb kutatások épülhetnek. Tudjuk azt is, hogy a campusokon kirajzolódó összefüggések nem általánosíthatók. Az egyetemek világa egy rendkívül érdekes, bonyolult konstellációban kiformalódó életvilág, amely osztársadalmi szinten is relevanciával bír, alakíthatja a külső környezetet, miközben a határain kívülről érkező hatások magukat az intézményeket is formálják. Az eredmények előre vetíteni, hogy a később felnövekvő értelmiségi generációk milyen beállítottsággal bírnak, hogyan viszonyulnak a tudáshoz, a tanuláshoz vagy a munkaerő-piaci szerepeikhez, milyen mértékű szociális érzékenység vagy teljesítményelv lesz rájuk jellemző, s egyáltalán, hogyan is értelmezik azokat a feladatokat, amelyeket egy klasszikus középosztálybeli, értelmiségi pálya ró az egyénekre.

Hivatkozott irodalom

- Aavik, A., Aavik, T. & Kõrgesaar, J. (2006): Parenting Practices and Personal Values: Comparison between Parents of Institutionalized and Non-Institutionalized Adolescents. *Trames*, 10(1). 44–56.
- Abiodun, A. J. (2009): Exploring the Relationship between Human Personal Values, Strategy Dimensions and Performance. *Annales of University of Bucharest, Economic and Administrative Series*, 3. 237–248.
- Abu-Saad, I. & Isralowitz, R. E. (1997): Gender as a Determinant of Work Values among University Students in Israel. *The Journal of Social Psychology*, 137(6). 749–763.
- Altórajai Sz. & Róbert P. (2006) Munkaorientáció, emberi tőkemegettérülés. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., & Vukovich Gy. (szerk): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, 314–333.
- Allport, G. W., Vernon, Ph. E. & Lindzey, G. A. (1960): *A study of values*. Boston, Houghton Mifflin.
- Andorka R., Hradil, S. & Peschar, J. L. (1995) *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula.
- Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and Behavior: Strength and Structure of Relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(10), 1207–1220.
- Barta Sz. (2012): *Akadémiai integritás – felsőoktatás – pedagógia – felsőoktatás-didaktika. Az intézményi környezet hatása a (tanárképzésben résztvevő) hallgatók tanulási attitűdjére*. Tézisdolgozat. Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Nevelés és Művelődéstudományi program. Debrecen.
- Başaran, F. (1992): The University Students' Value Preferences. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi Arastirma Dergisi*, 14. 13–25.
- Bauer B. & Szabó A. (szerk.) (2005): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- Bär, S. (2005): *A céh*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Blake, P. R. & Rand, D. G. (2010): Currency Value Moderates Equity Preference among Young Children. *Evolution and Human Behavior*, 31(3). 210–218.
- Beluszky P. (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 1(1). 137–154.
- Berezkei T. (2009): *Az erény természete*. Budapest, Typotext Kiadó.
- Berta J. (2010): *A 12-17 évesek érték- és modellpreferenciái a médiahasználat függvényében*. Értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológiai Doktori Iskola, Budapest.
- Bird, F & Waters, J. A. (1987): The Nature of Managerial Moral Standards. *Journal of Business Ethics*, 6(1). 1–13.
- Bocsi V. (2011): Differences between the Time Usage of Students in the Light of the Scale of Values and Religiousness. In: Pusztai G. (ed.): *Religion and Higher Education in Central and Eastern Europe*. Debrecen, Center for Higher Education Research and Development, Kapitális, 271–295.

- Bocsi V. (2012a): The Relationship between Social Gender and the World of Values in Higher Education. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 2(4). 111–126.
- Bocsi V. (2012b): Hallgatói értékvilágok és kari struktúrák. *Educatio*, 23(3). 480–488.
- Bocsi V. & Tornyi Zs. Zs. (2012): A vallás értékszociológiai vizsgálata egy regionális elemzés tükrében. In: Földvári M. & Nagy G. D. (szerk.): *A vallás a keresztény társadalom után*. Szeged, Belvedere Meridionale, 173–198.
- Bocsi V. (2013a): *A felsőoktatáshoz és a tanuláshoz kapcsolódó értékek és attitűdök gender olvasata egy határmenti térségben*. Konferencia előadás. Társadalmi egyenlőtlenségek és az oktatási rendszer Európában. Nemzetközi konferencia, Pápa, 2013. március 22.
- Bocsi V. (2013b): *The Hungarian Gypsy Minority from the Viewpoint of Value Sociology*. Paper presented at the Social Aspects of Management International Academic Conference, Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University, 2013, November, Kraków, Poland.
- Bocsi V. (2013c): *Az idő a campusokon*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- Bok, D. (2003): *Universities in Marketplace. The Commercialization of Higher Education*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Bonnett, M. (2000): Value Issues in Developing Children's Thinking. In: Leicester, M., Modgil, C. & Modgil, S. (eds): *Education, Culture and Values. Volume III*. London – New York, Falmer Press, 1–14.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest, Gondolat.
- Bourdieu, P. (1988): *Homo Academicus*. Stanford, Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2000): *Férfiuralom*. Budapest, Napvilág.
- Beck, U. (2006): *Cosmopolitan Vision*. Cambridge, Policy Press.
- Brewster, S. M. (2003): Attitűdök, értékek és önazonosság. In: Váriné Sz. I. (szerk.): *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest, Akadémiai, 25–62.
- Brown, D. & Crace, K. R. (2002): *Life Values Inventory*. Virginia, USA, Applied Psychology Resources – Psychological Consulting, Counseling and Educational Resources.
- Bunderson, J. S. & Thompson, J. A. (2009): The Call of the Wild: Zookeepers, Callings and the Double-Edged Sword of Deeply Meaningful Work. *Administrative Science Quarterly*, 54(1). 32–57.
- Bugán A. (1994): *Érték és viselkedés*. Budapest, Akadémiai.
- Buss, A. (2010): Sociology of the Eastern Orthodox Tradition. *Journal for Social Research*, 34(1). 31–54.
- Caple, K. (2000): Explicit Values in Classroom: Is it Possible? In: Leicester, M., Modgil, C. & Modgil, S. (eds): *Education, Culture and Values. Volume III*. London – New York, Farmer Press – Taylor and Francis Group. 37–52.
- Cerulo K. A. (2002): Individualism Pro Tem: Reconsidering U. S. Social Relations. In: K. A. Cerulo (Ed), *Culture in mind: Toward a Sociology of Culture and Cognition*. Routledge, New York. 135–171.
- Cheng, A-S. & Fleischmann, K. (2010): *Developing a Meta-Inventory of Human Values*. Proceedings of the American Society for Information Science and Technology, 47(1). 1–10.
- Chuah, S-H. (2010): *Do Human Values Explain Economic Behaviour? An Experimental Study*. NUBS Research Paper Series, Issue 1. Nottingham University Business School.
- Currie, J. (2000): Mapping Schooling Types and Pedagogies within Different Values Framework. In: Leicester, M., Modgil, C. & Modgil, S. (eds): *Education, Culture and Values. Volume III*. London – New York, Falmer Press, 96–109.
- Csányi V. (1994): *Viselkedés, gondolkodás, társadalom: etológiai megközelítés*. Budapest, Akadémiai.
- Csepeli Gy. (2006): *Szociálpszichológia*, Osiris, Budapest.

- Csepeli Gy. & Örkény A. (1991): Politika-ideológiai nézetek a társadalmi rendszerváltás folyamatában. In: Bozóki, A. & Lenkei, J. (szerk.) *Csendes? Forradalom? Volt? Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája*. Budapest, T-Twins. 162–168.
- Csukonyi Cs. (2008): *A társas orientáció (individualizmus és kollektívizmus) és a „cultural trade off” hipotézis tudatos alkalmazhatóságának vizsgálati lépései: Magunkért legyünk vagy másokért; vagy mások legyenek értünk?* Értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Pszichológiai Doktori Program, Debrecen.
- D’Andrade, R. (2008): *A Study of Personal and Cultural Values. American, Japanese and Vietnamese*. New York, Pelgrave–MacMillan.
- Delhey, J. (2009): From Materialist to Postmaterialist Happiness? National Affluence and Determinants of Life Satisfaction in Cross-national Perspective. *World Values Research*, 2(2). 30–54.
- Duffy, R. D., & Sedlacek, W. E. (2007): The Work-Values of First Year College Students: Exploring Group Differences. *The Career Development Quarterly*, 55(4). 359–364.
- Eicher, V. (2010): *Friend or Foe? Value preferences and the association between inter-group relations and out-group attitudes and perceptions*. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der Philosophischen Fakultät der Universität Freiburg, Freiburg.
- Elias, N. (1987): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Eriksen, H. Th. (2011): *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest, Gondolat–PTE BTK.
- Escobar-Ortloff, L. & Ortloff, W. G. (2001): *Higher Education and the Transmission of Educational Values in Today’s Society*. Paper presented at the Annual Meeting of the Mid-South Educational Research Association, 30th, 2001. November 14–16. Little Rock, Arizona.
- Ester, P., Braun, M. & Vinken, H. (2006): Eroding Work Values? In: Ester, P., Braun, M. & Mohler, P. (Eds): *Globalization, Value Change and Generations*. Leiden, Brill. 89–114.
- Ester, P., Mohler P. & Vinken, H. (2006): Values in Social Changes: A Global World of Global values? In: Ester, P., Braun, M. & Mohler, P. (Eds): *Globalization, Value Change and Generations*. Leiden, Brill. 3–29.
- Evans, D. (2007): *Attitudes, Values and Culture: Qualitative Approaches to ‘Values’ as an Empirical Category*. Resolve Working Paper Series. University of Surrey, Surrey.
- Geertz, C. (1994): Sűrű leírás. „A benszülöttek szemszögéből”: Az antropológiai megértés természetéről. In: Niedermüller P. (szerk): *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 170–216.
- Feather, N. (2003): Az értékek és a cselekvések közötti távolság áthidalásáról. A várható-érték-elmélet jelenlegi alkalmazhatóságáról. In: Váriné Sz. I. (szerk.) *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest, Akadémiai, 62–104.
- Fényes H. (2010) *A nemi sajátosságok különbségeinek vizsgálata az oktatásban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi.
- Fényes H. & Kiss G. (2011): Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 2(1). 35–48.
- Fényes H. & Pusztai G. (2006): Férfiak hátránya egy regionális minta tükrében. *Educatio*, 15(1). 40–59.
- Fiorentine, R (1988): Increasing Similarity in the Values and Life Plans of Male and Female College Students? Evidence and Implications. *Sex Roles*, 18 (3-4). 143–158.
- Fisher, S. & Heath, A. (2006): Decreasing Desires for Income Inequality? In: Ester, P., Braun, M & Mohler, P. (Eds): *Globalization, Value Change and Generations*. Leiden, Brill, 207–227.

- Fónai M. (2009): A Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjába került hallgatók rekrutációja és a szakok értékelése. In: Karlovitz J. T. (szerk.): *Speciális kérdések és nézőpontok a felsőoktatásban*. Budapest, Neveléstudományi Egyesület, 49–66.
- Fónai M. & Kiss J. (2011): The interrelation of work-value preferences and students' image of profession. *Hungarian Educational Research Journal*, 3(1). 1–17.
- Fónai M., Zolnai E. & Kiss J. (2005): A hallgatók munkaérték preferenciái. In: Pusztai G. (szerk.): *Régió és oktatás: európai dimenzióban*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 190–203.
- Földvári M. (2009): Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban. In: Gereben F. (szerk.): *Vallásosság és kultúra*. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 11–34.
- Friedman, E. (2000): Since there is No East and there is No West, How Could either be the Best? In: Jacobsen, M. & Brunn, O. (Eds): *Human Rights and Asiatic Values: Contesting National Identities and Cultural Representation in Asia*. Corzon Press, Surrey, 21–42.
- Füstös L. (1986): *Értéktérkép. 16 ország értéktérképe a gyermeknevelési ekék tükrében*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.
- Füstös L. (1995): *A társadalom értékrendjének strukturális mérőeszköze az összehasonlító vizsgálatokban*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Módszertani Füzetek, Budapest.
- Füstös L. & Szakolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998), *Szociológiai Szemle*, 9(3). 54–71.
- Füstös L. & Tibori T. (1995): *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai érték-típusonként*. MTA Szociológiai Intézet, Módszertani Füzetek, Budapest.
- Fukuyama, F. F. (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gecas, V. & Seff, M. A. (1990): Families and Adolescents: a Review of the 1980^s. *Journal of the Marriage and the Family*, 52(4). 941–958.
- Gibbs, J. C. (1992): Moral Cognitive Development and the Motivation of Moral Behavior. In: Kurtines, W. M., Azmitia, M., Gewirtz, J. L. (Eds): *The Role of Values in Psychology and Human Development*. New York, Wiley-Interscience. 222–238.
- Gieysztor, A. & Gieysztor, E. (2001): Value Systems in the University Tradition. *Dialogue and Universalism*, 11(3). 5–11.
- Graham, G. (2005): *The Institution of Intellectual Values. Realism and Idealism in Higher Education*. Inprint Academic, Charlottesville.
- Györgyi Z. (2012): *A képzés és a munkaerőpiac. Találkozások és töréspontok*. Új Mandátum, Budapest.
- Halman, L. (2001): *The European Value Study: The Third Wave*. Tilburg University, Tilburg.
- Halman, L. & Pettersson, Th. (2006): A Decline of Religious Values? In: Esther, P., Braun, M. & Mohler, P. (Eds) *Globalisation, Value Change and Generations. A Cross-National and Intergenerational Perspective*. Brill, Leiden. 31–60.
- Hamilton, M. B. (1998): *Vallás, ember, társadalom*. Aduprint, Budapest.
- Hankiss E. (1976): *Értékszociológiai kísérlet*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Hankiss E. (1977): *Értékek és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia témaköréből*. Magvető, Budapest.
- Hankiss E. (1983): *Társadalmi csapdák*. Diagnózisok. Magvető, Budapest.
- Hankiss E. (1999): *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. Helikon, Budapest.
- Harland, T. & Pickering, N. (2011): *Values in Higher Education Teaching*. Routledge, London–New York.
- Heller Á. & Fehér F. (1993): *A modernitás ingája*. T-Twins, Budapest.

- Hideg É. (2005): *Paradigma a tudományelméletben és a társadalomtudományi kutatásokban*. Budapesti Corvinus Egyetem, Jövőkutató Tanszék, Budapest.
- Hills, M. D. (2002): Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation. *Online Readings in Psychology and Culture*, 4(4).
- Hirschi, A. (2011): Callings in Career: A Typological Approach to Essential and Optional Components. *Journal of Vocational Behavior*, 79(1). 60–73.
- Hirschi, A. & Fischer, A. (2013): Work Values as Predictors of Entrepreneurial Career Intentions: A Longitudinal Analysis of Gender Effect. *Career Development International*, 18(3). 216–231.
- Hitlin, S. & Piliavin, J. A. (2004): Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*. 30. March. 359–393.
- Híves T. & Kozma T. (2014): Az expanzió vége? *Educatio*, 23(4). 239-251.
- Hofstede G. & Hofstede G. J. (2008): *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. McGraw-Hill – VHE Kft., Pécs.
- Holden, C. (2000): Growing Up Today: Children Talking about Social Issues. In: Leicester, M., Modgil, C. & Modgil, S. (eds): *Education, Culture and Values. Volume III*. London–New York, Farmer Press–Taylor and Francis Group. 53-71.
- Holland, J. L. (1973). *Making vocational choices: A theory of careers*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Hunyady Gy. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai, Budapest.
- Hunyady Gy. (2001): A nemzeti karakter talányos jellege. In: Hunyady Gy. (szerk): *Nemzetkarakterológiák*. Osiris, Budapest, 7–51.
- Huntington, S. (1998): *A civilizációk összecsapása és az új világrend kialakulása*. Európa, Budapest.
- Huizinga, J. (1979): *A középkor alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Imhof, E. A. (1992): *Elkészített világok*. Akadémiai, Budapest.
- Inglehart, R. F. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Changes in 43 Countries*. Princeton University Press. Princeton.
- Inglehart, R. F. (2008): Changing Values among Western Publics from 1970-2006. *West European Politics*, 31(1-2). 130–146.
- Inglehart, R. F. & Baker, W. E. (2000): Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1). 19–51.
- Inglehart, R. F. & Welzel, C. (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge University Press, New York.
- Jancsák Cs. (2010): Tanárjelöltek értékvilága. In: Kozma T. & Perjés I. (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban 2010: Törekvések és lehetőségek a 21. század elején*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 145–159.
- Jancsák Cs. (2013): *Ifjúági korosztályok korszakváltásban*. Új Mandátum, Budapest.
- Kamarás I. (2007): Vallásosság, habitus, életstílus. In: S. Nagy K. & Orbán A. (szerk): *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*, Gondolat, Budapest, 78–96.
- Kasser, T. (2005): *Az anyagiasság súlyos ára*. Ursus Libri, Budapest.
- Kapitány Á. & Kapitány G. (1983): *Értékrendszereink*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. & Kapitány G. (1996): *Kultúrák találkozása. Látható és láthatatlan világok az eszdefordulón*. Savaria University Press, Szombathely.
- Kapitány Á. & Kapitány G. (2000): *Beszélő házak*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. & Kapitány G. (2003): *Értékválasztás 2002*. Új Mandátum, Budapest.
- Karikó S. (2005): *Konformitás és nevelés*. Okker, Budapest.
- Keller T. (2008a): Értékrend és társadalmi pozíció. *Századvég*. Új Folyam, 47(1). 151–187.

- Keller T. (2008b): Létezik-e európai értékrend? In: Füstös L., Guba L. & Szalma I. (szerk.) *Társadalmi regiszter*, 2008/1. 39–46.
- Keller T. (2008c): A modernizációs folyamat hatása a társadalmi értékrendre. In: S. Nagy K. & Orbán Annamária (szerk): *Értékek és normák. Interdiszciplináris megközelítésben*. Gondolat, Budapest, 387–418.
- Keller T. (2009): *Magyarország helye a világ értéktérképén*. TÁRKI, Budapest.
- Kendall, G., Woodward, I. & Skrbis, Z.(2009): *The Sociology of Cosmopolitanism. Globalisation, Identity, Culture and Government*. Palgrave-MacMillan, London.
- Kiss G. (1995): A munkaparadigmának, mint az ipari társadalom alapjának és a „normális modelljének” térvesztése és hatása a szabadidő-értelmezésekre. In: Harsa I. (szerk): *Társadalmi idő – szabadidő*, Magyar Szabadidő Társaság, Budapest, 88–98.
- Kiss J. (2008): Munkaérték preferenciák strukturális változásai a professzionalizáció mértékének és a képzés tartalmi változásainak tükrében. Értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Pszichológiai Doktori Program, Debrecen.
- Khasawneh, S. (2010): Work Values of Human Resources in Jordan: A Vocational Approach for Predicting Student Success in the Workplace. *International Journal for Research in Education*, 27(1). 15–36.
- Kluckhohn, C. (1954). Values and Value-Orientations in the Theory of Action. An Exploration in Definition and Classification. In: Parsons T., & Shils, E. A. (eds.) *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, Massachusetts, 388–433.
- Kluckhohn, F., & Strodtbeck, F. (1961). *Variations in Value Orientations*. Greenwood Press, Westport.
- Knafo, A. & Sagiv, L. (2004) Values and Work Environment: Mapping 32 Occupations. *European Journal of Psychology of Education*, 19(3), 255–273.
- Kocsis T. (2002): *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Kairosz, Budapest.
- Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. In: Gellériné L. M. (szerk.): *Időben élni – történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 175–212.
- Köpeczi B. (1995): *Nemzetképzés és a XIX. századi román magyar irodalom magyarságképe*. Akadémiai, Budapest.
- Kóródi, M. (2004). *A munkaattitűdök vizsgálatának szerepe az oktatás és a munka világa közötti kapcsolat értelmezésében*. Kézirat. Neveléstudományi Doktori Program Archívuma, Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Koruklu, N. & Aktamis, H. (2012): Study of Prospective Teacher’s Conceptualisation of Value Preferences. *Educational Sciences. Theory & Practice*, 12(2). 1303–1307.
- Koivula, N. (2008): *Basic Human Values in the Workplace*. Department of Socialpsychology, University of Helsinki, Helsinki.
- Kozma T. (2004): *A felsőoktatás szociológiája*. Új Mandátum, Budapest.
- Kruglanski, A. W. (2005): *A zárt gondolkodás pszichológiája*. Osiris, Budapest.
- Kuczai T. (2011): Munkásprés - A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig L’Harmattan, Budapest.
- Laki, L., Szabó A. & Bauer B. (szerk): (2001): *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest.
- Láng P. (1986): Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle*, 29(1). 80–94.
- Lash, Ch. (1984): *Asz önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lee, J.-K. (2005): Asiatic Values in East Asian Higher Education: from the Standpoint of Globalisation. *Globalization*, (5)1. Online Submission.
- Lengyel Gy. (1989): *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Magvető, Budapest.

- Lesthaeghe, R. & Moors, G. (2002): Life Course Transitions and Value Orientations: Selection and Adaption. In: Lesthaeghe, R. (eds.) *Meaning and Choice: Value Orientation and Life Course Decisions*, NIDI, CIBGS Publications, The Hague–Brussels. 1–44.
- Lewis, O. (1968): *Sanchez gyermekei*. Európa, Budapest.
- Lowry, M., Campagnolo, D., Morris, D., Preston, H., Xue, L. & Cheng, K. (2012): *Personality as a Predictor of Work Values in Generation Y Students*. University of Guelph, Ontario.
- Lucifora, C. & Meurs, D. (2012): *Family Values, Social Needs and Preferences for Welfare*. IZA Discussion Paper 6977. Institute of the Study of Labour. Paris.
- Liotard, J-F. (1993): A posztmodern állapot. In: Habermas, J., Lyotard, J-F & Rorty, R. (szerk): *A posztmodern állapot*. Századvég Budapest, 7-145.
- Macfarlane, A. (1993): *Az angol individualizmus eredete*. Századvég – Hajnal István Kör, Budapest.
- Mannheim, K. (1969): A nemzedéki probléma. In: Huszár T. (szerk): *Ifjúságszociológia, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 36–67*.
- Mahmud, S. H., Warchal, J. R., Masuchi, A., Ahmed, R. & Schoelmerich, A. (2009): Values – A Study of Teacher and Student Perceptions in Four Countries. *U.S. – China Educational Review*, 6(7). 29–44.
- Marginson, S. (2007): Globalisation, the „Idea of a University” and its Ethical Regimes. *Higher Educational Management and Policy*, 19(1). 1–15.
- Márton S. (2012): Egyetemi hallgatók munkaérték preferenciái. *Metszetek*, 1(4). 93–104.
- McLaughlin, D. H. (1992): Value Theory and Research. In: Borgatta, E. F & Borgatta, M. L. (eds): *Encyclopedia of Sociology I.*, MacMillan, New York, 3212–3226.
- Mead, M. (1974): *Der Konflikt der Generationen. Jugend ohne Vorbild*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Mendoza, P., Kuntz, A. M. & Berger, J. B. (2012): Bourdieu and Academic Capitalism: Faculty „Habitus” in Materials Science and Engineering. *The Journal of Higher Education*, 83(4). 558–581.
- Mills, M. (2004): Demand for Flexibility or Generation of Insecurity? The Individualization of Risk, Irregular Work Shifts and Canadian Youth, *Journal of Youth Studies*, 7(2). 115–139.
- Moore, H. A. & Ollenburger, C. J. (1986): What Sex Is Your Parachute? Interest Inventory/ Counseling Models and the Perpetuation of the Sex/Wage Segregation of the Labor Market. *Work and Occupations*, 13(4). 511–531.
- Morris, C. (1956): *Varieties of Human Values*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Moscovici, S. (2002): *Társadalom-lélektan*. Osiris, Budapest.
- Myry, L. (2008): The Diversity of Value Meanings among University Students. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 52(6). 549–564.
- Nel, C. J. (2009): *Shared Values and Organisational Culture a Source for Competitive Advantage: a Comparison between Middle East, Africa and South Africa Using the Competing Values Framework*. Thesis. University of Pretoria.
- Nili, M., Delavari, D., Tavassoli, N. & Barati R. (2013): Impacts of Utilitarian and Hedonistic Values of Online Shopping on Preferences and Intentions of Consumers. *International Journal of Academic Research and Business of Social Sciences*, 3(5). 82–92.
- Nordhaug, O., Gooderham, P., Zhang, X., Liu, Y. & Birkelund, E. G. (2010): Elite Female Business Students in China and Norway: Job Related Values and Preferences. *Scandinavian Journal of Education Research*, 54(2). 109–123.
- Ortmayr I. (2008): Érték és norma. In: S. Nagy K. & Orbán A. (szerk): *Értékek és normák. Interdiszciplináris megközelítésben*. Gondolat, Budapest. 15–23.
- Ossowska, M. (1973): *Erkölcshozsziológia*. Kossuth, Budapest.

- Özdemir, C. M., Ünsal, H., Yüskel, G. & Cemaloglu, N. (2010): The Value Preferences of the Academicians in Turkey towards Their Children, Students and Colloquies. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 10(2). 1101–1112.
- Paesuta I. (2008): A Debreceni Egyetem hallgatóinak értékvizsgálata. In: Székely Gy. (szerk.): *Magister*; 2008. 6(1). 25–37.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. Free Press, New York.
- Pataki F. (1982): *Az én és a társadalmi azonosság tudat*. Kossuth, Budapest.
- Pataki F. (2004): *Érzelem és identitás*. Új Mandátum, Budapest.
- Petrás E. (2005): Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle*, 25(4). 85–98.
- Pullen-Sansfacon, A. (2010): Virtue Ethics for Social Work: A New Pedagogy for Practical Reasoning. *Social Work Education: The International Journal*, 29(4). 402–415.
- Pusztai G. (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az eszredfordulón*. Gondolat, Budapest.
- Pusztai G. (2009): *A társadalmi tőke és az iskolai pályafutás*. Új Mandátum, Budapest.
- Pusztai G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezéig*. Új Mandátum, Budapest.
- Pusztai G. (2013). A felsőoktatás munkára felkészítő szerepe a hallgatók értelmezésében. In: Kun A. I. & Polónyi I. (szerk.): *Észak-alföldi régió oktatási helyzete. Képzés és munkaerőpiac*. Új Mandátum, Budapest, 9–28.
- Pusztai G., Ceglédi T., Nyüsti Sz., Boesi V. & Madarász T. (2011): Láthatatlanok? Létezőgétők? Közönyösök? *Educatio*, 20(1). 271–280.
- Rákos P. (2000): *Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké*. Kalligram, Budapest.
- Révay E. (2010): *Mitől katolikus a katolikus egyetem? – Avagy érték és normaköszvetítés a felekezeti felsőoktatásban Magyarországon*. Loisir, Budapest.
- Reykowski, J. & Smolenska, Z. (2003): Kollektivizmus, individualizmus és a társadalmi változás értelmezése: egy leegyszerűsítő modell korlátai. In: Váriné Sz. I. (szerk): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai, Budapest, 196–210.
- Riesman, D. (1983): *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Rhoades, G. & Slaughter, S. (2004): Academic Capitalism and the New Economy: Challenges and Choices. *American Academic*, 1(1). 37–59.
- Roberts, B. W., & Robins, R. W. (2000): Broad dispositions, broad aspirations: The intersection of personality traits and major life goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(10). 1284–1296.
- Róbert P. (2000): Bővülő felsőoktatás – ki jut be? *Educatio*, 9(1). 79–94.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York, Free Press.
- Ryekman, R. M.: & Houston, D. M. (2003): Value Priorities in America and British Female and Male University Students. *Journal of Social Psychology*, 143(1). 127–138.
- Schwartz, S. H. (1999): A Theory of Cultural Values and some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1). 23–47.
- Schwartz, S. H. (2003): Univerzálciák az értékek tartalmában és struktúrájában: Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: Váriné Sz. I. (szerk): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai, Budapest, 105–154.
- Schwartz S. H. (2004): Mapping and Interpreting Cultural Differences Around the World. In: Vinken, H., Soeters, J. & Ester, P. (eds): *Comparing Cultures, Dimensions of Culture in a Comparative Perspective*. Brill, Leiden, 43-73.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18(2). 385–410.
- Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1987). Toward a Universal Psychological Structure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53. 550–562.

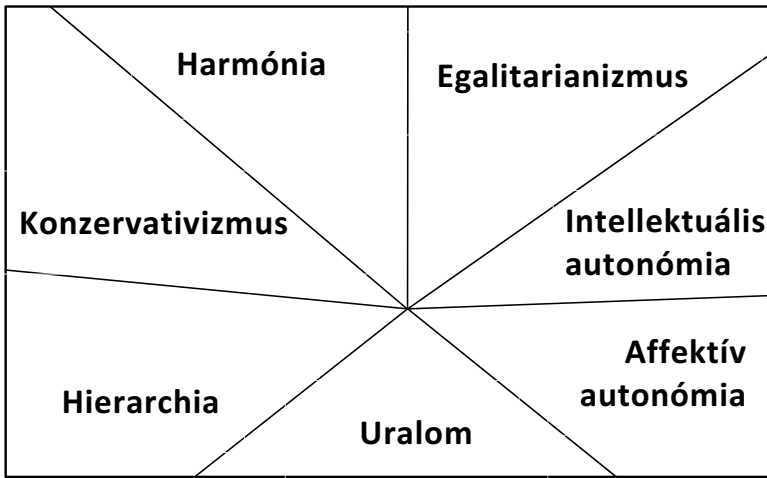
- Schwartz, S. H. & Rubel, T. (2005): Sex Differences in Value Priorities: Cross-Cultural and Multimethod Studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6). 1010–1028.
- Schwartz, S. H. & Sagiv, L. (1995): Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of Values. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 26(1). 92–116.
- Scott, J. & Braun, M. (2006): Individualization of Family Values? In: Esther, P., Braun, M. & Mohler, P. (eds): *Globalisation, Value Change and Generations. A Cross-National and Intergenerational Perspective*. Brill, Leiden. 61–87.
- Seventh National Research Study. 2012 National Freshman Attitudes Report. An Exploration of Attitudes that Influence Student Success*. 2012. Noel Levitz Inc, Iowa.
- Shom, C. (1991): Minorities and the Egalitarian – Meritocratic Values Conflict in American Higher Education: New Answer for an Old Problem. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 19(4). 182–190.
- Simmons, D. D. & Penn, R. J. (1994): Stability and Sharing of Value Norms among American University Student Cohorts in 1970, 1980 and 1990. *The Journal of Social Psychology*, 134(1). 69–78.
- Síthigh, D. M. (2006): Student Contribution to Academic Values. *Higher Education in Europe*, 31(4). 409–413.
- Singelis, T. M., Triandis, H. C., Bhawuk, D. P. S. & Gelfand, M. J. (1995): Horizontal and Vertical Dimensions of Individualism and Collectivism: A Theoretical and Measurement Refinement. *Cross-Cultural Research*, 29(3). 240–275.
- Snir, R. & Harpaz, I. (2005): Test-Retest Reliability of the Relative Work Centrality Measure. *Psychological Reports*, 97(2). 559–562.
- Sólyom A. (2011): *Székelyudvarhelyi középiskolások és kolozsvári egyetemisták politikai kultúrája*. Értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Doktori Iskola, Budapest.
- Sombart, W. (1913): A burzsoá. *Szociálpolitikai Szemle*, 3(23). 313–319.
- Spengler, O. (1995): *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Super, D. E. (1995): Values: Their Nature, Assessment and Practical Use. In: Super, D. E. & Sverko, B. (eds): *Life Roles, Values, and Careers: International Findings of the Work Importance Study*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 54–61.
- Susanti, D. (2011): Privatisation and Marketisation of Higher Education in Indonesia: The Challenge for Equal Access and Academic Values. *Higher Education*, 61(2). 209–218.
- Sz. Jónás I. (2010): *A sokszínű középkor. Természet, társadalom, kultúra a középkori Európában*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szabados T. (1995): *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban*. MTA Szociológiai Intézete, Budapest.
- Szabó A. & Bauer B. (2009): *Iffjúság 2008. Gyorsjelentés*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest.
- Szabó I. (2012): Az egyetem mint szocializációs színtér. In: Dusa Á. R., Kovács K., Márkus Zs., Nyüsti Sz. & Sörös A. (szerk): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 13–36.
- Szabó I. & Falus K. (2000): Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar sajátosságok. *Magyar pedagógia*. 100(4). 383–400.
- Szőcs A. (2013): Munkaviszony és viszony a munkához – hallgatók a Debreceni Egyetemen. In: Darvai Tibor (szerk): *Felsőoktatás és munkaerőpiac. Eszményektől a kompetenciák felé*. Belvedere Meridionale. Szeged, 87–124.
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest.

- Svensson, M. (2000): The Chinese Debate on Asian Values and the Human Rights: Some Reflections on Relativism, Nationalism and Orientalism. In: Jacobsen, M. & Bruun, O. (eds): *Human Rights and Asiatic Values*. Corzon Press. London, 200–222.
- T. Kiss T. (2008): *Civilizációk, kultúrák, közösségek*. Szegei Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Talanov, S. L. (2012): The Socialization of Young People and the Prospects of the Development of Higher Education. *Russian Education and Society*, 54(2). 35–40.
- Tasker, M. & Paekham, D. (1993): Industry and Higher Education: A Question of Values. *Studies in Higher Education*. 18(2). 127–138.
- Thompson, E. P. (1990): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné L. M. (szerk.): *Időben élni – történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Budapest. 60–116.
- Tiles, M. & Oberdiek, H. (1995): *Living in Technological Culture*. Routledge, London – New York.
- Tomka M. (1999): A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar tudomány*, 104(5). 549–559
- Tocqueville, A. d. (1983): *A demokrácia Amerikában: válogatás*. Gondolat, Budapest.
- Tönnies, F. (1983): *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Triandis, H. C. (2003): Az individualizmus és a kollektívizmus kultúrközi vizsgálata. In: Váriné Sz. I. (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai, Budapest, 155–195.
- Tudgé, J. R. H., Hogan, D. M., Snezhkova, A., Kulakova, N. N. & Etz, K. E. (2000): Parents' Child-Rearing Values and Beliefs in the United States and Russia: The Impact of Culture and Social Class. *Infant and Child Development*, 9(2). 105–121.
- Varga K. (2003): *Értékek fénykörében. 40 év értékutatás és jelen országos vizsgálat. Adalék egy új nemzetstruktúra megalapozásához*. Akadémiai, Budapest.
- Váriné Sz. I. (1987): *Az ember, a világ, és az értékek világa*. Gondolat, Budapest.
- Verkasalo, M., Daun, Å. & Niit, T. (1994): Universal Values in Estonia, Finland and Sweden. *Ethnologia Europaea*, 24. 101–117.
- Veroszta Zs. (2010): *Felsőoktatási értékek – hallgatói szemmel. A felsőoktatás küldetésére vonatkozó hallgatói értékstruktúrák feltárása*. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Doktori Iskola, Budapest.
- Vinken, H., Soeters, J. & Ester, P. (eds.) (2004). *Comparing cultures. Dimensions of culture in a comparative perspective*. International Studies in Sociology and Social Anthropology, 93. Brill, Leiden & Boston.
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Ward, D. (2007): Academic Values, Institutional Management and Public Policies. *Higher Educational Management and Policy*, 19(2). 9–20.
- Warren, C., McGraw, P. A. & Boven, L. V. (2011): Values and Preferences: Defining Preference Construction. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 2(2). 193–205.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat, Budapest.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*.
- Weber, M. (1995): *A tudomány és a politika mint hívás*. Kossuth, Budapest.
- Winstone, N. & Millward, L. (2012): The Value of Peers and Support from Scaffolding: Applying Constructivist Principles to the Teaching Psychology. *Psychology Teaching Review*, 18(2). 59–67.

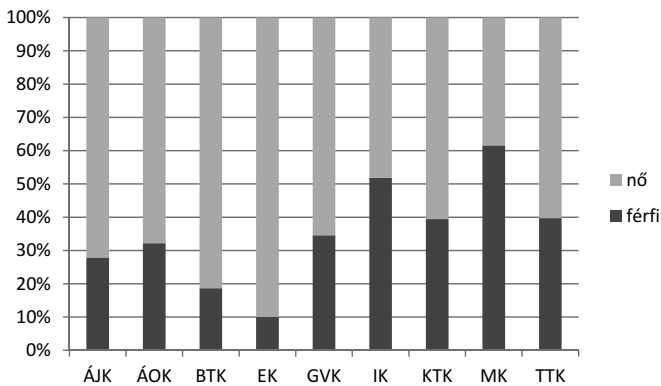
- Wirth, L. (1973): Az urbanizmus mint életmód. In: Szelényi I. (szerk.) *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 41-63.
- Wong, S. W. & Yuen, M. (2012): Work Values of University Students in Chinese Mainland, Taiwan and Hong Kong. *International Journal for Advancement Counseling*, 34(4). 269–285.
- Wrzesniewski, A., McCauley, C., Rozin, P. & Schwartz, B. (1997): Jobs, Careers and Callings: People's Relations to their Work. *Journal of Research in Personality*, 31(1). 21–33.
- Yi, C.-C., Chang, C.-F. & Chang Y.-H. (2004): The Intergenerational Transmission of Family Values: A Comparison between Teenagers and Parents in Taiwan. *Journal of Comparative Family Studies*, 35(4). 523–545.
- Zinnecker, J. (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor K. (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, Budapest, 5–29.
- Zhi Gang, W. (1990): *Value Structures in China: Within- and Cross-Cultural Comparisons*. Paper Presented at the 10th International Association of Cross-Cultural Psychology Congress, 1990. July, Nara, Japan.

Függelék

1. ábra. A Schwartz által használt értékterek a kultúrák komparatív összevetésekor Schwartz (1999) alapján

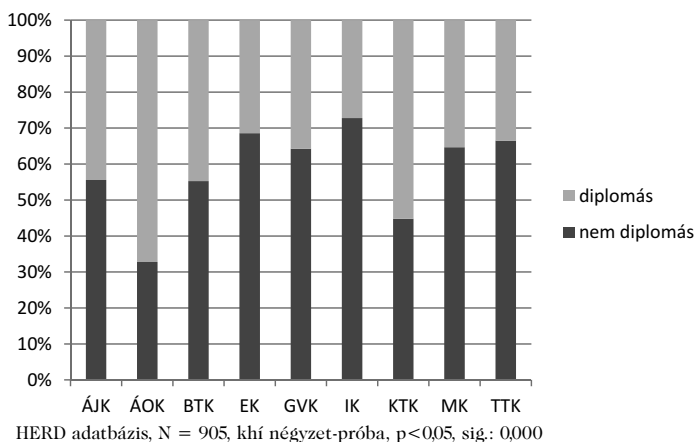

2. ábra. Az egyetemi karok nemi bontásban

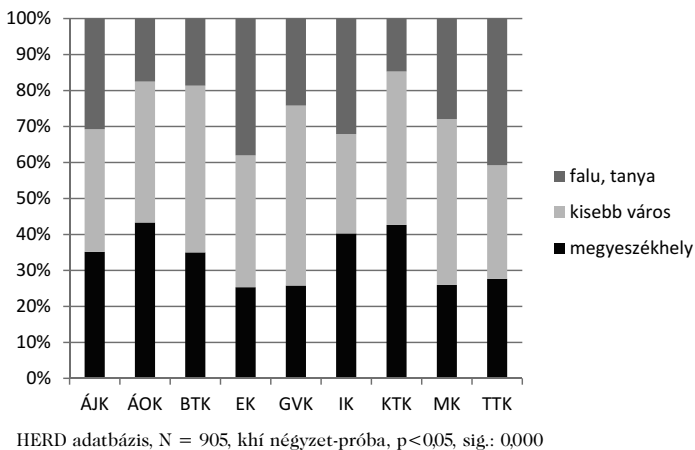

HERD adatbázis, N = 905, chí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000

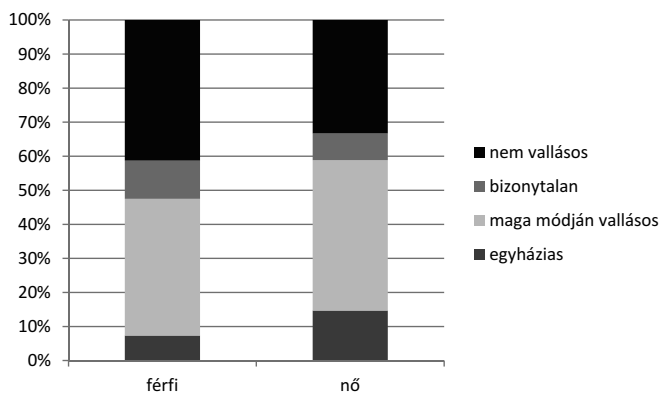
3. ábra A diplomás anyák aránya kari bontásban

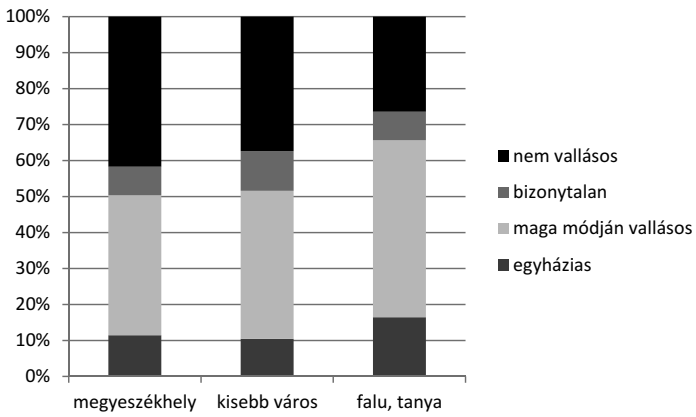
4. ábra A településtípus kari szintű megoszlása

5. ábra A vallásosság típusai nemi bontásban

6. ábra A vallásosság típusai település szerinti bontásban

HERD adatbázis, N = 1118, khí négyzet-próba, $p < 0,05$, sig.: 0,000

1. táblázat. Korrelációs együtthatók a faktorok együttjárásának vizsgálatakor

		kapcsolatokban boldogságot kereső	hedonista értelmiségi	konzervatív vallásos
biztonságra törekvő univerzalista	Pearson Correlation	-1,9E-16	4,3E-15	7,91E-16
	Sig. (2-tailed)	1	1	1
	N	1235,343	1235,343	1235,343
kapcsolatokban boldogságot kereső	Pearson Correlation	1	-1,4E-15	1,03E-15
	Sig. (2-tailed)		1	1
	N	1235,343	1235,343	1235,343
hedonista értelmiségi	Pearson Correlation	-1,4E-15	1	-3,4E-15
	Sig. (2-tailed)	1		1
	N	1235,343	1235,343	1235,343
konzervatív vallásos	Pearson Correlation	1,03E-15	-3,4E-15	1
	Sig. (2-tailed)	1	1	
	N	1235,343	1235,343	1235,343
materialista kontrolláló	Pearson Correlation	1,15E-15	-2,2E-15	2E-15
	Sig. (2-tailed)	1	1	1
	N	1235,343	1235,343	1235,343
beágyazott önkitaljesítő	Pearson Correlation	0,131576	0,185784	0,205176
	Sig. (2-tailed)	8,1E-06	2,47E-10	2,5E-12
	N	1142,798	1142,798	1142,798
közönyös	Pearson Correlation	0,268744	0,033937	-0,06734
	Sig. (2-tailed)	2,34E-20	0,251659	0,022818
	N	1142,798	1142,798	1142,798
elhivatott	Pearson Correlation	-0,05295	0,188657	-0,0214
	Sig. (2-tailed)	0,073582	1,29E-10	0,46982
	N	1142,798	1142,798	1142,798

		kapcsolatokban boldogságot kereső	hedonista értelmiségi	konzervatív vallásos
egoista karrierépítő	Pearson Correlation	-0,13062	-0,05586	0,054054
	Sig. (2-tailed)	9,44E-06	0,059073	0,067753
	N	1142,798	1142,798	1142,798
passzív praktikus	Pearson Correlation	0,092772	0,094286	0,057758
	Sig. (2-tailed)	0,006558	0,005727	0,090987
	N	857,4487	857,4487	857,4487
restriktív	Pearson Correlation	0,009377	-0,07016	-0,06784
	Sig. (2-tailed)	0,783948	0,039976	0,047053
	N	857,4487	857,4487	857,4487
klasszikus	Pearson Correlation	0,165005	0,009741	0,156413
	Sig. (2-tailed)	1,19E-06	0,775773	4,19E-06
	N	857,4487	857,4487	857,4487
elitista	Pearson Correlation	-0,07159	-0,10689	0,07775
	Sig. (2-tailed)	0,036074	0,001723	0,022796
	N	857,4487	857,4487	857,4487
megtartó- beengedő	Pearson Correlation	-0,02937	0,091297	0,065665
	Sig. (2-tailed)	0,390426	0,007472	0,054594
	N	857,4487	857,4487	857,4487

		konzervatív vallásos	materialista kontrolláló	beágyazott önkitaljesítő
biztonságra törekvő univerzalista	Pearson Correlation	7,91E-16	-3,9E-16	0,086914
	Sig. (2-tailed)	1	1	0,003277
	N	1235,343	1235,343	1142,798
kapcsolatokban boldogságot kereső	Pearson Correlation	1,03E-15	1,15E-15	0,131576
	Sig. (2-tailed)	1	1	8,1E-06
	N	1235,343	1235,343	1142,798
hedonista értelmiségi	Pearson Correlation	-3,4E-15	-2,2E-15	0,185784
	Sig. (2-tailed)	1	1	2,47E-10
	N	1235,343	1235,343	1142,798
konzervatív vallásos	Pearson Correlation	1	2E-15	0,205176
	Sig. (2-tailed)		1	2,5E-12
	N	1235,343	1235,343	1142,798
materialista kontrolláló	Pearson Correlation	2E-15	1	-0,02733
	Sig. (2-tailed)	1		0,356062
	N	1235,343	1235,343	1142,798
beágyazott önkitaljesítő	Pearson Correlation	0,205176	-0,02733	1
	Sig. (2-tailed)	2,5E-12	0,356062	
	N	1142,798	1142,798	1225,539
közönyös	Pearson Correlation	-0,06734	-0,06646	-1,9E-15
	Sig. (2-tailed)	0,022818	0,024657	1
	N	1142,798	1142,798	1225,539
elhivatott	Pearson Correlation	-0,0214	0,199628	7,22E-16
	Sig. (2-tailed)	0,46982	9,78E-12	1
	N	1142,798	1142,798	1225,539

		konzervatív vallásos	materialista konrolláló	beágyazott önkitaljesítő
egoista kARRIERÉPÍTŐ	Pearson Correlation	0,054054	0,199997	6,74E-17
	Sig. (2-tailed)	0,067753	8,94E-12	1
	N	1142,798	1142,798	1225,539
passzív praktikus	Pearson Correlation	0,057758	-0,03997	0,174782
	Sig. (2-tailed)	0,090987	0,242331	3,65E-07
	N	857,4487	857,4487	836,323
restriktív	Pearson Correlation	-0,06784	0,093838	-0,01587
	Sig. (2-tailed)	0,047053	0,005962	0,64674
	N	857,4487	857,4487	836,323
klasszikus	Pearson Correlation	0,156413	-0,05591	0,103812
	Sig. (2-tailed)	4,19E-06	0,10182	0,002649
	N	857,4487	857,4487	836,323
elitista	Pearson Correlation	0,07775	0,081021	-0,0137
	Sig. (2-tailed)	0,022796	0,017649	0,692427
	N	857,4487	857,4487	836,323
megtartó- beengedő	Pearson Correlation	0,065665	0,012346	0,059881
	Sig. (2-tailed)	0,054594	0,718094	0,083509
	N	857,4487	857,4487	836,323

		közönyös	elhivatott	egoista karrierépítő
biztonságra törekvő univerzalista	Pearson Correlation	0,136089	-0,01803	-0,00542
	Sig. (2-tailed)	3,89E-06	0,542544	0,854831
	N	1142,798	1142,798	1142,798
kapcsolatokban boldogságot kereső	Pearson Correlation	0,268744	-0,05295	-0,13062
	Sig. (2-tailed)	2,34E-20	0,073582	9,44E-06
	N	1142,798	1142,798	1142,798
hedonista értelmiségi	Pearson Correlation	0,033937	0,188657	-0,05586
	Sig. (2-tailed)	0,251659	1,29E-10	0,059073
	N	1142,798	1142,798	1142,798
konzervatív vallásos	Pearson Correlation	-0,06734	-0,0214	0,054054
	Sig. (2-tailed)	0,022818	0,46982	0,067753
	N	1142,798	1142,798	1142,798
materialista kontrolláló	Pearson Correlation	-0,06646	0,199628	0,199997
	Sig. (2-tailed)	0,024657	9,78E-12	8,94E-12
	N	1142,798	1142,798	1142,798
beágyazott önkitaljesítő	Pearson Correlation	-1,9E-15	7,22E-16	6,74E-17
	Sig. (2-tailed)	1	1	1
	N	1225,539	1225,539	1225,539
közönyös	Pearson Correlation	1	-1,7E-15	1,89E-15
	Sig. (2-tailed)		1	1
	N	1225,539	1225,539	1225,539
elhivatott	Pearson Correlation	-1,7E-15	1	-1,3E-15
	Sig. (2-tailed)	1		1
	N	1225,539	1225,539	1225,539

		közönyös	elhivatott	egoista karrierépítő
egoista karrierépítő	Pearson Correlation	1,89E-15	-1,3E-15	1
	Sig. (2-tailed)	1	1	
	N	1225,539	1225,539	1225,539
passzív praktikus	Pearson Correlation	0,058936	-0,09238	0,249911
	Sig. (2-tailed)	0,088507	0,007512	2,25E-13
	N	836,323	836,323	836,323
restriktív	Pearson Correlation	-0,09666	0,064837	0,029101
	Sig. (2-tailed)	0,005145	0,060901	0,400634
	N	836,323	836,323	836,323
klasszikus	Pearson Correlation	0,173716	0,103903	-0,07957
	Sig. (2-tailed)	4,31E-07	0,002626	0,021373
	N	836,323	836,323	836,323
elitista	Pearson Correlation	-0,25447	0,132717	0,03894
	Sig. (2-tailed)	7,94E-14	0,000118	0,260644
	N	836,323	836,323	836,323
megtartó- beengedő	Pearson Correlation	-0,01661	-0,0075	0,049679
	Sig. (2-tailed)	0,631406	0,828609	0,151171
	N	836,323	836,323	836,323

		passzív praktikus	restriktív	klasszikus
biztonságra törekvő univerzalista	Pearson Correlation	0,004433	-0,03952	0,070812
	Sig. (2-tailed)	0,89686	0,247682	0,038161
	N	857,4487	857,4487	857,4487
kapcsolatokban boldogságot kereső	Pearson Correlation	0,092772	0,009377	0,165005
	Sig. (2-tailed)	0,006558	0,783948	1,19E-06
	N	857,4487	857,4487	857,4487
hedonista értelmiségi	Pearson Correlation	0,094286	-0,07016	0,009741
	Sig. (2-tailed)	0,005727	0,039976	0,775773
	N	857,4487	857,4487	857,4487
konzervatív vallásos	Pearson Correlation	0,057758	-0,06784	0,156413
	Sig. (2-tailed)	0,090987	0,047053	4,19E-06
	N	857,4487	857,4487	857,4487
materialista kontrolláló	Pearson Correlation	-0,03997	0,093838	-0,05591
	Sig. (2-tailed)	0,242331	0,005962	0,10182
	N	857,4487	857,4487	857,4487
beágyazott önkitaljesítő	Pearson Correlation	0,174782	-0,01587	0,103812
	Sig. (2-tailed)	3,65E-07	0,64674	0,002649
	N	836,323	836,323	836,323
közönyös	Pearson Correlation	0,058936	-0,09666	0,173716
	Sig. (2-tailed)	0,088507	0,005145	4,31E-07
	N	836,323	836,323	836,323
elhivatott	Pearson Correlation	-0,09238	0,064837	0,103903
	Sig. (2-tailed)	0,007512	0,060901	0,002626
	N	836,323	836,323	836,323

		passzív praktikus	restriktív	klasszikus
egoista karrierépítő	Pearson Correlation	0,249911	0,029101	-0,07957
	Sig. (2-tailed)	2,25E-13	0,400634	0,021373
	N	836,323	836,323	836,323
passzív praktikus	Pearson Correlation	1	-1,8E-15	-1,3E-15
	Sig. (2-tailed)		1	1
	N	916,7539	916,7539	916,7539
restriktív	Pearson Correlation	-1,8E-15	1	-1,3E-15
	Sig. (2-tailed)	1		1
	N	916,7539	916,7539	916,7539
klasszikus	Pearson Correlation	-1,3E-15	-1,3E-15	1
	Sig. (2-tailed)	1	1	
	N	916,7539	916,7539	916,7539
elitista	Pearson Correlation	-3,5E-16	-1,1E-15	-1,2E-16
	Sig. (2-tailed)	1	1	1
	N	916,7539	916,7539	916,7539
megtartó- beengedő	Pearson Correlation	-1,6E-15	4,4E-15	-3E-15
	Sig. (2-tailed)	1	1	1
	N	916,7539	916,7539	916,7539

		elitista	megtartó- beengedő
biztonságra törekvő univerzalista	Pearson Correlation	-0,11072	0,039602
	Sig. (2-tailed)	0,001165	0,246708
	N	857,4487	857,4487
kapcsolatokban boldogságot kereső	Pearson Correlation	-0,07159	-0,02937
	Sig. (2-tailed)	0,036074	0,390426
	N	857,4487	857,4487
hedonista értelmiségi	Pearson Correlation	-0,10689	0,091297
	Sig. (2-tailed)	0,001723	0,007472
	N	857,4487	857,4487
konzervatív vallásos	Pearson Correlation	0,07775	0,065665
	Sig. (2-tailed)	0,022796	0,054594
	N	857,4487	857,4487
materialista kontrolláló	Pearson Correlation	0,081021	0,012346
	Sig. (2-tailed)	0,017649	0,718094
	N	857,4487	857,4487
beágyazott önkijelölt	Pearson Correlation	-0,0137	0,059881
	Sig. (2-tailed)	0,692427	0,083509
	N	836,323	836,323
közönyös	Pearson Correlation	-0,25447	-0,01661
	Sig. (2-tailed)	7,94E-14	0,631406
	N	836,323	836,323
elhivatott	Pearson Correlation	0,132717	-0,0075
	Sig. (2-tailed)	0,000118	0,828609
	N	836,323	836,323
egoista karrierépítő	Pearson Correlation	0,03894	0,049679
	Sig. (2-tailed)	0,260644	0,151171
	N	836,323	836,323
passzív praktikus	Pearson Correlation	-3,5E-16	-1,6E-15
	Sig. (2-tailed)	1	1
	N	916,7539	916,7539

		elitista	megtartó-beengedő
restriktív	Pearson Correlation	-1,1E-15	4,4E-15
	Sig. (2-tailed)	1	1
	N	916,7539	916,7539
klasszikus	Pearson Correlation	-1,2E-16	-3E-15
	Sig. (2-tailed)	1	1
	N	916,7539	916,7539
elitista	Pearson Correlation	1	-5,9E-15
	Sig. (2-tailed)		1
	N	916,7539	916,7539
megtartó-beengedő	Pearson Correlation	-5,9E-15	1
	Sig. (2-tailed)	1	
	N	916,7539	916,7539

HERD adatbázis, N = 1118, $p < 0,05$